

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
Τ.Θ. 426, 540 06 Θεσσαλονίκη
τηλ: 031 995774,
τηλ./fax: 031 995799,
e/mail: tza.phil@vergina.eng.auth.gr

**ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ**

Εισαγωγή στην Φιλοσοφία της Τεχνολογίας
ISBN 960 - 90807 - 0 - 7

Copyright © 1997 Παναγιώτης Τζαμαλίκος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάθε μέρα (εμφανώς ή αφανώς, συνειδητά ή μη) λαμβάνονται καθοριστικές για την ζωή των ανθρώπων αποφάσεις, οι οποίες σχετίζονται με την τεχνολογία. Προκειμένου το άθροισμα των αποφάσεων αυτών να οδηγήσει το ανθρώπινο γένος στην ευημερία, είναι απαραίτητο να αντιληφθούμε τόσο τί είναι η τεχνολογία, όσο και την διαδικασία διά της οποίας αυτή εξελίσσεται. Τούτο δε θα επιτευχθεί, αν τεθούν υπό την έρευνα και ανάλυση του φιλοσοφικού στοχασμού όχι μόνο τα θεωρητικά ερωτήματα, αλλά και οι προβληματικές καταστάσεις της ζωής, οι οποίες αναδύονται ως συγκεκριμένη πραγματικότητα στον σύγχρονο κόσμο.

Μία κοινωνία στην οποία η τεχνολογία έχει καταστεί δεσπόζον στοιχείο εξελίξεως, με απουσία συστοίχων λειτουργιών φιλοσοφικής, θρησκευτικής και ηθικής εμπνεύσεως, είναι μία κοινωνία η οποία πάσχει. Τόσο περισσότερο, αφού είναι η πρώτη φορά στην Ιστορία που ο κόσμος βαδίζει προς νέες μορφές κοινωνικής οργανώσεως εν μέσω απουσίας μιας Οντολογίας.¹

Μέχρι σήμερα, τα προβλήματα αυτά εφάινοντο ως περίπου περιθωριακά μέσα στα πανεπιστήμια. Τα πολυτεχνεία εκπαιδεύουν αδιαλείπτως γενεές μηχανικών -δηλαδή τους πιο ισχυρούς συντελεστές αλλαγής που υπήρξαν ποτέ πάνω σε αυτόν τον πλανήτη. Και όμως, τα προγράμματα σπουδών των πολυτεχνείων μόλις κατά τα τελευταία χρόνια άρχισαν να διακρίνουν την σπουδαιότητα της φιλοσοφικής αναλύσεως του φαινομένου της

¹ P. Tzamalikos, "Technology and the Future: Can the Dynamics of Historical Development Be Restrained?", στο *10th International Conference of the Society for Philosophy and Technology*, Düsseldorf 1997.

τεχνολογίας, των προϋποθέσεων και των επιπτώσεών της. Αλλά αν αυτή η τάση άργησε να αναφανεί στα πολυτεχνεία, το ουσιώδες γεγονός είναι ότι αυτή τελικώς εκδηλώθηκε. Αντίθετα, στις λεγόμενες σχολές των επιστημών του πνεύματος (φιλοσοφικές, νομικές, κοινωνιολογικές, πολιτικές) λείπουν τελείως τα μαθήματα εκείνα που ως αντικείμενο θα είχαν την ανάλυση του φαινομένου της τεχνολογίας και των φιλοσοφικών προϋποθέσεων που κατευθύνουν την λειτουργία της.² Το γεγονός αυτό έχει συχνά αποδοθεί σε αδιαφορία. Είναι όμως πιθανότερο ότι οφείλεται σε αδυναμία. Διότι η κατανόηση του φαινομένου της τεχνολογίας (και κατά μείζονα λόγο: η φιλοσοφική θεώρηση του φαινομένου) τελεί υπό προϋποθέσεις εξόχως επαχθείς για τον μη τεχνολόγο. Από αυτήν δε ακριβώς την διαπίστωση απορρέει η κατακλείδα αυτού του βιβλίου, όταν προβάλλει ως αναγκαιότητα των συγχρόνων ιστορικών πραγμάτων την ανάδυση του φιλοσόφου-τεχνολόγου. Αναγκαιότητα, η οποία αναδύεται ως αναπόδραστη ιστορική συνέχεια των ιδεωδών για τον φιλόσοφο-βασιλιά, τον φιλόσοφο-άγιο, και τον φιλόσοφο-επιστήμονα, τα οποία διαδοχικώς απετέλεσαν αιτήματα της ιστορικής πραγματικότητας κατά τα τελευταία δυόμισυ χιλιάδες χρόνια.

Το πρόβλημα του συγχρόνου ανθρώπου μπορεί να αποδοθεί επιγραμματικά ως η σύγκρουση ανάμεσα στην σκέψη και την πράξη του -όχι με την ηθική, αλλά με την τεχνολογική έννοια του όρου. Αυτό το πρόβλημα άρχισε κατά τα πρώτα χρόνια του Διαφωτισμού³ και, κατά τα τελευταία τριακόσια χρόνια, ακολού-

² Στο βιβλίο μου *Το Εργαστήριο Φιλοσοφίας και Τεχνολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1996, σσ.17-18), αναφέρονται στοιχεία για την διδασκαλία της φιλοσοφίας σε ανώτατα Τεχνολογικά Ιδρύματα των προηγμένων χωρών (ΗΠΑ, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Ολλανδία, Αυστραλία).

³ Ως Διαφωτισμός χαρακτηρίζεται το πνευματικό κίνημα του 18ου αιώνα, κατά το οποίο ετέθησαν υπό κριτική οι μέχρι τότε θεωρίες και θεσμοί, υπό το φως μιάς λογοκρατούμενης σκέψης. Διά

θησε παράλληλη πορεία με την επιστημονική / τεχνολογική ανάπτυξη που βλέπουμε μέχρι σήμερα. Αυτά τα χρόνια συνιστούν μία εποχή, η οποία κυριαρχείται από το πνεύμα του Διαφωτισμού -από τις έννοιές του, τις εμπνεύσεις του, τις επιτυχίες του και τις αποτυχίες του. Εν τούτοις, τα πνευματικά θεμέλια αυτής της εποχής ήδη έχουν αρχίσει να υποχωρούν. Τα φιλοσοφικά ρεύματα που έλκουν τις εμπνεύσεις από αυτήν την στάση δεν δείχνουν πλέον ικανά να προσδιορίσουν και να καθοδηγήσουν με ασφάλεια τον άνθρωπο μέσα στον σημερινό κόσμο. Η σημερινή κρίση είναι κρίση προσανατολισμού (διανοητικού, πνευματικού, συναισθηματικού), υπο την έννοια ότι ο άνθρωπος δεν γνωρίζει ποιόν δρόμο πρέπει να πάρει και σε ποιές δυνάμεις να στηριχθεί.

Αυτό το πρόβλημα πρέπει να μελετηθεί σε επίπεδο φιλοσοφίας. Διότι εκεί είναι που το αδιέξοδο είναι κατ' εξοχήν ορατό. Ό,τι και αν νομίζει κάποιος για την φιλοσοφία, ένα είναι βέβαιο: Η φιλοσοφία συνιστά την πλέον δραματική προσπάθεια για προσανατολισμό της ιστορικής πραγματικότητας, της ενσυνείδητης ζωής, κατά τρόπο συνολικό και συγκεκριμένο.

Η φιλοσοφία ασχολείται με τα ίδια ζητήματα που απασχολούν την επιστήμη, την τεχνολογία -αλλά το κέντρο της φιλοσοφίας είναι ο άνθρωπος -το ανθρώπινο ον ως απτή και συγκεκριμένη πραγματικότητα, όχι κάποιος αφηρημένος "άνθρωπος" ως επιστημονική έννοια. Η μέριμνα είναι για μία οντότητα που δρα πραγματικά μέσα σε ένα πραγματικό κόσμο. Κάθε άλλη θεώρηση του ανθρώπου, πέραν της φιλοσοφικής, θεωρεί κάποιαν αφηρημένη έννοια του ανθρώπου, όχι τον πραγμα-

τούτο και χαρακτηρίζεται επίσης ως Εποχή του Λόγου. Εκτός από την πρωταρχική σημασία του λόγου, τονίζεται η αυστηρή επιστημονική έρευνα κατά την μελέτη της πραγματικότητας. Εκπρόσωποι του κινήματος αυτού ήταν, στην Αγγλία οι Locke, Hume, Newton, στην Γαλλία οι Voltaire, Diderot, d' Alembert και οι Εγκυκλοπαιδιστές, στην δε Γερμανία ο Lessing.

τικό άνθρωπο. Μπορεί να του υποσχεθούν ελευθερία ή σωτηρία, αλλά με κάποιο τρόπο συμβάλλουν στην απογύμνωσή του από το πραγματικό ανθρώπινο στοιχείο του. Και τούτο, διότι θεωρείται ένα αντικείμενο στατιστικής μελέτης, όχι μία πραγματική υπόσταση, ένα πρόσωπο.

Το γεγονός αυτό συνιστά ένα στοιχείο κρίσεως. Προκειμένου να εξαλειφθεί αυτό το στοιχείο κρίσεως, είναι απαραίτητος ένας νέος φιλοσοφικός προσανατολισμός εν μέσω μιας συνεχώς καλπάζουσας τεχνολογικής εξελίξεως.

Η μεγαλύτερη υπόσχεση που έλαβε ποτέ ο άνθρωπος για δυνατότητες χωρίς όρια, εμφανίστηκε ενώπιόν του κατά την εποχή της τεχνοκρατίας. Η τεχνολογία προχώρησε με τόση απροσδόκητη ορμή, ώστε ο άνθρωπος πρέπει να βρει τρόπους να την τιθασεύσει, πριν ο ίδιος συντριβεί από το ίδιο του το δημιούργημα. Και μέσον και οδός ελέγχου της πορείας και κατευθύνσεως και των σκοπών της τεχνολογίας δεν υπάρχει άλλος από την φιλοσοφία.

Ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την παρούσα φάση των κοινωνικών και φιλοσοφικών πραγμάτων, είναι η προσπάθειά μας να κατανοήσουμε την φύση της ίδιας της τεχνολογίας, και ταυτόχρονα να καθορίσουμε τις προτεραιότητές μας. Εν τέλει δε, να δούμε πώς θα ήταν δυνατόν να συμβιβασθούν μεταξύ τους, αφ' ενός μεν, οι υπάρχουσες (και μελλοντικές) τεχνολογικές δυνατότητες, αφ' ετέρου δε, οι προτεραιότητες (κοινωνικές, ηθικές, οικονομικές, πολιτικές, ακόμη και προσωπικές) που τίθενται για την κοινωνία και τον άνθρωπο.

Στο βιβλίο αυτό πραγματευόμεθα τα εντελώς στοιχειώδη ζητήματα που εισάγουν στην προβληματική και τον τρόπο αντιμετώπισεως και διαπραγματεύσεως των φιλοσοφικών

προβλημάτων. Στην συνέχεια, το υπόβαθρο αυτό χρησιμοποιείται για την εισαγωγική διαπραγμάτευση του φαινομένου της τεχνολογίας καθ' εαυτήν.

Τα προβλήματα γνωσιολογίας, τα οποία προτάσσουμε, αποτελούν απλώς μία προπαιδεία φιλοσοφίας -δεν αναφέρονται στην ουσία της φιλοσοφίας. Και εδώ πρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα: Τί θέση έχει η θεωρία της γνώσεως, η γνωσιολογία, σε μία εισαγωγή στην φιλοσοφία της τεχνολογίας;

Κατ' αρχήν, η γνωσιολογία αποτελεί ούτως ή άλλως την απαραίτητη προπαιδεία της φιλοσοφίας. Ειδικότερα όμως ως εισαγωγή στην φιλοσοφική ανάλυση ενός φαινομένου, όπως η τεχνολογία, το οποίο πρωταγωνιστικώς διαμορφώνει την σύγχρονη ζωή, η γνωσιολογία είναι εκτάκτως χρήσιμη. Είναι η δίοδος διά της οποίας η Βεβαιότης για το δεδομένο και άτρεπτο της σημερινής τεχνολογικής τροχιάς θα κλονισθεί. Είναι ο τρόπος για να ανακύψει η υποψία, η διερώτηση, εν τέλει δε ο δημιουργικός στοχασμός περί της ουσίας, της λειτουργίας και των προοπτικών της τεχνολογίας.

Ποτέ στο παρελθόν οι άνθρωποι δεν ήσαν τόσο πολύ περικυκλωμένοι από τα ίδια τους τα κατασκευάσματα, ούτε ποτέ ήσαν τόσο πολύ εξαρτημένοι από αυτά. Η τεχνολογία καταλαμβάνει κάθε πλευρά της ζωής και όλες οι ανθρώπινες ανάγκες ικανοποιούνται μέσω τεχνολογικών επινοήσεων. Έτσι, προκειμένου να κατανοήσουμε σήμερα αυτό που λέγεται *ζωή*, όσο σημαντικό είναι να μελετήσουμε την βιολογία, εξ ίσου σπουδαίο είναι το να μελετήσουμε το φαινόμενο της τεχνολογίας.

Η γνωσιολογία θα κλονίσει την βεβαιότητα του Δογματικού. Η γνωριμία με την θεμελιώδη θέση του Σκεπτικού είναι η καλύτερη αφετηρία για την εισαγωγή της

Ερωτηματοθεσίας και της Διερωτήσεως για καταστάσεις μιας τεχνοκρατούμενης πραγματικότητας. Καταστάσεις, τις οποίες πολλοί μέχρι πρό τινος θεωρούσαν τόσο δεδομένες, όσο ένα φυσικό φαινόμενο -δηλαδή καταστάσεις μη επιδεχόμενες κριτική ή θεώρηση υπό άλλο φως. Οι μέθοδοι της Κριτικής και της Φαινομενολογικής Σχολής θα φωτίσουν ανείκαστες προϋποθέσεις που (αφανώς, πλην βεβαίως) υπάρχουν στις προϋποθέσεις και την τροχιά της σύγχρονης τεχνολογίας. Θα ανακαλύψει ο μελετητής ότι οι παρατηρήσεις του, έστω με βάση αυτή την σύντομη φιλοσοφική προπαιδεία της γνωσιολογίας, θα του επιτρέψουν να διακρίνει ότι ο ρόλος του Τεχνολόγου δεν είναι ρόλος απλού εντολοδόχου, αλλά ρόλος έκτακτης ευθύνης και πολυδιάστατων (όχι μονοσήμαντα ορισμένων) δυνατοτήτων. Είναι ρόλος όπου, τα δεδομένα του Ρεαλισμού όχι απλώς επιτρέπουν, αλλά επιτακτικώς επιζητούν, την δράση ενός τεχνοκράτη-φιλοσόφου. Τουτέστιν, επιζητούν την συνύπαρξη και παράλληλη δράση της τεχνολογικής γνώσεως με την ελεύθερη βούληση και τις αξίες που υπαγορεύουν την δομή και λειτουργία του αυριανού κόσμου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κεφάλαιο 1

ΣΚΟΠΟΣ, ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Αναφερόμενοι στην φιλοσοφία, είναι ανάγκη να εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους ασχολούμεθα με αυτήν στα εισαγωγικά μας μαθήματα. Μία αντίστοιχη υποχρέωση άλλωστε (μια ανάγκη για εξήγηση στον εαυτό του δηλαδή) θα πρέπει να αισθάνεται και ο φοιτητής ο οποίος παρακολουθεί τα μαθήματα αυτά. Σε ένα μεγάλο τμήμα του χρόνου των σπουδών, τα γνωστικά αντικείμενα έχουν ένα χαρακτήρα αναγκαστικό και αυστηρώς καθορισμένο. Και τούτο, διότι καθορισμένο είναι και το σώμα των αναγκαίων γνώσεων που αποτελούν την βάση μαθήσεως και σπουδής της κάθε επιστήμης. Αλλά, από ένα σημείο και εξής, ο άνθρωπος θα πρέπει να έχει (ή, να αποκτά βαθμηδόν) το δικαίωμα για επιλογή των σπουδών του. Γι' αυτό και επιλέγει να μελετήσει ορισμένα επιστημονικά αντικείμενα. Οπότε θα πρέπει να μπορεί να κρίνει υπεύθυνα αν το αντικείμενο το οποίο επέλεξε ανταποκρίνεται στις πνευματικές του επιδιώξεις και στις ενδιάθετες κλίσεις του.

Αυτός που προσέρχεται με σκοπό να ασχοληθεί με την φιλοσοφία, θα διαμορφώσει την κρίση του όχι βεβαίως υπό την πίεση κάποιας εξωτερικής επιταγής. Η σπουδή την οποία επέλεξε θα έχει ουσιαστικό αποτέλεσμα (δηλαδή θα είναι καρποφόρος), όταν αυτή ανταποκρίνεται σε ανάγκες της συνείδησής του. Βεβαίως, είναι γνωστές οι συνθήκες στην σύγχρονη κοινωνία, εξ αιτίας των οποίων εισάγονται και άλλοι, ιδιαίτερα πεζοί, παρά-

γοντες στην επιλογή των διαφόρων επιστημών για σπουδή. Αλλά το αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι το μόνο ίσως που δεν επιδέχεται νόθευση των κριτηρίων, με βάση τα οποία αυτό επιλέγεται ως πεδίο για καρποφόρο μελέτη.

Ιδιαίτερα ο μέλλον Μηχανικός, ο οποίος φιλοδοξεί να πρωταγωνιστήσει στον τεχνολογικό μετασχηματισμό της κοινωνίας προς πιο ανθρώπινες μορφές, δεν μπορεί παρά να έχει μια απολύτως ελεύθερη σχέση με την φιλοσοφία. Διότι δεν αποτελεί μέρος της παραδόσεώς μας η εικόνα του τεχνολόγου, ο οποίος δεν θα είναι απλό και άβουλο εκτελεστικό όργανο των εντολών κάποιας προϊσταμένης του αρχής -είτε αυτός είναι κάποιος πολιτικός που έγινε υπουργός ή πρωθυπουργός, είτε είναι κάποιος εκτελεστικός διευθυντής, είτε κάποιος οικονομολόγος -πάντως, σε κάθε περίπτωση, άσχετος με την εσωτερική δομή και λογική της τεχνολογικής συλλήψεως και δραστηριότητας. Δεν αποτελεί μέρος της παραδόσεως μας η εικόνα του τεχνολόγου που θα έχει άποψη για την διαμόρφωση του τεχνολογικού μέλλοντος, της αυριανής κοινωνίας· άποψη για το είδος του ανθρώπου που θα θέλουμε να συγκροτεί αυτή την κοινωνία· άποψη για το είδος των σχέσεων αυτού του ανθρώπου με τον πλησίον του· άποψη για την μορφή των πόλεων που θα είναι επιθυμητές.

Εν ολίγοις, η εικόνα του *σκεπτόμενου* δημιουργού του τεχνολογικού μέλλοντος δεν αποτελεί μέρος της παραδόσεως μας.

Αυτό το είδος τεχνολόγου οικοδομείται μόλις τώρα. Και η φιλοσοφία (εξειδικεύουσα τους προβληματισμούς της, κατ'εξοχήν ως φιλοσοφία της τεχνολογίας) έχει ήδη σπεύσει να βοηθήσει τον χειμαζόμενο άνθρωπο. Τον άνθρωπο που είναι

κατακλυσμένος από πληθώρα τεχνολογικών και επιστημονικών γνώσεων, κατακλυσμένος από τεράστιες ποσότητες καταναλωτικών αγαθών και από πλήθος ανέσεων και ευκολιών. Τον άνθρωπο, εν τούτοις, που είναι χαμένος, αλλοτριωμένος, και ανίκανος να χρησιμοποιήσει τα διατιθέμενα μέσα και τις διατιθέμενες γνώσεις προς *επιθυμητές* εξελίξεις, δηλαδή εξελίξεις που έχουν ελλόγως σχεδιασθεί εκ των προτέρων.

Αυτό το είδος του τεχνολόγου οικοδομείται τώρα. Δεν θα είναι αποκλειστικώς αυτός ο τεχνολόγος του μέλλοντος. Το είδος του μηχανικού που θα είναι εκπεσμένος σε ενεργούμενο, σε απλό εκτελεστικό όργανο αποφάσεων που άλλοι θα έχουν λάβει, είναι ένα είδος μηχανικού που θα συνεχίσει να υπάρχει. Βεβαίως το ύψος του (το υπαρξιακό, το επαγγελματικό, το επιστημονικό, το κοινωνικό, ακόμη και το πολιτικό του ύψος, δηλαδή η υπόστασή του ως πολίτη) θα είναι πολύ μικρό. Θα είναι ελάχιστο -ανάλογο με τις (ελάχιστες) ευθύνες που θα αναλαμβάνει στα πλαίσια μιας κοινωνίας που θα επιθυμεί τον μηχανικό ως εκτελεστικό όργανο αποφάσεων που άλλοι θα λαμβάνουν ερήμην του.

Αλλά, ταυτοχρόνως με αυτό το είδος μηχανικού, θα υπάρχει και ο τεχνολόγος με τον ευρύ ορίζοντα, με την συναίσθηση μιας έκτακτης κοινωνικής ευθύνης. Ο άνθρωπος που θα έχει άποψη για τις επιθυμητές κατευθύνσεις της αναπτύξεως. Ο στοχαζόμενος επιστήμονας και τεχνολόγος που θα έχει *όραμα* για την ζωή και την κοινωνία. Αυτός που θα κυριαρχεί επί των τεχνολογικών μέσων και των γνώσεων που θα διαθέτει. Που θα κατευθύνει τις τεχνολογικές δυνατότητες σε ιστορικές και κοινωνικές κατευθύνσεις, οι οποίες θα συνιστούν πραγμάτωση των οραμάτων για ένα μέλλον απαλλαγμένο από τα σημερινά

προβλήματα επιβιώσεως, άγχους επικειμένης καταστροφής, και διεστραμμένων μορφών επιστημονικών εφαρμογών. Ένας τεχνολόγος που δεν θα φέρεται άκων προς ιστορικές προοπτικές, τις οποίες ουδείς εχέφρων επιθυμεί. Προοπτικές ζοφερές, οι οποίες αποτελούν -στην καλύτερη περίπτωση- ακούσιες εκβάσεις μιας αφηνιασμένης τεχνολογικής εφαρμογής κάθε γνώσεως, προς κάθε κατεύθυνση, χωρίς νόημα, χωρίς λογική.

Για αυτό το είδος τεχνολόγου -του επιστήμονα με έμπνευση και όραμα για το μέλλον του κόσμου και του ανθρώπου- οικοδομείται η φιλοσοφία της τεχνολογίας.

Εν πάση περιπτώσει, από την στιγμή που κάποιος θα αποφασίσει ότι υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να μελετήσει την φιλοσοφία της τεχνολογίας, είναι ανάγκη, κατ' αρχήν, να αποκτήσει μία γενική ιδέα του *τί είναι φιλοσοφία*.

Το να επιχειρεί κανείς να προτάσσει, ως αρχικό κεφάλαιο, την διαπραγμάτευση του *τί είναι η φιλοσοφία* αποτελεί έργο ιδιαίτερα δυσχερές. Διότι οι ορισμοί αποτελούν, από τη φύση τους, πορίσματα τα οποία έχουν θέση στο τέλος της μελέτης ενός αντικειμένου. Τους ορισμούς τους θέτουμε ως αξιώματα στην αρχή, μόνο για λόγους παιδαγωγικούς. Την ουσία την συλλαμβάνει ο καθένας μόνος του, στο τέλος της μελέτης του.

Την εισαγωγή στη φιλοσοφία προτάσσουμε, όχι μόνο διότι, για να σπουδάσει κάποιος το *τί είναι η φιλοσοφία της τεχνολογίας*, πρέπει, κατ' αρχήν να γνωρίζει *τί είναι η φιλοσοφία γενικώς* -όπως, για να σπουδάσει την μηχανική των ρευστών, πρέπει κατ' αρχήν να γνωρίζει *τί είναι η μηχανική*. Αλλά και για έναν άλλο πρόσθετο, και πολύ ουσιώδη, λόγο: Όταν κάποιος εισέρχεται στο πεδίο της φιλοσοφίας, πρέπει εξ αρχής να

γνωρίζει ότι εισέρχεται σε μία σφαίρα ριζικώς διαφορετική από εκείνη οποιουδήποτε ειδικού επιστημονικού κλάδου. Εδώ είναι χώρος όπου όχι μόνο θα μελετηθεί ένα διαφορετικό επιστημονικό υλικό -αυτό είναι το λιγότερο. Κυρίως -και τούτο είναι το σπουδαιότερο- εδώ είναι χώρος όπου απαιτείται ένας ριζικώς διαφορετικός τρόπος του σκέπτεσθαι.

1. Τα κίνητρα προς το φιλοσοφείν

Κατ' αρχήν, η *τάση για γνώση* αποτελεί μία ορμή έμφυτη στον άνθρωπο. Και ο άνθρωπος, ελαυνόμενος από αυτή την ορμή, σπεύδει να γνωρίσει τα όντα του κόσμου, να μελετήσει τα φαινόμενα και να ανιχνεύσει τις αιτίες των. Είναι δε ενδεικτικό ότι αυτή η τάση εκδηλώνεται στον άνθρωπο όχι μόνον όταν αυτός είναι ενήλικος και έχει πλήρη συνείδηση του εαυτού του και του περιβάλλοντός του, αλλά και όταν ευρίσκεται σε ηλικία παιδική. Εκδηλώνεται επίσης στον άνθρωπο όχι μόνο όταν αυτός είναι μορφωμένος, αλλά και όταν είναι απαίδευτος. Κάθε άνθρωπος φιλοσοφεί, είτε αυτό ευρίσκεται στις προθέσεις του, είτε όχι. Ακόμη και όταν κάποιος αρνείται την χρησιμότητα της φιλοσοφίας και την απορρίπτει, στην πραγματικότητα και αυτός επίσης φιλοσοφεί. Διότι και μία τέτοια τοποθέτηση στην ουσία αποτελεί απόφαση φιλοσοφικού χαρακτήρος, αφού αποτελεί αξιολογική ερμηνεία και τοποθέτηση επί ενός πνευματικού φαινομένου της ζωής.⁴ Η ποικιλία, ακόμη δε και η σύγκρουση των απόψεων,

⁴ Πρβλ. Διογένη Λαέρτιου 6, 2 64, όπου αναφέρεται σε απάντηση που είχε δώσει ο Διογένης ο Κυνικός: "Πρὸς τὸν εἰπόντα οὐδὲν εἰδὼς φιλοσοφεῖς, ἔφη, εἰ καὶ προσποιούμαι σοφίαν, καὶ τοῦτο φιλοσοφεῖν ἔστι". Επίσης βλ. Αριστοτέλους, στο βιβλίο του W.D. Ross, *Aristotelis Fragmenta Selecta*, Oxford 1970, σελ. 27-28: "Καὶ Ἀριστοτέλης μὲν ἐν τῷ Προτρεπτικῷ ἔλεγεν ὅτι εἴτε φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, εἴτε μὴ φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, πάντως φιλοσοφητέον". "Πάντως οὖν φιλοσοφεῖ καὶ ὁ ἀναιρῶν αὐτὴν καὶ ὁ μὴ ἀναιρῶν· ἑκάτερος γὰρ ἀποδείξει κέχρηται δι' ὧν πιστοῦται

αποτελεί κατ' εξοχήν φιλοσοφική λειτουργία.

Έχει λεχθεί σχετικώς ότι η φιλοσοφία αποτελεί την πιο δημοκρατική επιστήμη. Διότι καμμία έπιστήμη δεν υποβάλλει τα πορίσματά της σε τόσο μεγάλη βάσανο και αμφιβολία, όσο η φιλοσοφία. Μόνον η φιλοσοφία μπορεί να θέτει υπό συζήτηση προτάσεις θεωρούμενες ως αληθείς, προτάσεις όπως "όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί", ή "δύο συν δύο ίσον τέσσερα". Σε μία πραγματικώς φιλοσοφική συζήτηση, δίδεται το δικαίωμα να ακουσθεί κάθε ιδέα και γνώμη του κάθε συζητητή. Συνεπώς, αν υπάρχει μία επιστήμη η οποία εξασκεί και εθίζει τους μελετητές της σε μία δημοκρατική συνείδηση, αυτή η επιστήμη είναι η φιλοσοφία. Και δημοκρατική συνείδηση είναι εκείνη η οποία εκθέτει μεν την άποψή της, αλλά ταυτοχρόνως αναγνωρίζει ότι είναι ανάγκη να ακουσθούν (και ενδεχομένως να γίνουν δεκτές) και άλλες γνώμες.

Τούτο δεν σημαίνει ότι οι φιλόσοφοι, ως πρόσωπα ή ως θεωρητικοί, είναι πάντοτε υπέρ της δημοκρατικής διακυβερνήσεως. Υπήρξαν, άλλωστε, πολλοί φιλόσοφοι οι οποίοι διετύπωσαν θεωρίες κατά του δημοκρατικού τρόπου οργανώσεως της πολιτείας. Γνωρίζουμε ότι φιλόσοφοι όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, ο Hegel και ο Kant, κρινόμενοι από τις θεωρίες τους, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως δημοκράτες. Αλλά η διανοητική διαδικασία, διά της οποίας αυτοί οι φιλόσοφοι έφθασαν στην διατύπωση των αντιδημοκρατικών τους θεωριών, ήταν καθ' εαυτήν διαδικασία δημοκρατική: Τουτέστιν, άκουσαν και εξέτασαν σοβαρότατα τις αντίθετες ιδέες και θεωρίες. Στους διαλόγους του ο Πλάτων εκθέτει τις αντίθετες προς αυτόν

απόψεις με τέτοια δύναμη, ώστε υπάρχουν σημεία που ο αναγνώστης μένει με τη γνώμη ότι ο Πλάτων δεν επιτυγχάνει να πείσει ότι η άποψη που αυτός πολεμά δεν είναι η σωστή.

Εν πάση περιπτώσει, κάθε άνθρωπος, σε οποιαδήποτε βαθμίδα αναπτύξεως, προβάλλει στον εαυτό του ερωτήματα περί των πραγμάτων του κόσμου που τον περιβάλλει και επιζητεί να γνωρίσει την φύση των πραγμάτων, την αρχή, τον σκοπό και το τέλος των. Πρόκειται ακριβώς για εκείνη την ορμή του ανθρώπου, την οποίαν είχε υπόψη του ο Αριστοτέλης όταν είπε ότι πάντες άνθρωποι του ειδέναι όρέγονται φύσει.⁵ Πρόκειται για την έφεση εκείνη, η οποία παρόρμησε άπειρους εργάτες της επιστήμης να απαρνηθούν πολλές από τις καθημερινές χαρές και απολαύσεις της ζωής, προκειμένου να εξερευνήσουν είτε τα μεγάλα μυστήρια της φύσεως, είτε τις παντοειδείς εκφάνσεις του ανθρωπίνου βίου, και να λάβουν απαντήσεις σε ερωτήματα τα οποία τους συνετάραζαν. Αυτή ακριβώς η έφεση ήταν η αιτία να συλλεγεί η μέχρι σήμερα Γνώση. Η οποία, συστηματικώς διαρθρωμένη και κατανεμημένη, αποτελεί τα επί μέρους πεδία των επιστημών.

Παράλληλα με την έφεση αυτή, σημαντική θέση έχει και ρόλο διαδραματίζει η περιέργεια και ο θαυμασμός. Όπως είπε και ο Πλάτων, τούτο αποτελεί πάθος που είναι το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό του φιλοσόφου, και συνιστά την ουσιαστική αφετηρία της φιλοσοφίας.⁶ Κατά την άποψη του Αριστοτέλη επίσης, η απορία ήταν το πρώτο στοιχείο που ώθησε τους ανθρώπους στο να φιλοσοφήσουν -στην αρχή μεν για μικρά πράγματα, εν συνεχεία δε για τα μεγάλα φιλοσοφικά ζητήματα,

⁵ Αριστοτέλους, *Μετά τὰ Φυσικά*, Α.1, 980 α 21.

⁶ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 155D: "μάλα φιλόσοφου τούτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας, ἢ αὕτη".

όπως η δημιουργία του κόσμου.⁷ Την άποψη αυτή την απήχησαν πολλοί από τους μετέπειτα φιλοσοφήσαντες.

Βεβαίως στη φιλοσοφία τα προβλήματα είναι βασικά και δεδομένα. Και τούτο φαίνεται από το γεγονός ότι, στην ιστορική διαδρομή της ανθρώπινης σκέψης, αυτά επανέρχονται ως “αιώνια ερωτήματα του υπάρχουν”.

Τί ερωτήματα είναι αυτά; Είναι τα ερωτήματα τα οποία υπάρχουν σε μία περιοχή, η οποία κείται ανάμεσα στην επιστήμη και την θεολογία. Μία περιοχή, η οποία δεν διαθέτει ούτε την επιβεβαίωση της άνωθεν (της θεϊκής) αποκαλύψεως, όπως η θρησκεία· ούτε όμως και την επιβεβαίωση διά των μεθόδων που έχει μέχρι σήμερα επινοήσει και χρησιμοποιήσει η επιστήμη. Έτσι, μεταξύ θεολογίας και επιστήμης υπάρχει μία ζώνη, η οποία υφίσταται επιθέσεις και κριτική, τόσο από την πλευρά της θεολογίας, όσο και από εκείνη της σύγχρονης επιστήμης. Αυτή η ζώνη είναι εκείνη της φιλοσοφίας.

Και όμως σε αυτή την περιοχή αναλώθηκαν σε όλη τους τη ζωή πολλά από τα εκλεκτότερα πνεύματα του ανθρώπινου πολιτισμού. Και αναλώθηκαν, προκειμένου να εύρουν απάντηση στα μεγάλα ερωτήματα της υπάρξεως του ανθρώπου:

Χωρίζεται πράγματι ο κόσμος σε πνεύμα και ύλη; Και αν ναι, τί είναι πνεύμα και τί είναι ύλη;

Υπόκειται το πνεύμα στην ύλη, ή μήπως έχει άλλη καταγωγή, άλλη προέλευση και υπακούει σε άλλους νόμους και δυνάμεις;

Έχει το σύμπαν ενότητα και σκοπό;

⁷ Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, Α,2, 982 b12: “διά τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες, οἷον περὶ τῆς σελήνης παθημάτων καὶ τῶν περὶ τὸν ἥλιον [καὶ περὶ ἄστρον] καὶ περὶ τῆς τοῦ παντός γενέσεως”.

Υπάρχουν πράγματι φυσικοί νόμοι, ή μήπως πιστεύουμε σε αυτούς, απλώς και μόνο επειδή έχουμε την ακατανίκητη ροπή προς την τάξη;

Είναι ο άνθρωπος αυτό που φαίνεται στον αστρονόμο -ένα μικροσκοπικό τεμαχίδιο από άνθρακα και νερό, το οποίο περιφέρεται επάνω σε ένα μικρό και άνευ σημασίας πλανήτη; Ή μήπως ο άνθρωπος είναι το δίλημμα που εξέφραζε ο Pascal, “ένα τίποτε απέναντι στο άπειρο, ή ένα άπειρο απέναντι στο τίποτε”; Ή μήπως ο άνθρωπος αποτελεί την κορωνίδα οποιασδήποτε μορφής υπάρξεως σε αυτό το σύμπαν; Ή μήπως μπορεί να είναι όλα αυτά μαζί;

Υπάρχει ανώτερος τρόπος ζωής και κατώτερος τρόπος ζωής; Ή όλοι οι τρόποι ζωής είναι απλώς μάταιοι;

Αν υπάρχει ανώτερος τρόπος ζωής, σε τί συνίσταται αυτός, και πώς μπορούμε να τον επιτύχουμε;

Είναι το καλό αιώνιο και πρέπει να το επιζητούμε, έστω και αν γνωρίζουμε ότι το σύμπαν κινείται νομοτελειακά προς τον αφανισμό;

Υπάρχει πράγματι αυτό που ονομάζουμε σοφία, ή απλώς πρόκειται για μία αυταπάτη, ή ακόμη και μωρία;

Και τί ακριβώς είναι ο θάνατος; Μετάβαση σε άλλες μορφές ζωής, ή απλώς εκμηδενισμός της ζωής; Και αν συμβαίνει το δεύτερο, τί νόημα έχει η ηθική και το αγαθό σε τούτο τον κόσμο;

Τα ζητήματα αυτά επανέρχονται και ζητούν επιτακτικά, και πάντοτε εξ αρχής, την λύση τους, η οποία ποτέ δεν επιτυγχάνεται πλήρως. Αυτή η διαρκής επαναφορά και αντιμετώπιση των ίδιων ερωτημάτων ίσως δίδει την εντύπωση ότι

η φιλοσοφία επαναλαμβάνει επανειλημμένως τους ίδιους κύκλους. Ότι αγωνίζεται, δήθεν χωρίς επιτυχία, για ένα στόχο που δεν έχει κατακτηθεί ποτέ. Στην πραγματικότητα όμως, εκείνο που αποδεικνύει το φαινόμενο τούτο είναι ότι για το ανθρώπινο πνεύμα αυτά τα προβλήματα αποτελούν μία αναπόφευκτη υποχρέωση. Και για την εξερεύνηση αυτών των ερωτημάτων η φιλοσοφική περιέργεια δεν κορέννυται ποτέ. Αντίθετα, εξακολουθεί να θαυμάζει, να απορεί, να διερωτάται -και να δίδει δημιουργικές απαντήσεις ήδη επί δυόμισυ χιλιετίες.

Θα ερωτούσε ίσως κάποιος: Και γιατί να δαπανάται χρόνος και κόπος για μία τέτοια προσπάθεια, για την απάντηση σε άλυτα προβλήματα; Μία απάντηση εδώ είναι ότι όλη η ιστορία της ανθρωπότητας διαμορφώθηκε με βάση τις απαντήσεις που κάθε φορά οι άνθρωποι έδιδαν σε ερωτήματα όπως τα παραπάνω. Σε πλήθος από καθοριστικές στιγμές της ιστορίας, οι πράξεις των ανθρώπων καθορίστηκαν από τις θεωρίες τους σχετικά με την ανθρώπινη ζωή, από την άποψή τους για το τί είναι καλό και τί είναι κακό. Τούτο συμβαίνει σήμερα, και τούτο συνέβαινε σε όλες τις περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητας. Γι' αυτό άλλωστε, για να κατανοήσουμε μία εποχή ή ένα έθνος, πρέπει να κατανοήσουμε την φιλοσοφία του. Και για να κατανοήσουμε τη φιλοσοφία του, πρέπει και εμείς να είμεθα -έστω σε κάποιο βαθμό- φιλόσοφοι. Διότι υπάρχει σαφώς μία αμοιβαία αιτιότητα: Οι συνθήκες της ζωής των ανθρώπων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη φιλοσοφία τους. Αλλά και αντιστρόφως, η φιλοσοφία τους καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις συνθήκες της ζωής τους. Συνεπώς, όποια απάντηση και αν έδωσαν οι άνθρωποι στα μεγάλα ερωτήματα της υπάρξεως, το βέβαιο είναι ότι αυτές οι απαντήσεις επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την διαμόρφωση της φυσιογνω-

μίας της κάθε εποχής.

Στα παραπάνω στοιχεία που ωθούν πάντοτε τον άνθρωπο στην αναζήτηση της γνώσεως των όντων και των λόγων των πραγμάτων, ας προσθέσουμε και την *ανάγκη*, η οποία, υπό παντοειδείς μορφές, πάντοτε οδήγησε τους ανθρώπους στην αναζήτηση. Και την ανάγκη πρέπει να την εννοήσουμε τόσο ως ατομική, όσο και ως κοινωνική. Τα μεγάλα επιτεύματα και τα προβλήματα που ανακύπτουν στις επί μέρους επιστήμες, τα κινήματα της θρησκευτικής συνείδησης, οι ενοράσεις της τέχνης, οι ριζικές αλλαγές στην πολιτική και κοινωνική ζωή, δίδουν νέα ώθηση και καθορίζουν το ενδιαφέρον, το οποίο ωθεί στο προσκήνιο αυτά ή εκείνα τα προβλήματα, παραμερίζοντας κατά καιρούς κάποια άλλα. Σε ένα φιλοσοφικό σύστημα είναι δυνατόν να αντικατοπτρίζεται η αυτογνωσία μιας εποχής. Η, να αντανακλώνται οι πολιτιστικές αντιθέσεις της εποχής, οι οποίες αποτυπώνονται στην διαμάχη των φιλοσοφικών συστημάτων.

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε ένα ακόμη πολύ σημαντικό στοιχείο, το οποίο αποτελεί κινητήρια δύναμη για την εκ μέρους του ανθρώπου επιζήτηση της γνώσεως. Πρόκειται για την ιδιόμορφη εκείνη και μοναδική ευχαρίστηση, την *ηδονή*, η οποία είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένη με την αναζήτηση και την εύρεση της αληθείας των όντων και των πραγμάτων. Το στοιχείο αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να το λάβουμε υπόψη, προκειμένου να τονίσουμε την σημασία του *ατομικού* παράγοντος στην διαμόρφωση της φιλοσοφίας και της ιστορίας της. Οι εκάστοτε φιλοσοφικές διατυπώσεις συντελούνται διά της σκέψεως συγκεκριμένων ατόμων. Και πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα άτομα αυτά πάντοτε προσθέτουν κάτι το ιδιαίτερο. Αυτό το ιδιαίτερο εκφράζει την *ατομική* τους ιδιοσυστασία, παρά το γεγονός ότι οι αντιλήψεις

που εκφράζονται ασφαλώς εδράζονται στην περιρρέουσα ιστορική πραγματικότητα και τις παραστάσεις ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου ανθρώπων. Η φιλοσοφία είναι ο χώρος για τις ατομικότητες, η δε ιστορία της φιλοσοφίας έχει να δείξει σημαντικές φυσιογνωμίες, οι οποίες άσκησαν επιδράσεις που φθάνουν πολύ μακριά, επιδράσεις όχι πάντοτε θετικές -και εδώ ο Αριστοτέλης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

2. Η φιλοσοφία ως ενέργεια της συνείδησης

Η φιλοσοφία αποτελεί μία δραστηριότητα της ανθρώπινης συνείδησης. Και η συνείδηση αντιμετωπίζει τον κόσμο κατά δύο τρόπους. Και κατά δύο τρόπους ενεργεί απέναντι του κόσμου.

Πρώτον, η συνείδηση φέρει τον κόσμο προς αυτήν, τον δέχεται εντός της, τον θεωρεί. Και τον θεωρεί όταν τον ανασυγκροτεί ολόκληρο μέσα της. Αυτό το κάνει ο επιστήμονας με τους νόμους του· το κάνει ο ποιητής με την φαντασία του. Δεν αγγίζουν τον κόσμο, παρά μόνο με το φως που ακτινοβολεί η συνείδησή τους. Αυτή η ενέργεια της συνειδήσεως είναι η *θεωρία*.

Δεύτερον, μπορεί η συνείδηση να ακολουθήσει την αντίθετη πορεία: Να πάει η συνείδηση προς τον κόσμο, για να την δεχθεί ο κόσμος, για να επιβληθεί προς αυτόν, να πραγματοποιήσει στον κόσμο τους σκοπούς της, να πράξει. Η *πράξη* αποτελεί την δεύτερη μορφή με την οποίαν η συνείδηση ενεργεί.

Όταν *θεωρούμε*, κάνουμε τον κόσμο περιεχόμενο της συνείδησής μας.

Όταν *πράττουμε*, κάνουμε την συνείδησή μας περιεχόμενο του κόσμου.

Η φιλοσοφία είναι θεωρία -και κάνει τον κόσμο περιεχόμενο της συνείδησης. Πέραν όμως αυτών, η φιλοσοφία έχει ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά, τα οποία είναι ανάγκη να επισημάνουμε:

3. Η φιλοσοφία ως συστηματική θεωρία

Κατά την αρχαιότητα, αλλά ακόμη και σήμερα, θεωρήθηκαν ως φιλοσοφία τα διδάγματα της εμπειρίας τα οποία μπορούν να καθοδηγούν τη ζωή -η λεγόμενη ηθικολογία: Οι συμβουλές των γερόντων προς τους νέους, όλες οι ασύνδετες ρήσεις, τα γνωμικά των σοφών, όλα αυτά ελέγοντο φιλοσοφία. Και βεβαίως όλα αυτά μπορεί να έχουν την αξία τους, μπορεί να αποτελούν αξιόλογο λογοτεχνικό είδος, μπορεί να περιέχουν χρησιμότερες γνώσεις. Αλλά είναι βέβαιο ότι δεν συνιστούν φιλοσοφία. Εκείνο που τους λείπει είναι ένα ουσιώδες στοιχείο, το οποίο ζητούμε από την θεωρία: Το στοιχείο της *συστηματικής* ενότητας, ο *επιστημονικός* χαρακτήρας, η υιοθέτηση κάποιας αυστηρώς καθορισμένης μεθόδου για την συλλογή της γνώσεως, την τεκμηρίωσή της και την εν συνεχεία έκθεσή της.

4. Η φιλοσοφία ως θεωρία του όλου

Κατά την αρχαιότητα, "φιλοσοφία" ονομάζοντο οι ειδικές επιστήμες, όπως -και μάλιστα προ πάντων- η φυσική, τα μαθηματικά, η γεωμετρία, η αστρονομία, η ιατρική. Σήμερα, κάθε ειδικός επιστημονικός κλάδος αποκλείεται από την φιλοσοφία. Αυτός ο χωρισμός συνετελέσθη μέσα στην ιστορία κατά τρόπο βαθμιαίο, έτσι ώστε σε κάθε εποχή να είναι διαφορετικά τα όρια

ανάμεσα σε αυτό που σήμερα θεωρείται ως φιλοσοφία και στις εκάστοτε αντιλήψεις περί του τί αυτή συμπεριλαμβάνει. Μάλιστα, μέχρι προ ολίγων ετών η φιλοσοφία δεν είχε χωρισθεί από την ψυχολογία.

Μπορούμε να πούμε ότι καμμία έρευνα συγκεκριμένων φαινομένων, καμμία έρευνα οιαδήποτε "επί μέρους", δεν αποτελεί *φιλοσοφία* με την καθαρή σημασία του όρου. Διότι ύψιστο αντικείμενο της φιλοσοφικής θεωρήσεως δεν αποτελούν τα επί μέρους φαινόμενα, αλλά το όλον του κόσμου -ακόμη δε το σύνολο του όντος. Τούτο συνιστά την τάση της φιλοσοφίας προς την καθολικότητα. Και αυτό ακριβώς αποδίδει στην φιλοσοφία τον χαρακτηρισμό της ως *καθολικής επιστήμης*.

Έχει ιδιαίτερη σημασία να προσδιορίσουμε τον τρόπο με τον οποίον η φιλοσοφική διάσκεψη προχώρησε στην πολιορκία του γνωστικού της αντικειμένου -του όλου, του όντος.

Αυτή την τάση της φιλοσοφίας προς την καθολικότητα θα πρέπει να την λάβουμε ως σημείο εκκινήσεως κατά την εκπαιδευτική διαδικασία εισαγωγής στην φιλοσοφία. Διότι ο προσδιορισμός του χαρακτήρα αυτής της επιστήμης ουδόλως είναι ευχερής. Κατά καιρούς, οι διάφοροι φιλόσοφοι έδιδαν ορισμούς της φιλοσοφίας, ο καθένας ανάλογα με τις προϋποθέσεις από τις οποίες εκκινούσε, και με τα συμπεράσματα στα οποία κατέληγε. Αλλά τέτοιοι ορισμοί παρουσιάζουν τέτοιες διαφορές μεταξύ των, ώστε η απόκλιση αυτή καταλήγει στο να μη αφήνει μεταξύ των κοινό πεδίο για ένα πραγματικό ορισμό της φιλοσοφίας.

Όταν μάλιστα προχωρεί κάποιος στην ιστορική επισκόπηση των σημασιών που κατά καιρούς είχε ο όρος *φιλοσοφία*, τότε ανακαλύπτει ότι ο προσδιορισμός του επιστημονικού

αντικειμένου της με *ιστορικές συγκρίσεις* είναι ανέφικτος. Οι επί μέρους πνευματικές δραστηριότητες που αξίωναν το όνομα "φιλοσοφία" είχαν αρκετά σημαντικές διαφορές μεταξύ των. Ακόμη και η απόδοση σε αυτήν του χαρακτηρισμού "επιστήμη" καθίσταται αμφίβολη, αν αναλογισθούμε ότι πολλές φιλοσοφικές διδασκαλίες (όπως εκείνες της ύστερης αρχαιότητας) είχαν ένα σχεδόν μονόπλευρο πρακτικό (ηθικό) προσα-νατολισμό.

Αυτοί είναι μερικοί λόγοι, για τους οποίους καμμία επιστήμη δεν έχει συναντήσει τόσες αμφισβητήσεις, σε ό,τι αφορά τον καθορισμό του ακριβούς της χαρακτήρα και αντικειμένου, όσες η φιλοσοφία. Κατ' αρχάς είχε πρυτανεύσει η άποψη ότι η φιλοσοφία είναι καθολική επιστήμη, η οποία επιζητεί να νοήσει κάθε τι το επιστητό (τόσο ως όλον, όσο και στις επί μέρους εκφάνσεις του), και η οποία επιζητεί να δημιουργήσει ενιαία περί του κόσμου και του βίου θεωρία.

Οι πρώτοι οι οποίοι εδημιούργησαν και ονόμασαν την φιλοσοφία ήσαν οι Έλληνες. Και ήσαν αυτοί οι οποίοι συνέλαβαν και διέτύπωσαν τα κυριώτερα δόγματά της, τα οποία άλλωστε και σήμερα αποτελούν την ουσιαστική βάση των φιλοσοφικών συστημάτων. Αυτοί λοιπόν οι Έλληνες είχαν ονομάσει ως *σοφία* την γνώση και μάθηση, ως *σοφιστή* τον κατέχοντα οποιανδήποτε εξακριβωμένη γνώση ή εμπειρία, ως *φιλοσοφίαν* δε (όπως δηλοί και το όνομά της) θεωρούσαν την εν γένει αγάπη και ροπήν προς την σοφία, τον έρωτα προς την γνώση, την όρεξη για εξέταση και μελέτη των πραγμάτων.

Αυτήν ακριβώς την έννοια έχει το ρήμα *φιλοσοφείν*, το οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο⁸ (485-421) και

⁸ Ηρόδοτου, *Ιστορίαι*, Α,30 και 50

τον Θουκυδίδη⁹ (περίπου 460-396). Από την στιγμή δε που ο όρος αυτός απέκτησε την συγκεκριμένη εννοιολογική και επιστημολογική σημασία, διετήρησε τη σημασία αυτήν αναλλοίωτη μέχρι σήμερα. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση, την οποία -κατά την παράδοση- έδωσε ο Πυθαγόρας (580-500 περίπου) στον τύραννο των Φλεισίων Λέοντα, αποκαλώντας τον εαυτό του φιλόσοφο. Και, προκειμένου να δείξει ποιό είναι το έργο του φιλοσόφου, παρέβαλε τον βίο του ανθρώπου προς πανήγυρη, προσθέτοντας ότι σε αυτήν έρχονται διάφορα είδη ανθρώπων, όπως οι έμποροι, οι κυνηγοί της δόξας και της πλεονεξίας, αλλά οι καλύτεροι είναι οι κυνηγοί της αλήθειας, οι φιλόσοφοι.¹⁰ Κατά παρόμοιο τρόπο θεωρούσε την φιλοσοφία και ο Ηράκλειτος¹¹ (535-475 περίπου).

Ομοίως, ο Πλάτων (427-347) θεωρούσε την μεν φιλοσοφία ως την απόκτηση της επιστήμης,¹² ως φιλόσοφο δε θεωρούσε αυτόν που επιθυμεί τη σοφία.¹³ Φαίνεται ως το πιθανότερο ότι στην σωκρατική σχολή έγινε για πρώτη φορά χρήση του όρου *φιλοσοφία* ως τεχνικού όρου. Τα δε σημεία όπου ο Σωκράτης (470-399) χρησιμοποιεί τον όρο με την σημασία του αυτή,¹⁴ απεδόθησαν αργότερα και σε άλλους φιλοσόφους. Ο Πλάτων συμπεριλάμβανε στην φιλοσοφία και την γεωμετρία και άλλες επιστήμες.¹⁵ Άλλωστε, ο ίδιος στα συγγράμματά του

πραγματεύθηκε ζητήματα όχι μόνο λογικής, αλλά και ηθικής και φυσικής.

Υπό αυτήν την ευρύτατη έννοια χρησιμοποίησε τον όρο και ο Αριστοτέλης (384-322), ο οποίος διακρίνει τρεις θεωρητικές φιλοσοφίες: Την μαθηματική, την φυσική και την θεολογική φιλοσοφία. Στους δε φιλοσόφους συγκαταλέγει και τους Ίωνες φυσιολόγους, και όλους τους άλλους, οι οποίοι πριν από τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη εμελέτησαν τα προβλήματα της φύσεως των όντων.¹⁶

Ο Αριστοτέλης αντιδιαστέλλει την θεωρία για τις ύψιστες και απόλυτες αρχές του σύμπαντος (το *ὄν ἢ ὄν*), την οποίαν αποκαλεί *πρώτη φιλοσοφία*, από τις υπόλοιπες "φιλοσοφίες". Κάνει επίσης την διάκριση ανάμεσα στην θεωρητική και την πρακτική "φιλοσοφία". Επί πλέον, ενίοτε χρησιμοποιεί τον πληθυντικό "φιλοσοφίαι"¹⁷ για τα διάφορα επιστημονικά συστήματα, τα οποία διαδέχονται το ένα το άλλο με την πάροδο του χρόνου, περίπου με την έννοια που εμείς σήμερα θα μιλούσαμε για την διαδοχή της φυσικής του Νεύτωνα, του Αϊνστάϊν κ.ο.κ.

Έτσι, μετά τον Σωκράτη, ο όρος *φιλοσοφία* έχει ακριβώς το νόημα που σήμερα υποδηλώνει μία ετυμολογικώς ακριβής χρήση του όρου *επιστήμη*. Δηλαδή, ως φιλοσοφία γενικώς εννοείται η μεθοδική εργασία του πνεύματος με την οποίαν θα γίνει γνωστό το *ὄν*.¹⁸ Ειδικότερα δε, ως "φιλοσοφίες" νοούνται οι ιδιαίτερες επιστήμες, οι οποίες ερευνούν και γνωρίζουν επί μέρους περιοχές του όντος.

Εν τούτοις, η ανάπτυξη της θεωρητικής γνώσεως, της

⁹ Θουκυδίδου, *Ἐπιτάφιος*, Β 40

¹⁰ Διογένης Λαέρτιος, Η, 8.: "ὡς οὖν εἰς ταύτην οἱ μὲν ἀγωνιούμενοι, οἱ δὲ κατ' ἐμπορίαν, οἱ δὲ γε βέλτιστοι ἔρχονται θεαταί, οὕτως ἐν τῷ βίῳ οἱ μὲν ἀνδραποδώδεις, ἔφη, φύονται δόξης καὶ πλεονεξίας θηραταί, οἱ δὲ φιλόσοφοι τῆς ἀληθείας".

¹¹ Σε αυτόν αποδίδεται η φράση "χρὴ εὐ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι". Diels, Fr. 35.

¹² Πλάτωνος, *Εὐθύδημος*, 228 D

¹³ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 475 B.

¹⁴ Πλάτωνος, *Φαῖδρος*, 278 D

¹⁵ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 143 D: "περὶ γεωμετρίαν ἢ τινα ἄλλην φιλοσοφίαν."

¹⁶ Αριστοτέλους, *Μετά τὰ Φυσικά*, Α, 3, 983 b κ.ε.

¹⁷ Αριστοτέλους, *Μετά τὰ Φυσικά*, 6, 987 a

¹⁸ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 480 B, Αριστοτέλους, *Μετά τὰ Φυσικά*, ΣΤ, 1, 1026 a 18.

επιστήμης, συνέπεσε στην Ελλάδα με μία άμβλυση τόσο του θρησκευτικού, όσο και του ηθικού φρονήματος των ανθρώπων. Έτσι, η φιλοσοφική μέριμνα στρέφεται στην εξέταση προβλημάτων, τα οποία αναφέρονται στον προορισμό, τα καθήκοντα, την αποστολή του ανθρώπου στον κόσμο και την κοινωνία. Βαθμιαίως, ερωτήματα αυτής της υφής (δηλαδή ερωτήματα τα οποία διερευνούν, και εν συνεχεία διδάσκουν, τον ορθό τρόπο ζωής) ανάγονται σε σπουδαία ζητήματα, και φθάνουν να αποτελούν το κύριο περιεχόμενο της επιστήμης. Η διαδικασία αυτή, με την οποίαν η φιλοσοφία προσλαμβάνει και μία *πρακτική* σημασία (η φιλοσοφία ως μία επιστημονικά θεμελιωμένη τέχνη του βίου), άρχισε με τον Σωκράτη και τους σοφιστές και κορυφώθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο.¹⁹

Κατά τον ίδιο τρόπο (διττό, μέχρι στιγμής: θεωρία περί του κόσμου και θεωρία περί του βίου), εννόησαν την φιλοσοφία και οι μετά τον Αριστοτέλη Έλληνες φιλόσοφοι, κατ' εξοχήν δε οι Στωικοί, οι Επικούρειοι και οι Νεοπλατωνικοί. Και είναι αληθές ότι οι μεν Στωικοί και οι Επικούρειοι εξαίρουν κυρίως το ηθικό στοιχείο της φιλοσοφίας, οι δε Νεοπλατωνικοί εξαίρουν κυρίως το θεολογικό. Αλλά όλοι αυτοί θεωρούν επίσης ως αναπόσπαστο τμήμα του φιλοσοφικού λογισμού τόσο την εξέταση των όντων και των αρχών του κόσμου, όσο και την εξέταση του ανθρωπίνου βίου. Οι Στωικοί θεωρούσαν την φιλοσοφία ως την σε βάθος γνώση των ανθρωπίνων και των θείων,²⁰ διέκριναν δε τρία μέρη της

φιλοσοφίας -το φυσικό, το ηθικό, το λογικό. Και ο Επίκουρος (341-270) θεωρούσε την φιλοσοφία ως τον τρόπο για την επίτευξη της ευδαιμονίας στη ζωή,²¹ διέκρινε δε επίσης το κανονικό (δηλαδή, το λογικό) και το ηθικό και το φυσικό μέρος της φιλοσοφίας.²² Σε ό,τι δε αφορά τον Πλωτίνο (205-270), και αυτός (όπως άλλωστε όλη η Νεοπλατωνική σχολή) θεωρούσε την φιλοσοφία ως καθολική επιστήμη. Διαιρούσε την φιλοσοφία σε διαλεκτική, φυσική και ηθική,²³ ενώ αποτελεί ρητή θέση των Νεοπλατωνικών ότι μόνο η φιλοσοφία εξετάζει την ολότητα των όντων.²⁴

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπό την παραπάνω γενική έννοια εννοούσαν την φιλοσοφία και άλλοι, εκτός των φιλοσοφικών σχολών ευρισκόμενοι, δηλαδή μη φιλόσοφοι. Έτσι, ο ρήτωρ Ισοκράτης (436-338) αποκαλούσε φιλοσοφία και την εργασία για σύνταξη ρητορικών λόγων, ο δε γεωγράφος Στράβων (67π.Χ. - 23 μ.Χ.) θεωρούσε και την γεωγραφία ως μέρος της φιλοσοφίας.

Από τους φιλοσόφους των νεωτέρων χρόνων, ο Francis Bacon (1561-1626), ηγέτης της νεώτερης εμπειρικής σχολής, συγκαταλέγει στην φιλοσοφία και την φυσική, καθώς επίσης την ανθρωπολογία και την ιατρική. Ο δε Descartes (1596-1650), εισηγητής του νεώτερου ορθολογισμού, παραβάλλει την φιλοσοφία προς δένδρο, του οποίου ρίζα είναι η μεταφυσική, κορμός η φυσική, και κλάδοι οι άλλες επιστήμες. Κατά παρόμοιο

σοφίαν επιστήμην θείων τε και ανθρωπίνων πραγμάτων".

²¹ Σέξτος Έμπειρικός, *Πρός Μαθηματικούς*, 11,169: "τὴν φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαιμόνα βίον περιποιούσαν".

²² Διογένης Λαέρτιος, I 29 κ.ε.

²³ Πλωτίνου, *Ἐννεάδες*, 1, 3,6.

²⁴ "μόνη ἡ φιλοσοφία περὶ πάντα τὰ ὄντα καταγίνεται". Ο Αμμώνιος, στην εισαγωγή του Πορφύριου, 2, 12 κ.ε.

¹⁹ Η ελληνιστική περίοδος αρχίζει με τον θάνατο του Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ. και τελειώνει το 31 π.Χ. (τέλος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας), που η Ρώμη κυριάρχησε σε ολόκληρο τον κόσμο. Η εποχή ονομάζεται *ελληνιστική* διότι χαρακτηριστικό της ήταν η διάδοση και καλλιέργεια του ελληνικού πολιτισμού έξω από την Ελλάδα. Αντίστοιχα, η *ελληνιστική φιλοσοφία* αρχίζει με τον θάνατο του Αριστοτέλη, το 322 π.Χ. Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία θεωρείται ότι τελειώνει το 529 μ.Χ., έτος κατά το οποίο ο Ιουστινιανός διέταξε το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνος, στην Αθήνα, όπου ήκμαζαν οι τελευταίοι Νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι, ο Δαμάσκιος, τελευταίος διδάσκαλος της Ακαδημίας, και ο Σιμπλικίος.

²⁰ Σέξτος Έμπειρικός, *Πρός Μαθηματικούς*, 9,13: "τὴν φιλοσοφίαν ἐπιτήδευσιν εἶναι σοφίας, τὴν δὲ

τρόπο, ο Thomas Hobbes (1588-1679), συμπεριελάμβανε στους φιλοσόφους τον μαθηματικό και αστρονόμο Ν. Κοπέρνικο (1473-1543), επίσης τον Γαλιλαίο (1564-1642), καθώς και τον William Harvey (1578-1657), τον φυσιολόγο ο οποίος μελέτησε και εξέθεσε επιστημονικά την κυκλοφορία του αίματος (1629).

Την φιλοσοφία θεώρησαν ως καθολική επιστήμη και οι Β. Spinoza (1632-1677), Leibniz (1646-1716) και John Locke (1632-1704). Κατά τον τελευταίο, η φιλοσοφία συμπίπτει με την επιστήμη γενικώς. Είναι επίσης γνωστό ότι ο Νεύτων (1642-1727) στην μαθηματική φυσική του έδωσε τον τίτλο *Naturalis philosophiae principia mathematica* (μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας). Ο δε διαπρεπής μαθηματικός Wallis (1616-1703) συμπεριελάμβανε στην φιλοσοφία τα μαθηματικά, την ανατομία, την γεωμετρία, την αστρονομία και την μηχανική, καθώς και άλλες τέτοιες επιστήμες.

Κατά τον Immanuel Kant (1724-1804) η φιλοσοφία είναι η γνώση του όντος γενικά. Ο ίδιος πάντως εξαιρεί την γνωσιολογία ως τον πυρήνα της φιλοσοφικής θεωρίας. Κατά τον Καντ, αντικείμενο της φιλοσοφίας αποτελούν τα εξής τέσσερα προβλήματα: "Τί μπορώ να γνωρίζω; Τί μπορώ να ελπίζω; Τί οφείλω να πράττω; Τί είναι ο άνθρωπος;" Από τα ερωτήματα αυτά, στο πρώτο αποκρίνεται η πρώτη φιλοσοφία, στο δεύτερο η θρησκεία, στο τρίτο η ηθική, στο τέταρτο η ανθρωπολογία. Σε παραπλήσια δε περιοχή κινείται και η αντίληψη του F.G. Hegel (1770-1831), ο οποίος ορίζει την φιλοσοφία ως την λογική εξέταση των όντων και την επιστήμη του υπάρχοντος.

5. Άλλα ονόματα της φιλοσοφίας

Τελειώνοντας αυτό το τμήμα, σημειώνουμε ότι για την υποδήλωση της λειτουργίας της επιστήμης που καλείται *φιλοσοφία*, έχει γίνει και χρήση άλλων ονομάτων. Ο Πλάτων, συσχετίζοντας την φιλοσοφία προς την θεωρία της γνώσεως (γνωσιολογία) και την λογική, την ονομάζει και *διαλεκτική*, ως επιστήμη η οποία ανάγεται στην γνώση των όντως όντων διά του διαλέγεσθαι. Η διαλεκτική αποτελεί την διαδικασία που οδηγεί στην κατάκτηση της απόλυτης αλήθειας διά του διαλόγου, ο οποίος υπακούει σε ορισμένους κανόνες λογικής. Τον όρο αυτόν μεταχειρίστηκε και ο Πλωτίνος, καθώς και άλλοι μεταγενέστεροι, μεταξύ των οποίων ο F.G. Hegel και ο Schleiermacher (1768-1834).

Ο Αριστοτέλης, εκτός από τον όρο *φιλοσοφία*, μεταχειρίστηκε και τους όρους *πρώτη φιλοσοφία* και *θεολογική*. *Πρώτη φιλοσοφία* μεν, διότι εξετάζει τις πρώτες αρχές και τις αιτίες των όντων,²⁵ *θεολογική* δε, διότι ασχολείται με την πρώτη και ανώτερη αρχή του κόσμου.

Συχνά γίνεται χρήση του όρου *μεταφυσική* προκειμένου να δηλωθεί η φιλοσοφία. Αλλά είναι γεγονός ότι υπό αυτό τον όρο συνήθως δεν υπονοείται η φιλοσοφία με την αυστηρή της έννοια που εκθέσαμε παραπάνω, αλλά κάποια επιστήμη απόκρυφη, που ασχολείται με υπερβατικά και ακατάληπτα. Γι' αυτό είναι καλύτερα να χρησιμοποιείται το όνομα *φιλοσοφία* ή *πρώτη φιλοσοφία*. Άλλωστε το όνομα *μεταφυσική* προήλθε από απλή σύμπτωση. Εκείνο που ονομάστηκε *μετά τα φυσικά* ήταν η πρώτη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, επειδή σε μία έκδοση η οποία

²⁵ Τον όρο χρησιμοποίησε και ο Descartes, ο οποίος έγραψε έργο με τίτλο *Meditationes de prima philosophia*.

έγινε από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο, σχολάρχη της Περιπατητικής σχολής (95-50 π.Χ.)²⁶ τοποθετήθηκε μετά από τα φυσικά συγγράμματα του Αριστοτέλη.²⁷ Αργότερα ονομάστηκε έτσι η φιλοσοφία, επειδή η φράση *μετά τα φυσικά* εθεωρήθη ότι υποδηλώνει το επέκεινα της φύσεως, το πέρα από την αίσθηση. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συνέβη αυτό.²⁸

Τέλος, στην Δύση ο όρος *metaphysica* χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Βοήθιο²⁹ (480-524 μ.Χ.) Ο δε Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274), στο προοίμιο υπομνήματός του στα *Μετά τα Φυσικά*, καθώς και άλλοι, μετέφεραν τον όρο αυτόν στην λατινική γλώσσα ως *transphysica*.

6. Άλλες εκδοχές περί φιλοσοφίας

Στα ανωτέρω εκθέσαμε το εύρος στο οποίο η φιλοσοφία θεωρείται ως καθολική επιστήμη, η οποία εκτείνεται σε όλο το επιστητό, σε όλο το φάσμα στο οποίο θα ήταν δυνατόν να εκταθεί η ανθρώπινη γνώση. Η ευρύτητα αυτής της αντιλήψεως περί φιλοσοφίας εκτείνεται τόσο σε μεγάλο αριθμό φιλοσόφων, όσο και σε πολύ μεγάλη έκταση χρόνου -τουτέστιν, από την αρχαιότητα μέχρι την σύγχρονη εποχή. Εν τούτοις, κατά τους

²⁶ Κατά τον Jaeger, αυτή η κατάταξη έγινε πιθανώς πριν από τον Ανδρόνικο, από κάποιον περιπατητικό. *Aristoteles*, 1923.

²⁷ Όπως μαρτυρεί και ο Σιμπλικίος, ο οποίος λέγει: "θεολογικόν καὶ πρώτην φιλοσοφίαν καὶ μετὰ τὰ φυσικά καλοῦσιν ὡς ἐπέκεινα τῶν φυσικῶν τεταγμένην".

²⁸ Ο όρος αναφέρεται στο έργο *Εξήγησις εἰς τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά*, το οποίο είχε συγγράψει ο Ερέννιος, Νεοπλατωνικός φιλόσοφος σύγχρονος του Πλωτίνου. Εκεί υπάρχει το εξής απόσπασμα: "μετὰ τὰ φυσικά λέγονται ἄπερ φύσεως ὑπερῆρται καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον εἰσίν", σελ. 35, σημ. 1. Αλλά το έργο αυτό περιλαμβάνει υπομνήματα του Αλεξάνδρου του Αφροδισιεύς (περί το 200 μ.Χ.) και του Δαμασκίου, ο οποίος ήταν ο τελευταίος σχολάρχης της Νεοπλατωνικής Σχολής της Αθήνας (520-529), και άλλων. Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι η παραπάνω ερμηνεία του όρου *μεταφυσική* είναι πολύ μεταγενέστερη.

²⁹ Migne, *Patrologia Latina*, τ. 64, 515B. Ο Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius, Ρωμαίος πολιτικός συγγραφέας και φιλόσοφος, θεωρείται από του μεγαλύτερους μεταλαμπαδευτές της ελληνικής παιδείας στην Δύση.

νεώτερους χρόνους, υπάρχουν αρκετοί οι οποίοι επιζητούν να περιορίσουν, κατά το μάλλον ή ήττον, το έργο, την ευρύτητα και την προοπτική της φιλοσοφίας. Έτσι, άλλοι θεωρούν ως φιλοσοφία την λογική, άλλοι την ηθική, άλλοι την αισθητική, και όσες άλλες ονομάζουν φιλοσοφικές επιστήμες. Άλλοι δε ταυτίζουν την φιλοσοφία με τις ηθικές επιστήμες γενικώς -δηλαδή τις επιστήμες που επιζητούν την οργάνωση του βίου με βάση κάποιες αρχές. Άλλοι τονίζουν απλώς ότι η φιλοσοφία συμπίπτει μόνο με την θεωρία της γνώσεως, ή μόνο με την λογική, ή μόνο επιστημολογία, ή με την αισθητική, ή με την σημειολογία, κ.ο.κ.

Εν τούτοις, εμείς αποκρούουμε την αντίληψη που ταυτίζει την φιλοσοφία με κάποια στενότερη εκδοχή της. Η φιλοσοφία είναι επιστήμη καθολική, η οποία ως σκοπό έχει να νοήσει τα όντα και τα γεγονότα στο σύνολό τους, και να δημιουργήσει ενιαία θεωρία περί του κόσμου και περί του βίου. Και η άποψη αυτή υποστηρίζεται όχι μόνον από την *αφετηρία* της φιλοσοφικής γνώσεως, αλλά και από τον *σκοπό* στον οποίον αυτή κατατείνει.

Σε ό,τι μεν αφορά την αφετηρία της φιλοσοφικής γνώσεως, αναφερθήκαμε ήδη στα γενικότατα κίνητρα, τα οποία ωθούν προς το φιλοσοφείν (η τάση για γνώση, η περιέργεια και ο θαυμασμός, η ανάγκη, η προσωπική ευχαρίστηση του ατομικού παράγοντος). Και τα κίνητρα αυτά καταδεικνύουν ότι η φιλοσοφία είναι επιστήμη καθολική, μία απόπειρα θεωρήσεως του όλου.

Πέραν όμως αυτού του επιχειρήματος, το ότι η φιλοσοφία είναι καθολική επιστήμη συνάγεται και από αυτό τον ίδιο τον *σκοπό της γνώσεως*. Διότι η γνώση δεν κατευθύνεται μόνο σε ένα μικρό τμήμα του επιστητού, αλλά σε ολόκληρο τον περιβάλλοντα κόσμο και σε όλο το φάσμα των εκδηλώσεών του.

Άλλωστε, αυτό το μαρτυρεί και η έμφυτη τάση του ανθρώπου (τάση την οποίαν ανακαλύπτει ταυτόχρονα με την ίδια την συναίσθηση της υπάρξεώς του) να επιζητεί την γνώση, η οποία να του παρέχει μία *συνολική άποψη και συνολική αιτία* για την ύπαρξη του κόσμου και του ανθρώπου.

Η αντίληψη της φιλοσοφίας με μία στενότερη εκδοχή της ουσιαστικά οδηγεί σε αδιέξοδο. Διότι, αν αυτή θεωρηθεί απλώς ως μία επιστήμη όπως οι άλλες, ανακύπτουν ερωτήματα, τα οποία ενώ στις άλλες επιστήμες απαντώνται ευχερώς, στην φιλοσοφία ουσιαστικώς παραμένουν αναπάντητα. Πιο συγκεκριμένα, αν αγνοηθεί το στοιχείο της καθολικότητός της και αυτή εκληφθεί απλώς ως μία από τις επιστήμες, ανακύπτουν ερωτήματα, τα οποία αναφέρονται είτε στο *επιστημονικό αντικείμενο*, είτε στην *επιστημονική μέθοδο* της φιλοσοφίας. Και ας εξηγήσουμε περαιτέρω την άποψή μας αυτή.

Θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθεί το τί θα έπρεπε να θεωρηθεί ως *αντικείμενο* της φιλοσοφίας ως ιδιαίτερης επιστήμης, και ποιά θα ήταν η μορφή της επιστήμης αυτής. Εμείς προσδιορίζουμε την φιλοσοφία ως επιστήμη καθολική, ή, τουλάχιστον, ως επιστήμη η οποία προσπαθεί να είναι καθολική, να είναι προσανατολισμένη προς αυτό το όραμα. Εν τούτοις, και πάλι, το ερευνητικό πεδίο της φιλοσοφίας δεν προσδιορίζεται εκάστοτε ως το αυτό. Στην αρχή, το πεδίο που προσέλκυσε την έρευνα ήταν εκείνο της *φύσεως*. Η φυσική επιστήμη έμεινε επί αιώνες τμήμα της φιλοσοφικής έρευνας, και μόλις κατά τους νεώτερους χρόνους αποχωρίσθηκε ως αυτόνομη επιστήμη. Αντιθέτως, τα περισσότερα φιλοσοφικά συστήματα παρέμειναν αδιάφορα απέναντι στην *ιστορία*, η οποία εμφανίζεται ως αντικείμενο φιλοσοφικής έρευνας σχετικά αργά και μεμονωμένα.

Από την άλλη πλευρά, έχει θεωρηθεί ότι κέντρο βάρους της φιλοσοφίας αποτελούν οι μεταφυσικές θεωρήσεις. Αλλά υπήρξαν εποχές όπου αυτές είτε παραμερίσθηκαν (π.χ. με τον εμπειρισμό), είτε χαρακτηρίσθηκαν ως ανέφικτες (Kant). Επίσης, κατά καιρούς τονίσθηκε ότι αληθινή ουσία της φιλοσοφίας αποτελεί η πρακτική (ηθική) της σπουδαιότητα για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Αλλά και πάλι, απέναντι σε αυτήν ορθώθηκε μία φιλοσοφία, η οποία επρέσβευε την αξία της καθαρής θεωρίας, μία φιλοσοφία που δεν ενδιαφέρεται για πρακτική (ηθική) αξιοποίηση, ή έστω ενασχόληση, της φιλοσοφίας για χάρη της κοινωνίας (τέτοια ήταν η φιλοσοφία του Πλωτίνου).

Παρόμοιες δυσκολίες θα ανέκυπταν και σε σχέση με ερωτήματα που θα ανεφέροντο στην επιστημονική μέθοδο της φιλοσοφίας -εαν αυτή εθεωρείτο απλώς ως μία από τις επί μέρους επιστήμες.

Σε σχέση με το θέμα αυτό, έχει υποστηριχθεί ότι η φιλοσοφία πραγματεύεται τα ίδια αντικείμενα που πραγματεύονται και άλλες επιστήμες, αλλά με διαφορετικό νόημα και διαφορετική μέθοδο. Εν τούτοις, και αυτό το γνώρισμα δεν ισχύει για όλες τις φιλοσοφικές θεωρίες και όλα τα φιλοσοφικά συστήματα. Βεβαίως, το να μη υπάρχει γενικώς αναγνωρισμένη φιλοσοφική μέθοδος δεν θα ήταν κάτι το μειωτικό για την φιλοσοφία. Αντίθετα, και μόνο η *προσπάθεια για αναζήτηση μιας μεθόδου*, και μόνον αυτή η προσπάθεια ως χαρακτηριστικό της *κάθε* φιλοσοφίας, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ως το σταθερό γνώρισμα της κάθε φιλοσοφίας. Αλλά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Υπάρχουν φιλοσοφίες, οι οποίες πορεύονται στις έρευνές τους υιοθετώντας κάποια μεθοδολογία, συχνά μάλιστα την μεθοδολογία άλλων επιστημών, όπως, λόγου χάρη, τα μαθηματικά, ή οι

φυσικές επιστήμες (όπως έκαναν ο Descartes και ο Bacon). Άλλες όμως φιλοσοφίες ούτε καν θέλουν να ακούουν για μεθοδολογική διαπραγμάτευση των προβλημάτων τους. Τέτοιες φιλοσοφίες αντιλαμβάνονται την φιλοσοφική δραστηριότητα ως κάτι ανάλογο με τις μεγαλοφυείς συλλήψεις της τέχνης (έτσι αντελαμβάνοντο την φιλοσοφία οι Ρομαντικοί και ο Schopenhauer).³⁰

7. Τα προβλήματα της φιλοσοφίας

Ανεξάρτητα από την συγκεκριμένη κατεύθυνση προς την οποία ήταν εκάστοτε προσανατολισμένη η σκέψη ενός φιλοσόφου, είναι δυνατόν να παραθέσουμε μία συνοπτική επισκόπηση των προβλημάτων, τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο της φιλοσοφίας. Κατά περίπτωση βεβαίως, η κάθε κατηγορία προβλημάτων από αυτές που θα εκθέσουμε να απασχόλησε ένα φιλόσοφο σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετική αξιολογική σειρά σε σχέση με άλλους. Αλλά η επισκόπηση στο σημείο αυτό είναι χρήσιμη, προκειμένου να δοθεί μία ιδέα του είδους των προβλημάτων που απασχόλησαν την φιλοσοφική σκέψη.

1. *Θεωρητικά* προβλήματα. Είναι εκείνα που αναφέρονται είτε στη γνώση της πραγματικότητας, είτε στη διερεύνηση της ίδιας της γνώσης.

1.1. Όταν μελετούμε προβλήματα της *πραγματικότητας*, είναι δυνατόν να ερευνούμε είτε το σύνολο της πραγματικότητας, είτε μέρη αυτής.

Τα ερωτήματα που σχετίζονται με το σύνολο της πραγματικότητας αναφέρονται στις ανώτατες αρχές του κόσμου,

στην κατανόηση και ερμηνεία αυτών των αρχών, και στην διατύπωση μιας θεωρίας που να προκύπτει από αυτές τις αρχές και να είναι βασισμένη σε αυτές. Η περιοχή αυτή καλείται *πρώτη φιλοσοφία* (ή, μεταφυσική), ή (όπως την ονόμασε ο Αριστοτέλης) *θεολογία*. Πρόκειται ακριβώς για την συνολική άποψη και ερμηνεία του όντος.

Οι ιδιαίτερες περιοχές της πραγματικότητας είναι είτε η φύση είτε η ιστορία.

Και σε ό,τι μεν αφορά τη *φύση*, τα προβλήματα αναφέρονται είτε στην κοσμολογία (εξωτερική φύση), είτε στην ανθρωπολογία (εσωτερική φύση).

Σε ό,τι δε αφορά την *ιστορία*, η μελέτη της οδηγεί στη θεώρηση της φιλοσοφίας της ιστορίας. Αυτή, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει θέματα όπως την διερεύνηση των νόμων που διέπουν τον ιστορικό βίο των λαών και την διερεύνηση του αν η ιστορία έχει τελικό σκοπό ή όχι.

1.2. Η έρευνα που έχει ως αντικείμενό της την ίδια τη γνώση αποκαλείται *λογική*. Στα πλαίσια αυτής, διατυπώνονται οι κανόνες με τους οποίους αποτιμάται η αλήθεια των παραστάσεων (*λογικοί κανόνες*). Επίσης, διατυπώνει τις γενικές οδηγίες για την συστηματική διαμόρφωση της επιστημονικής δραστηριότητας (*μεθοδολογία*). Και τέλος, μελετά τα προβλήματα που σχετίζονται με την εγκυρότητα και τα όρια της ανθρώπινης γνώσης (*γνωσιολογία*).

2. *Πρακτικά* προβλήματα είναι εκείνα που ανακύπτουν από την εξέταση της σκόπιμης δραστηριότητας των ανθρώπων, δηλαδή της δραστηριότητας που τείνει σε κάποιους σκοπούς. Στα πλαίσια αυτής της περιοχής ανήκει η *ηθική*, η οποία εξετάζει την

³⁰ Περί των διαφόρων μεθόδων που χρησιμοποιούνται στην φιλοσοφία, βλ. σελ. 80 κ.ε.

ανθρώπινη πράξη υπό το πρίσμα του ηθικού κανόνα, επίσης δε, διατυπώνει και θεμελιώνει τις ηθικές επιταγές.

Άλλες περιοχές πρακτικών προβλημάτων είναι οι ερευνώμενες από την *φιλοσοφία του δικαίου*.

Τέλος, στα πρακτικά προβλήματα, υπό ευρύτατην έννοιαν, ανήκουν και όσα σχετίζονται με την τέχνη και την θρησκεία. Έτσι, για τη διερεύνηση της ουσίας της ομορφιάς έχει καθιερωθεί ο όρος *αισθητική*. Όταν δε η φιλοσοφία εξετάζει την θρησκευτική ζωή, όχι με την πρόθεση να διατυπώσει μία διδασκαλία για την ουσία του θείου, αλλά με την πρόθεση κριτικής έρευνας της θρησκευτικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, τότε ευρισκόμεθα στην περιοχή της *φιλοσοφίας της θρησκείας*.

8. Διαίρεση της φιλοσοφίας

Η ανωτέρω παράθεση των διαφόρων ειδών προβλημάτων ορίζουν και τις επί μέρους επιστημονικές περιοχές της φιλοσοφίας, όπως τις εκθέτει στο *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας* ο W. Windelband. Παρά το γεγονός ότι αυτή η κατάταξη ορίζει και μία αντίληψη περί διαιρέσεως της φιλοσοφίας, δεν θα ακολουθήσουμε την διαίρεση της φιλοσοφίας κατά Windelband. Θα παραθέσουμε μία διαίρεση της φιλοσοφίας, η οποία προκύπτει από θεμελιώδεις πεποιθήσεις μας, χωρίς, εν τούτοις, να προχωρήσουμε εδώ σε πλήρη ανάλυση και τεκμηρίωση της διαιρέσεως αυτής.

Θεωρώντες την φιλοσοφία ως θεωρία περί του κόσμου και του βίου, αποχωρίζουμε από αυτήν κάθε επιστήμη η οποία ασχολείται με ειδικά προβλήματα. Διακρίνουμε, συνεπώς, την *γενική* και την *ειδική φιλοσοφία*. Η πρώτη (η γενική φιλοσοφία)

εξετάζει τα προβλήματα περί της *φύσεως του όντος*. Η δε άλλη, η ειδική φιλοσοφία, ασχολείται με τα προβλήματα της φύσεως (κοσμολογία, ανθρωπολογία) και των επιστημών του πνεύματος και του πολιτισμού (φιλοσοφία της πολιτείας, του δικαίου, της επιστήμης, της τεχνολογίας, της ιστορίας, της ηθικής, του ωραίου, της θρησκείας).

Σε ό,τι αφορά την λεγόμενη αναλυτική φιλοσοφία, σημειώνουμε ότι αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα προπαιδεία για την φιλοσοφία, και όχι μέρος της καθαυτό φιλοσοφίας. Τουτέστιν, η ανάλυση των λογικών διαδικασιών που ακολουθεί η σκέψη κατά την επιδίωξη της γνώσεως (και εδώ συμπεριλαμβάνεται η γνωσιολογία επίσης) αποτελεί προπαιδεία της φιλοσοφίας (ίσως δε και κάθε επιστήμης). Σχηματικώς παραθέτουμε την διαίρεση της φιλοσοφίας ως εξής:

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	
γενική , ή πρώτη φιλοσοφία οντολογία	ειδική φιλοσοφία φιλοσοφία του δικαίου της ιστορίας της ηθικής της γλώσσας του ωραίου της θρησκείας της επιστήμης της τεχνολογίας

9. Η φιλοσοφία και οι επιστήμες

Τα στάδια για την οικοδόμηση της γνώσεως είναι δύο: Κατ' αρχήν, ο άνθρωπος επιζητεί να περιγράψει και να κατατάξει τα επί μέρους όντα και φαινόμενα, όπως αυτά προσπίπτουν στις αισθήσεις του, και να ανεύρει κάποιες αιτιατικές σχέσεις μεταξύ των. Στο στάδιο αυτό, εκείνο το οποίο χρησιμοποιείται ως μέσον επιδιώξεως και κατακτήσεως της γνώσεως είναι η παρατήρηση και το πείραμα. Στο δεύτερο στάδιο, ο άνθρωπος εκκινεί από τα πορίσματα των επί μέρους ερευνών και προσπαθεί να ανιχνεύσει και να κατανοήσει τους βαθύτερους λόγους των όντων και των γεγονότων, επίσης δε να διαπιστώσει και να κατανοήσει τους ανώτατους νόμους, τις πρώτες αιτίες και τις αρχές.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι σημερινές επιστήμες (ιδίως οι φυσικές και οι ψυχολογικές επιστήμες) έχουν ως αντικείμενο τον κόσμο που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις -και εξαντλούν αυτό το αντικείμενο. Επίσης, όλη η ιστορική και η κοινωνική ζωή εξαντλείται από ειδικές επιστήμες. Άρα όλα τα μέρη του επιστητού είναι κατειλημμένα από τις ειδικές επιστήμες. Και το ερώτημα είναι: Τί μένει για την φιλοσοφία;

Ένα είναι βέβαιο: Η φιλοσοφία δεν εξαντλείται σε μία συνολική εξέταση αυτού που οι επί μέρους επιστήμες εξετάζουν τμηματικά. Άλλωστε, το αθροισματικό σύνολο των επί μέρους επιστημών το ερευνούν και το εξαντλούν πάλι οι ειδικές επιστήμες. Επί πλέον, η φιλοσοφία ποτέ δεν συζητεί τα πορίσματα των επί μέρους ειδικών επιστημών, ούτε ερευνά κατά πόσον αυτά ανταποκρίνονται στα πράγματα, ή όχι. Αυτό, επίσης, το ερευνούν οι ειδικές επιστήμες.

Αλλά οι απαιτήσεις του ανθρωπίνου πνεύματος δεν

εξαντλούνται με αυτό. Τα παραπάνω πορίσματα η φιλοσοφία τα εξετάζει και τα συζητεί από άλλη άποψη: Εξετάζει ποιός είναι ο σκοπός των επιστημονικών επιτευγμάτων στη ζωή, ποιά είναι η αποστολή τους, και τί αξία έχουν ως προς αυτούς τους σκοπούς. Και αποτελεί ακριβώς έργο της φιλοσοφίας να θέτει τους σκοπούς που πρέπει να έχει ο κόσμος -τούς σκοπούς που είναι έσχατοι, ύψιστοι, και τελικοί. Όχι σκοπούς που αποτελούν μέσα για την επίτευξη άλλων (όπως λόγου χάρη, η τεχνολογία). Αλλά σκοπούς απόλυτους.

Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί η φιλοσοφία ως επιστήμη η οποία ασχολείται με ένα εξειδικευμένο είδος γνώσεως. Η αλήθεια είναι ότι κατ' αρχήν η φιλοσοφία επεξέτεινε την έρευνά της σε ολόκληρο το επιστητό και ερευνούσε κάθε τι το επί μέρους. Σήμερα όμως αφήνει τι λεπτομέρειες στις επί μέρους επιστήμες, οι οποίες αποσπάρθηκαν από τον κορμό της. Η ίδια δε η φιλοσοφία επιζητεί να δημιουργεί ενιαία θεωρία περί του κόσμου και του βίου, συχνά ορμώμενη από τα πορίσματα των επί μέρους επιστημών. Μόνο από αυτή την άποψη είναι δυνατόν να γίνεται λόγος περί φιλοσοφίας *υπό στενότερη έννοια*.³¹ Πρόκειται δηλαδή για ενάσκηση του φιλοσοφικού στοχασμού, ο οποίος επιζητεί την διατύπωση γενικοτέρων αρχών, αφορμώμενος από τμήμα μόνο του επιστητού, δηλαδή του συνολικού πεδίου της γνώσεως.

Το επιστητό βεβαίως είναι ήδη προδήλως κατακερματισμένο. Αυτός ο κατακερματισμός προήλθε από ανάγκη των πραγμάτων. Διότι, με την πάροδο του χρόνου, το πεδίο του επιστητού επεκτάθηκε τόσο πολύ, ώστε θα ήταν αδύνατον για τις

³¹ Υπό αυτήν την έννοια έχει νόημα να μιλούμε και περί Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας.

δυνατότητες του οποιουδήποτε ανθρώπου να μπορεί να ερευνά, να γνωρίζει και να κρίνει όλες τις επί μέρους επιστήμες.

Η πολυδιάσπαση του επιστητού άρχισε αρκετά νωρίς από την Ελλάδα, επεκτάθηκε στην Αλεξάνδρεια, και εξακολουθεί μέχρι τις μέρες μας, οπότε και έχει λάβει εκρηκτική μορφή. Πρώτες αποσπάστηκαν από την φιλοσοφία οι φυσικές και μαθηματικές επιστήμες. Ο Ευκλείδης (330-275) ίδρυσε στην Αλεξάνδρεια την γεωμετρία ως αυτοτελή επιστήμη, ο Αρχιμήδης (287-212) θεμελίωσε την μηχανική, ο Ιππάρχος (Β' εκατοντ. π.Χ.) έθεσε τις βάσεις της αστρονομίας, ο Ηρόφιλος (ήκμασε περί το 300 π.Χ.) και ο Ερασίστρατος (γενν. περί το 304 π.Χ.) έθεσαν τις βάσεις της ανατομικής, ενώ ο Γαληνός (131-201) έθεσε στη Ρώμη τις βάσεις της φυσιολογίας. Και ναι μεν κατά τον Μεσαίωνα υπήρξε μία τάση προς την αντίθετη κατεύθυνση, αλλά αυτή δεν μπόρεσε να ανακόψει την ροή προς τον περαιτέρω κατακερματισμό και την βαθμιαία αυτονόμηση και άλλων επιστημών από την φιλοσοφία. Τούτο συνέβη με την ανεξαρτητοποίηση των χημικών και των γεωλογικών επιστημών. Με την πάροδο του χρόνου, πολλές από τις επιστήμες του πνεύματος επίσης αυτονομήθηκαν από την φιλοσοφία. Έτσι κατέστησαν αυτοτελείς οι μαθηματικές επιστήμες, οι επιστήμες της φύσεως, του πνεύματος. Στις τελευταίες περιλαμβάνονται η θεωρία της γνώσεως, η λογική, η ηθική, η αισθητική, οι οποίες πάντως παραμένουν ενωμένες με την φιλοσοφία -όπως επί μακρόν παρέμεινε ενωμένη με αυτήν και η ψυχολογία, και η φιλοσοφία της κοινωνίας (κοινωνιολογία)- αλλά αυτές οι δύο τελευταίες έχουν πλέον αποσπασθεί από την φιλοσοφία και αποτελούν αυτόνομους επιστημονικούς κλάδους.

Παρά το γεγονός όμως ότι έλαβε χώραν αυτή η πολυδιάσπαση του γνωστικού πεδίου, δεν είναι σωστό να λεχθεί ότι η

φιλοσοφία έπαψε να υπάρχει ως αυτόνομη επιστήμη. Ο κατακερματισμός του επιστητού δεν μετέβαλε τα πράγματα κατά την ουσία τους. Επήλθε μεν από ανάγκη, αλλά το 'ον είναι πάντοτε ένα, και η ανθρώπινη ψυχή εξακολουθεί να επιθυμεί την ενιαία γνώση. Παρά τον κατακερματισμό αυτόν, η φιλοσοφία εξακολουθεί να είναι επιστήμη η οποία εξετάζει τα όντα κατά τρόπο συνολικό και ερευνά την ανθρώπινη ενέργεια, με σκοπό να αποτελέσει μία καθολική θεωρία περί του βίου και περί του κόσμου, η οποία να συμπεριλαμβάνει όλο το επιστητό. Η διαφορά η οποία έχει επέλθει έγκειται μόνον εις το εξής: Αυτοί που σήμερα φιλοσοφούν, εξετάζουν μεν αυτοί τις μεμονωμένες επιστήμες, αλλά παραλαμβάνουν τα πορίσματα των επιστημών αυτών από εκείνους που ασχολούνται ειδικώς με αυτές. Παραλαμβάνοντας δε τα πορίσματα, τα συνδυάζουν και επιζητούν να τα αναγάγουν σε στοιχεία (κυρίαρχα, ή μη κυρίαρχα) μιας ενιαίας και συνολικής αντιλήψεως του όντος.

Ως προς το θέμα αυτό πάντως, έχει ακουσθεί μία ένσταση, σύμφωνα με την οποίαν μία τέτοια φιλοσοφία είναι περιττή, διότι το έργο αυτό το επιτελούν καλύτερα οι επιστήμονες του αντιστοίχου επιστημονικού πεδίου. Αλλά η ένσταση αυτή καταρρίπτεται εύκολα, αν στοχασθεί κανείς κάπως βαθύτερα επί του θέματος. Βεβαίως είναι προφανές ότι κάθε επιστήμων μπορεί να φιλοσοφεί επί της επιστήμης του, και να ζητεί τις αρχές της επιστήμης αυτής. Μπορεί ασφαλώς να κάμνει τούτο ο φυσικός, ο μαθηματικός, ο χημικός, ο αστρονόμος, ο φυσιολόγος, ο ψυχολόγος, ο κοινωνιολόγος, ο ιστορικός, ο νομικός, και άλλοι. Αλλά είναι σαφές ότι το αντικείμενο της κάθε μιας επί μέρους επιστήμης επιτρέπει μία περιορισμένη φιλοσοφική συζήτηση, η οποία σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να οδηγήσει σε μία

καθολική θεωρία περί του κόσμου και του βίου. Λόγου χάρη, η θεωρία της γνώσεως έχει ως σκοπό να εξετάσει την φύση, τα όρια και το αντικείμενο της ανθρώπινης γνώσης· η ψυχολογία εξετάζει μόνο τα ψυχικά γεγονότα και τους νόμους που τα διέπουν· η ηθική εξετάζει τις ηθικές αρχές προς τις οποίες οφείλει να ρυθμίζεται ο ανθρώπινος βίος. Κάτι αντίστοιχο κάνουν και οι άλλες επιστήμες που ονομάζονται κανονικές ή αξιολογικές. Αντίθετα, η φιλοσοφία επεκτείνει την γνώση της σε κάθε επί μέρους πεδίο του επιστητού, με μόνιμο σκοπό πάντοτε να κατασκευάζει ενιαία θεωρία περί του κόσμου και του βίου, και, κατά το δυνατόν, να συμπληρώνει το έργο των άλλων επιστημών. Η φιλοσοφική σκέψη αξιοποιεί τις επί μέρους συστηματοποιήσεις των επιστημονικών γνώσεων, αλλά πάντοτε πηγαίνει πέραν αυτών, διότι αποβλέπει σε μία καθολική αντίληψη του κόσμου και της ζωής. Έτσι, η φιλοσοφία καθίσταται καθ' εαυτήν μία ιδιαίτερη γνώση, διαφορετική και ανώτερη από εκείνη των επί μέρους επιστημών, οι οποίες συχνά (και στην εποχή μας, σχεδόν πάντοτε) τείνουν σε μία ορισμένη εφαρμογή.³²

Σε ό,τι αφορά την αντιδιαστολή της φιλοσοφίας από τις επιστήμες, πρέπει να σημειώσουμε τα εξής: Με τον Σωκράτη και τους σοφιστές, και την μετακίνηση του θεωρητικού ενδιαφέροντος προς τον άνθρωπο, το κυρίως "επιστημονικό" (όπως θα το ονομάζαμε σήμερα) ενδιαφέρον μετατοπίσθηκε προς τις επί μέρους "φιλοσοφίες". Δηλαδή τις επί μέρους επιστήμες της εποχής εκείνης, οι οποίες τώρα έλαβαν η κάθε μία το όνομα του δικού της ιστορικού ή φυσιογνωστικού αντικειμένου -με πρώτα τα

³² Ο Πλάτων είχε κάνει μία τέτοια επισήμανση: "Επιστήμη μὲν αὐτὴ μαθήματος αὐτοῦ ἐστὶν ἐπιστήμη ἢ ὅτου δεῖ θεῖναι τὴν ἢ ἐπιστήμην, ἐπιστήμη δὲ τις καὶ ποιὰ τις καὶ ποιῶν τινος. Λέγω δὲ τοιόνδε· οὐκ ἐπειδὴ οἰκίας ἐργασίας ἐπιστήμη ἐγένετο, διήνεγκε τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, ὥστε οἰκοδομικὴ κληθῆναι;" Πολιτεία, Δ, 438 c, d.

μαθηματικά και την ιατρική. Πρόκειται για την αυτοτελή δημιουργία των επιστημών, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα. Παρ' όλα αυτά, η φιλοσοφία διετήρησε τους δεσμούς της με τις επιστημονικές προσπάθειες, κατά δύο τρόπους.

Πρώτον, διότι οι δικές της διερευνήσεις για τον άνθρωπο υπήκουαν σε επιστημονικούς κανόνες ερεύνης (εξετάζουμε παρακάτω τις μεθόδους της φιλοσοφίας).

Δεύτερον, διότι η φιλοσοφία πάντοτε παρακολουθούσε τις γενικότερες επιστημονικές προσπάθειες, με την ελπίδα ότι θα αξιοποιήσει τα πορίσματά τους για να διαμορφώσει μία επιστημονική θεωρία περί του βίου. Δηλαδή, ένα σύνολο θεμελιωμένων απόψεων και επιταγών, τα οποία στην ουσία θα διερμηνεύουν μία πίστη καθοριστική για τη ζωή. Τούτο συνέβη με την απόπειρα του Νεοπλατωνισμού να παραγάγει, μέσω της φιλοσοφίας, μία νέα θρησκεία. Γι' αυτό και κορυφαίοι εκπρόσωποί του, όπως ο Πρόκλος,³³ αντελαμβάνοντο την φιλοσοφία ως ουσιαστικώς επιτελούσα έργο θεολογικό.

Η σχέση της φιλοσοφίας με τις άλλες επιστήμες είναι αδιαμφισβήτητη και δεδομένη. Όχι μόνο διότι όλες οι επιστήμες στην ουσία προήλθαν από την φιλοσοφία, αλλά και διότι αυτή χρησιμοποιεί τα πορίσματα των επιστημών, και εν συνεχεία προχωρεί σε ερμηνείες του κόσμου και του βίου, διαμορφώνοντας προτάσεις που έχουν καθολικό χαρακτήρα. Η φιλοσοφία δεν ασχολείται απλώς με το συγκεκριμένο πράγμα -κάτι που κάνει η επιστήμη. Αλλά θεωρεί τα πράγματα και τα φαινόμενα με ερευνητική διάθεση, τα υπερβαίνει και προβάλλει μόνο την όποια

³³ Νεοπλατωνικός φιλόσοφος (410-485), που μελετούσε και συνδύαζε με την φιλοσοφία του την Ευκλείδειο Γεωμετρία. Έργο του η Στοιχείωσις Θεολογική.

σημασία τους μπορεί να έχει καθολικές διαστάσεις, ή να έχει ευρύτερη σημασία.

Αξίζει να δούμε αυτές τις αρχές με συγκεκριμένα παραδείγματα, προκειμένου να γίνουν καλύτερα αντιληπτές.

Μπορεί σήμερα η γενετική μηχανική να έχει κάνει μεγάλες προόδους, ακόμη και προς την κατεύθυνση της δυνατότητας να δημιουργεί είτε νέες μορφές ζωής, είτε γνωστές μορφές ζωής με προδιαγεγραμμένα χαρακτηριστικά. Αλλά, όσο και αν προοδεύσει, ποτέ αυτή η επιστήμη δεν θα είναι σε θέση να απαντήσει εάν είναι επιτρεπτό να γίνονται πειράματα σε ανθρώπινα όντα, ακόμη και για τους σκοπούς της ίδιας αυτής επιστήμης. Αυτό μπορεί να το κάνει μόνον η φιλοσοφία.

Μπορεί η επιστήμη της πληροφορικής και της μικροηλεκτρονικής να προχωρεί με άλματα στην δημιουργία νέων γενεών υπολογιστών, αλλά ποτέ δεν θα είναι σε θέση να δώσει απάντηση περί του προβλήματος που συνιστά ο ηλεκτρονικός υπολογιστής για την ιδιωτική ζωή. Αυτό μπορεί να το κάνει μόνο η φιλοσοφία.

Η ιστορική έρευνα παρέχει πληθώρα πληροφοριών για τα ιστορικά γεγονότα, αλλά δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα περί των εσχάτων σκοπών της ιστορίας. Τούτο αποτελεί έργο της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Η χρήση της στατιστικής στην εγκληματολογία παρέχει πολλά στοιχεία για τους λόγους και τα αίτια της εγκληματικότητας. Αλλά δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα περί του κακού στον κόσμο, των αιτίων του, ή των προοπτικών του. Όλα αυτά τα γενικότερα ερωτήματα τα πραγματεύεται η φιλοσοφία, με κριτικό στοχασμό και σταθερό προσανατολισμό προς την διακρίβωση των γενικών αρχών και των καθολικής ισχύος

προοπτικών.

Βεβαίως τίποτε δεν αποκλείει να συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο ο επιστήμονας και ο φιλόσοφος. Από την εποχή του Leonardo da Vinci μέχρι την σημερινή εποχή του Werner Heisenberg και του Bertrand Russell, τα παραδείγματα δεν είναι λίγα. Αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει σαφέστατη διάκριση ανάμεσα στην επιστημονική, αφ' ενός, και την φιλοσοφική, αφ' ετέρου, λειτουργία -έστω και αν αμφότερες ασκούνται από ένα και το αυτό πρόσωπο. Η ενασχόληση ενός επιστήμονα με την φιλοσοφική διάσκεψη σε όλες τις περιπτώσεις συνιστά μία πορεία με σαφώς καθορισμένη φορά: Πρόκειται για άρση από το ειδικό (την επιστήμη) προς το γενικό (την φιλοσοφία). Τούτο δεν αποτελεί βεβαίως καθήκον του επιστήμονα. Κανένας ειδικός επιστήμονας δεν έχει ως έργο τη φιλοσοφία και την σύνθεση κάποιας θεωρίας περί του κόσμου και του βίου. Ο επιστήμονας ο οποίος θα επιτύχει κάποια ουσιαστική συμβολή στον φιλοσοφικό στοχασμό έχει προσόντα, τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ τα προαπαιτούμενα για ένα επιστήμονα. Δεν αρκεί, δηλαδή, να έχει εντός αυτού την έντονη τάση για γνώση και έρευνα, αλλά πρέπει να έχει και την τάση και δυνατότητα για κατανόηση όλου του μυστηρίου του κόσμου και του βίου. Ένας τέτοιος επιστήμονας έχει διάνοια η οποία είναι και αναλυτική και συνθετική. Ένας τέτοιος επιστήμονας δεν κατέχει μόνο την δική του επιστήμη, αλλά είναι και ενήμερος των πορισμάτων άλλων επιστημών, και, έχοντας όλα αυτά προ οφθαλμών, εξετάζει τις αρχές και τις αιτίες όλου του επιστητού.

Η φιλοσοφία δεν αδιαφορεί για το ειδικό. Απλώς τούτο δεν αποτελεί τον τελικό σκοπό της, δεν συνιστά την έσχατη μέριμνά της. Ο κόσμος που βλέπει η φιλοσοφία δεν είναι ένας

κόσμος που αποτελείται από τα μέρη του. Αλλά ένας κόσμος ο οποίος *ενυπάρχει* ολόκληρος στα μέρη του -είτε ενυπάρχει εν σπέρματι, είτε εν υπαινιγμώ. Λόγου χάρη, στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός το οποίο σπουδάζει η ιστορική επιστήμη, η φιλοσοφία βλέπει υπαινιγμούς για συνολικά μηνύματα της πορείας του ιστορικού γίνεσθαι και της συνολικής πορείας της ιστορίας και των αρχών που διέπουν (αν διέπουν) την ιστορική εξέλιξη. Στην συγκεκριμένη ιστορική έκφανση του πολιτισμού (λόγου χάρη, την τεχνολογική εποχή) η φιλοσοφία βλέπει γενικότερες εκφάνσεις της πορείας του ανθρώπου και του κόσμου: ασχολείται με *αρχές* οι οποίες, μέσα σε ένα τέτοιο πολιτισμό, είτε αναδεικνύονται, είτε καταλύονται, είτε υπονομεύονται.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι η οποιαδήποτε επί μέρους έκφανση του πολιτισμού, της ιστορίας, της επιστήμης, δεν αποτελεί για την φιλοσοφία το αντικείμενο της ύψιστης μέριμνας. Η φιλοσοφία βλέπει τον κόσμο ολόκληρο, στην ενότητα και ολότητά του. Δεν βλέπει τον κόσμο "τεμαχισμένο" στα επί μέρους του -πολύ δε περισσότερο, κανένα "επί μέρους" δεν ανυψώνεται ως στοιχείο υψίστης αξίας σε σχέση με τα άλλα. Αλλά τί και ποιά είναι αυτά τα "επί μέρους"; Είναι μερικότερες εκφάνσεις του πολιτισμού και της ζωής. Τέτοιες είναι η επιστήμη, η τεχνολογία, η πολιτική, η οικονομία, η τέχνη, η ηθική. Αν κάποιο από αυτά τα επί μέρους αναχθεί σε κυρίαρχο στοιχείο της θεώρησης και αξιολόγησης της πραγματικότητας, τότε υπάρχει στρέβλωση, η οποία οδηγεί σε νοσηρές κοινωνικές καταστάσεις. Έτσι, αν θεωρηθεί ότι τα πάντα τα διαμορφώνει και τα καθορίζει η επιστήμη, φθάνουμε στο νοσηρό φαινόμενο του *επιστημονισμού*. Αν κυρίαρχο στοιχείο αναγορευθεί η τεχνολογία, αντιστοίχως μετα-

πίπτουμε στον *τεχνολογισμό*. Σε μία τέτοια κατάσταση, οι άνθρωποι βλέπουν με θρησκευτικού (σχεδόν δεισιδαιμονικού) τύπου λατρεία το κυρίαρχο "επί μέρους" (είτε αυτό είναι η επιστήμη, είτε η τεχνολογία, είτε η οικονομία, είτε η πολιτική κ.ο.κ.) και αναμένουν κάθε λύση των κοινωνικών και ατομικών προβλημάτων *μόνον από αυτό το στοιχείο*. Στον επιστημονισμό θεωρείται ότι όλα τα προβλήματα θα τα λύσει η επιστήμη. Στον τεχνολογισμό θεωρείται ότι όλα τα προβλήματα θα τα λύσει η τεχνολογία. Σήμερα υπάρχουν αρκετοί που νομίζουν ότι όλα τα προβλήματα μπορεί να τα λύσει η πολιτική, άλλοι πιστεύουν κάτι παρόμοιο για την οικονομία.

Το νοσηρό σε μία τέτοια κατάσταση έγκειται όχι στην αναγνώριση του ρόλου μιας "επί μέρους" εκφάνσεως της ζωής ή του πολιτισμού. Αλλά στο γεγονός ότι αυτός ο ρόλος θεωρείται ως *αποκλειστικώς κυρίαρχος*, ενώ αγνοούνται όλοι οι άλλοι, και η λύση όλων των προβλημάτων (κοινωνικών, πολιτικών, προσωπικών) αναμένεται να προέλθει αποκλειστικώς και μόνο από το συγκεκριμένο "επί μέρους", το οποίο δογματικώς έχει ανακηρυχθεί σε κυρίαρχο.

Για παράδειγμα: Ένα "επί μέρους" είναι η τεχνολογία. Αλλά αυτό το επί μέρους δεν μπορεί να αναχθεί σε αποκλειστικό "κλειδί" για την ερμηνεία της πραγματικότητας, ή για τον μετασχηματισμό της. Η φιλοσοφική σκέψη θα αναγνώρισει την επιρροή του συγκεκριμένου "επί μέρους" (εδώ: της τεχνολογίας) επί του όλου (εδώ: της κοινωνίας). Αλλά δεν θα θεωρήσει ότι η εξέλιξη των πραγμάτων θα καθορισθεί *αποκλειστικώς και μόνο* από την τεχνολογία. Αντίθετα: Η εξέλιξη της τεχνολογίας θα πρέπει να ελεγχθεί και να τροχοδρομηθεί προς κατευθύνσεις, όπου θα έχουν ληφθεί υπόψη και άλλα πολύ σημαντικά "επί

μέρους” -όπως η ηθική, το περιβάλλον, οι ανθρώπινες ανάγκες, η αισθητική, η ιδιωτική ζωή, γενικότερα οι αξίες της κοινωνίας.

Με την φιλοσοφία, τα πράγματα, τα φαινόμενα, οι επί μέρους επιστημονικές και εμπειρικές γνώσεις -όλα συντίθενται σε ευρύτερες συλλήψεις του καθολικού. Ανακαλύπτονται οι γενικότερες αρχές. Τα πράγματα συνδέονται με διήκουσες έννοιες, και συντίθενται ως οργανική ενότητα σε μία άποψη περί του όλου και της σύνολης πορείας του κόσμου και του ανθρώπου. Το επί μέρους δεν απορρίπτεται, αντίθετα, αξιοποιείται. Αλλά η διαρκής μέριμνα είναι στραμμένη προς το καθολικό, προς το όλον, και την επιρροή που το επί μέρους ενδεχομένως έχει επί του όλου.

Συνεπώς, παρά το ότι ο φιλόσοφος υιοθετεί επιστημονικές μεθόδους (όπως την επαγωγή, λόγου χάρη), στην ουσία ακολουθεί διαφορετική *ερευνητική φορά* από τον επιστήμονα. Ο επιστήμονας *τεμαχίζει* το επιστητό και ερευνά με επιμονή το επί μέρους, με τάση την *συσσώρευση* όλο και περισσότερων γνώσεων για όλο και λιγότερα πράγματα, σύμφωνα με την δεσπόζουσα τάση της διαρκούς εξειδικεύσεως. Ο φιλόσοφος, αντίθετα, τείνει να ανακαλύπτει τις ενοποιητικές έννοιες που διήκουν διαμέσου ακόμη και των (φαινομενικά) πλέον ετεροκλήτων και ανομοίων καταστάσεων. Ο φιλόσοφος βασίζεται στο αυταπόδεικτο αξίωμα ότι ο τεμαχισμός της πραγματικότητας αποτελεί μία ενέργεια διανοητικού (και όχι πραγματικού) χαρακτήρα. Η επιστήμη χωρίζει το συνολικό γνωστικό πεδίο (το επιστητό) σε “κλάδους” και “ειδικότητες” μόνο για πρακτικούς σκοπούς, αφού κανείς άνθρωπος δεν μπορεί σήμερα να σπουδάσει όλες τις επιστήμες. Αλλά το γεγονός παραμένει ότι η πραγματικότητα (όσο και αν την χωρίσουμε σε επί μέρους επιστήμες και ερευνητικά πεδία) παραμένει μία ενότητα ενιαία και καθολική.

Δεν υπάρχει κανένα “επί μέρους” απομονωμένο και ανεξάρτητο από την σύνολη πραγματικότητα. Και, αν κανείς σπουδάσει τον τρόπο που εξελίχθηκαν οι ιδέες και οι θεωρίες στην φυσική επιστήμη, θα διαπιστώσει τούτο: Τα μεγάλα άλματα της επιστήμης προέκυψαν πάντοτε με ένα άλμα της φιλοσοφικής διαισθήσεως των μεγάλων φυσικών. Τούτο άλλωστε δεν συνέβη μόνο στις φυσικές επιστήμες, αλλά και αλλού: Είναι γνωστή η διαμάχη μεταξύ των βιολόγων περί του αν η εξέλιξη καθορίζεται από την “τύχη”, αν δηλαδή πρόκειται για μία τυχαία και μηχανιστική διαδικασία (για τους μεν), ή από την “αναγκαιότητα”, δηλαδή από κάποια τελεολογία, κάποια διαδικασία η οποία έχει εσωτερικό νόημα και τείνει σε ένα ορισμένο σκοπό (για τους δε). Και η μία άποψη και η άλλη, δεν προέκυπταν από τα επιστημονικά δεδομένα της βιολογίας. Αποτελούσαν απλώς ένα φιλοσοφικό άλμα των αντιστοίχων βιολόγων, μία ερμηνευτική θεώρηση και απόπειρα, η οποία είχε ως στόχο την διατύπωση μίας καθολικής αρχής. Επρόκειτο ακριβώς για το σημείο όπου συναντώνται η επιστήμη και η φιλοσοφία. Η απόπειρα των επιστημόνων για άρση προς το γενικό και καθολικό, συνιστά μίαν αρχή ενεργείας αυτόχρημα φιλοσοφικής. Από το σημείο αυτό και εξής, η περαιτέρω συζήτηση θα αποτελούσε πλέον αντικείμενο μιας αυτονομημένης φιλοσοφικής διασκέψεως, η οποία θα έτεινε σε καθολικές θεωρήσεις και προτάσεις. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος, για τον οποίον ο Πλάτων θεωρούσε ότι στην φιλοσοφία υπό ευρείαν έννοιαν υπάγεται κάθε επιστήμη. Ενώ, ως φιλοσοφία υπό στενήν έννοιαν, θεωρούσε την επιστήμη των ιδεών, οι οποίες ιδέες, για τον Πλάτωνα, αποτελούν το *ὄντως ὄν* -αυτό που παραμένει πάντοτε ακίνητο και αμετάβλητο, σε αντίθεση με τον αισθητό κόσμο, όπου όλα μεταβάλλονται συνεχώς. Ο δε Αριστο-

τέλης, με ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια, όρισε την φιλοσοφία με την έννοια που την συζητούμε εδώ. Ο φιλόσοφος, κατά τον Αριστοτέλη, είναι ανάγκη να επισκοπεί όλα τα επί μέρους και να θεωρεί τις πρώτες αρχές και τις αιτίες των όντων.

Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ότι προς την φιλοσοφική διάσκεψη είναι δυνατόν να εκβάλει επιστημονική σκέψη προερχόμενη είτε από τις επιστήμες της φύσεως, είτε από τις λεγόμενες επιστήμες του πνεύματος. Έχουμε άλλωστε ήδη τονίσει ότι το οικοδόμημα της φιλοσοφίας στηρίζεται σε διττή βάση, της φύσεως και του πνεύματος. Συνεπώς είναι δυνατόν να προχωρήσει σε μία συνολική θεώρηση του όντος τόσο ο ορμώμενος από τις επιστήμες της φύσεως, όσο και εκείνος που προέρχεται από τις επιστήμες του πνεύματος. Η προς τούτο απαραίτητη προϋπόθεση είναι ότι, και ο ένας και ο άλλος, πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τα πορίσματα όλων των επιστημών, ώστε η θεωρία του να μη είναι ετεροβάρης. Φαίνεται ως εύλογα αναμενόμενο ότι ο επιστήμονας που προέρχεται από τις επιστήμες της φύσεως θα συντελέσει σε μία θεωρία περί του κόσμου, ενώ ο προερχόμενος από τις επιστήμες του πνεύματος θα συμβάλει σε μία θεωρία περί του βίου.³⁴ Το γεγονός πάντως είναι ότι, πλέον, οι μεγάλες θεωρήσεις έχουν εξ ανάγκης διεπιστημονικό χαρακτήρα. Διότι, σήμερα, τα πολλαπλά και σύνθετα πορίσματα των διαφόρων επιστημών δεν μπορούν να επισκοπηθούν από έναν μόνο επιστή-

³⁴ Σε αυτό το σημείο καθίσταται πιο προφανής η εγγενής δυσχέρεια για την δημιουργία αυτού που ονομάζεται *φιλοσοφία της τεχνολογίας*. Οι απόπειρες προήλθαν κατ' αρχήν από επιστήμονες του χώρου των επιστημών της φύσεως, μηχανικούς κλπ. Ο σκοπός όμως ήταν η έρευνα που να οδηγεί σε μία *θεωρία του βίου*. Τούτο σημαίνει ότι οι προϋποθέσεις που υπήρχαν δεν ακολουθούσαν το σχήμα, κατά το οποίο οι μεν φυσικές επιστήμες οδηγούν σε κάποια θεωρία του κόσμου, ενώ οι επιστήμες του πνεύματος συνηθέστερα οδηγούν σε κάποια θεωρία του βίου. Εδώ (στην φιλοσοφία της τεχνολογίας) ο φιλόσοφος τεχνολόγος (βλ. σελ. 273 κ.ε.) λειτουργεί σε ένα άλλο σχήμα: Η θεωρία περί του βίου θα πρέπει να προέλθει όχι από επιστήμες του πνεύματος, αλλά από αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται επιστήμες του Μηχανικού.

μονα.

Από ιστορική άποψη εξεταζόμενη πάντως, η σχέση της φιλοσοφίας με τις επιστήμες έχει ασφαλώς τις δυσκολίες της. Και οι δυσκολίες αυτές ανέκυπταν κυρίως όταν στην φιλοσοφία παρεγνώριζετο ο ρόλος της καθολικότητας, ή όταν η ίδια η φιλοσοφική λειτουργία παρεγνώριζε αυτή την *καθολικότητα* ως εγγενές στοιχείο της φυσιογνωμίας της.

Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι, ανάμεσα στην φιλοσοφία και τις άλλες επιστήμες, δεν υπάρχει μία σχέση σταθερή, μία σχέση με καθολική και διαχρονική ισχύ.

Από την μία πλευρά, η φιλοσοφία εμφανίζεται ως η συνολική επιστήμη, οι δε άλλες επιστήμες εμφανίζονται απλώς ως τμήματά της, τα οποία είναι άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ευκρινώς ξεχωρισμένα από αυτήν.

Από την άλλη πλευρά όμως, η φιλοσοφία έχει γίνει αντιληπτή και κατά διαφορετικό τρόπο: Έχει θεωρηθεί ότι έχει ως σκοπό και καθήκον να συγκεφαλαιώνει τα πορίσματα των επί μέρους επιστημών, να καταδεικνύει την γενικότερη σημασία τους, και εν τέλει να τα εναρμονίσει με μία τελική γνώση του κόσμου. Αλλά μία τέτοια αντίληψη έχει τα προβλήματά της. Κατ' αρχήν, διαφαίνεται μία εξάρτηση της φιλοσοφίας από την εκάστοτε στάθμη των γνώσεων που έχει επίτευχθει στις επί μέρους επιστήμες. Λόγου χάρη, είναι γνωστή η επίδραση που άσκησε η αστρονομία κατά τα πρώτα στάδια της ελληνικής φιλοσοφίας, ή η μηχανική στα πρώτα στάδια της νεώτερης φιλοσοφίας. Όταν υπάρχει πρόοδος στις επιστήμες, τότε είναι πιθανόν να δίδεται μία ώθηση στην *κατεύθυνση* και τα *όρια*, στα οποία η φιλοσοφία μπορεί να επιτελεί την λειτουργία της ως καθολική επιστήμη. Αλλά, αντίστροφα, με αυτό τον τρόπο εκδηλώνεται η επέμβαση

της φιλοσοφίας στις επί μέρους επιστήμες. Και την επέμβαση αυτή οι επιστήμες την αισθάνονται άλλοτε ως δημιουργική γονιμοποίηση (χάρη στην ευρύτερη σκοπιά και την συνδυαστική τάση της φιλοσοφίας), αλλά άλλοτε ως ανασταλτική επίσχεση. Και τούτο, διότι ναι μεν η φιλοσοφία μπορεί να προσφέρει πολύτιμα στοιχεία στην λύση προβλημάτων (όπως η ελληνική φιλοσοφία στην διαμόρφωση της χριστιανικής θεολογίας). Αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, οι προτάσεις της φιλοσοφίας παρουσιάζονται ως επανάληψη, η οποία είτε φαίνεται ως περιττή (όταν καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα), είτε ως επικίνδυνη (όταν επιχειρεί να στηρίξει συμπεράσματα αντίθετα προς εκείνα στα οποία έχει καταλήξει η επιστήμη).

10. Φιλοσοφία και θρησκεία

Με τα παραπάνω θελήσαμε να καταδείξουμε ότι η όλη εξέλιξη των φιλοσοφικών αποπειρών (δεν μιλούμε ακόμη για ιστορία της φιλοσοφίας), τουλάχιστον γενικώς, αποδέχεται τον ουσιαστικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας ως καθολικής επιστήμης. Τον όρο της καθολικότητας η φιλοσοφική διάσκεψη τον διετήρησε ακόμη και όταν ο ρόλος της δεν ήταν ούτε κατ' εξοχήν ο ρόλος αυτού που σήμερα είναι γνωστό ως επιστήμη, ούτε τόσο κυριαρχικός σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα που της έδινε η κοινωνία. Αναφερόμεθα σε περιόδους, κατά τις οποίες η κοινωνία έθετε προτεραιότητες που θεωρούσε ως ανώτερες από την φιλοσοφία. Τέτοια ήταν η εποχή του Μεσαίωνα.³⁵ Αυτό που η περίοδος εκείνη

³⁵ Ως Μεσαίων νοείται η περίοδος της ευρωπαϊκής ιστορίας από την Αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση. Η περίοδος αυτή θεωρείται ότι εκτείνεται από το έτος 476 μ.Χ., με την πτώση του Ρωμαϊκού Κράτους, οπότε εκθρονίσθηκε ο τελευταίος αυτοκράτωρ του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους, έως το έτος 1453, οπότε η Κωνσταντινούπολη έπεσε στα χέρια των Τούρκων.

αντελαμβάνετο ως φιλοσοφία, εταυτίζετο με την περί φιλοσοφίας έννοια που είχε η ύστερη αρχαιότητα, δηλαδή κατά την περίοδο του Νεοπλατωνισμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ήταν η αντίληψη της φιλοσοφίας κυρίως ως θεολογίας. Έτσι, όσο διαρκούσε η κυριαρχία της διδασκαλίας της εκκλησίας, το μόνο που απέμενε στην φιλοσοφία ήταν ο υπηρετικός ρόλος μιας επιστημονικής θεμελίωσης, διαμόρφωσης και υπεράσπισης του θρησκευτικού δόγματος. Τούτο το γεγονός βεβαίως ενείχε ένα στοιχείο εσωτερικής εντάσεως. Διότι, αυτά τα οποία η θεολογία edίδασκε με βάση την θεία αποκάλυψη, η φιλοσοφία προσπαθούσε να τα εννοήσει και να τα αποδώσει με τα μέσα της ανθρώπινης γνώσης.³⁶ Βεβαίως αυτό ήταν απλώς μία αντίθεση μεθόδου, η οποία για ένα διάστημα δεν είχε πρακτικά αποτελέσματα. Αλλά αυτή η μεθοδολογική αντίθεση αργότερα έγινε αντίθεση πραγματική. Διότι, όσο η ατομική σκέψη αποκτούσε μεγαλύτερη ανεξαρτησία απέναντι στην εκκλησία, τόσο περισσότερο η φιλοσοφία έτεινε να αυτονομείται πνευματικά και να τείνει προς το έργο που είχε αναθέσει στον εαυτό της από την αρχαιότητα. Από την έκθεση και την υπεράσπιση του δόγματος, πέρασε στην κριτική του, και, εν τέλει, προσπαθούσε να παραγάγει την διδασκαλία της ανεξάρτητα από τα θρησκευτικά ενδιαφέροντα, με βάση μόνο τις πηγές. Και ως "πηγές" θεωρούσε πως διέθετε το "φυσικό φως" του ανθρώπινου λόγου και της εμπειρίας. Έτσι επήλθε μία ουσιαστική αντιδιαστολή της φιλοσοφίας από την κρατούσα θεολογική σκέψη. Η φιλοσοφία, ως "κοσμική σοφία", είχε πλέον μίαν άλλη σχέση με την θεολογία, η οποία συχνά έφθανε και στην σύγκρουση. Αλλά το καθήκον που είχε τάξει η φιλοσοφία στον εαυτό της

³⁶ Θωμάς Ακινάτης, *Summa Theologiae*, 1,32,1· *Summa Contra Gentiles*, 1, 8 κ.ε. Duns Scotus, *Opus Oxoniense*, 1,3,4.

από την αρχαιότητα παρέμενε αναλλοίωτο: Να θεμελιώσει επιστημονικά μία γνώση του κόσμου και μία θεώρηση του βίου. Άλλωστε, μετά την Αναγέννηση, η κρατούσα θεολογική σκέψη είχε δυσκολίες να κρατήσει μόνη το βάρος του ρόλου αυτού. Η δε φιλοσοφία του 18^{ου} αιώνα, όπως άλλωστε και η αρχαία φιλοσοφία, θεωρούσε ως χρέος της να διαφωτίσει τους ανθρώπους σχετικά με την αλήθεια των πραγμάτων, και, με βάση την γνώση αυτή, να ρυθμίζει την ζωή του ατόμου και της κοινωνίας.

11. Η έννοια της ιστορίας της φιλοσοφίας

Μία θεώρηση της φιλοσοφικής δραστηριότητας στην εξέλιξη του χρόνου προκαλεί το ερώτημα περί του τί τελικώς συνιστά τον κεντρικό πυρήνα της φιλοσοφίας, και, εν τέλει, τον συνδετικό ιστό της διαχρονικής εξελίξεως αυτής της επιστήμης. Εκείνο που δείχνει μία πρώτη προσέγγιση στην φιλοσοφική δραστηριότητα διά μέσου των αιώνων, είναι μία ετερόκλητη πολλαπλότητα γνωμών για διαφορετικά πράγματα. Εκείνος που πλησιάζει την φιλοσοφία και θεωρεί την διαχρονική της δραστηριότητα, την βλέπει άλλοτε μιν να σχεδιάζει μία γενική γνώση του κόσμου (την οποίαν επιδιώκει είτε ως συνολική επιστήμη, είτε ως γενικευτική συγκεφαλαίωση των πόρισμάτων των επί μέρους επιστημών), άλλοτε να αναζητεί μία βιοθεωρία, άλλοτε να υπηρετεί την θεολογία, και άλλοτε απλώς να διερωτάται έως πού φθάνει η δυνατότητα του ανθρώπου για γνώση.

Όλα αυτά αποτελούν πολλαπλές και διαφορετικές παραστάσεις, για τις οποίες τίθεται το ερώτημα αν έχουν κάτι κοινό πέρα από το όνομα *φιλοσοφία*. Και, επί πλέον, τίθεται το

ερώτημα περί του τί νόημα θα είχε μία *ιστορία* της φιλοσοφίας. Μήπως θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μία αποσπασματική παράθεση των διαφορετικών γνωμών των διαφόρων φιλοσόφων για τα πιο διαφορετικά πράγματα; Αν επρόκειτο περί αυτού, ασφαλώς δεν θα άξιζε τον κόπο να υπάρξει η *ιστορία της φιλοσοφίας* ως ιδιαίτερη και αυτοτελής επιστημονική σπουδή.

Είναι οπωσδήποτε σαφές ότι στην ιστορία της φιλοσοφίας συμβαίνει κάτι το διαφορετικό από ό,τι συμβαίνει με την ιστορία οποιασδήποτε άλλης επιστήμης. Διότι, σε κάθε επιστήμη, το *πεδίο έρευνας* είναι σταθερό, έστω και αν με την πάροδο του χρόνου έχουν υπάρξει μεταβολές στη σχέση του με παρακείμενες επιστήμες, ή έχει επεκταθεί, ή έχει αποσχισθεί το ίδιο από μία γενικότερη περιοχή. Σε ό,τι λοιπόν αφορά μία επί μέρους επιστήμη, δεν είναι δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς την εξέλιξη των γνώσεων σε μία ορισμένη περιοχή. Και όχι μόνο να παρακολουθήσει, αλλά και να εξηγήσει τις διακυμάνσεις εκείνες, οι οποίες ήσαν ακριβώς φυσική συνέπεια της εξελίξεως των γνώσεων.

Τα πράγματα, εν τούτοις, είναι διαφορετικά με την φιλοσοφία. Διότι εδώ δεν υπάρχει ένα αντικείμενο κοινό σε όλες τις εποχές. Συνεπώς η "ιστορία" της επιστήμης αυτής δεν παρουσιάζει διαρκή πρόοδο, ή βαθμιαία γνωστική προσέγγιση του αντικειμένου της. Σε όλες τις επιστήμες (μετά από κάποια πρώιμα στάδια) έχει κατακτηθεί μία οριστική κατάσταση σε ό,τι αφορά και το γνωστικό πεδίο και την μεθοδολογία. Και οι επιγενόμενοι επιστήμονες προχωρούν (με κάποιο αίσθημα σεβα-σμού, ή και ευγνωμοσύνης, προς τους προγενεστέρους επιστήμο-νες) στην εμπάθυνση και ανάπτυξη των όσων μέχρι τη στιγμή εκείνη έχουν κατακτηθεί.

Στην φιλοσοφία, αντιθέτως, σπάνια επιτελείται η λειτουργία της περαιτέρω αναπτύξεως αυτού που έχει κατακτηθεί από έναν φιλόσοφο. Κάθε μεγάλο φιλοσοφικό σύστημα ξεκινά το έργο του από την αρχή: Διατυπώνεται και οικοδομείται από την αρχή, σαν να μη είχε προϋπάρξει τίποτε πριν από τον ιδρυτή του συγκεκριμένου φιλοσοφικού συστήματος.

Πώς είναι, συνεπώς δυνατόν να μιλούμε για "ιστορία της φιλοσοφίας"; Ποιό θα είναι εκείνο το ενιαίο στοιχείο συνάφειας, το οποίο θα παράσχει τον διαχρονικό ιστό της φιλοσοφικής προσπάθειας ανά τους αιώνες;

Το βέβαιο είναι ότι αυτό το στοιχείο συνάφειας δεν μπορεί να υπάρχει ούτε στο *αντικείμενο* με το οποίο ασχολείται ο φιλόσοφος, ούτε στον *στόχο* που αυτός θέτει στον εαυτό του.

Το στοιχείο αυτό, το οποίο τελικώς δίδει νόημα στην έννοια "ιστορία της φιλοσοφίας", συνίσταται στο *κοινό επίτευγμα*, στο οποίο έχουν φθάσει όλοι οι φιλόσοφοι, παρά τις διαφορές στο περιεχόμενο και τον στόχο της εργασίας τους.

Αυτό το κοινό επίτευγμα, όπως θα το περιγράψουμε αμέσως παρακάτω, στηρίζεται ακριβώς στις αμοιβαίες σχέσεις που είχε η φιλοσοφική διάσκεψη, κατά την ιστορική της πορεία, όχι μόνο με τα επιστημονικά επιτεύγματα, αλλά και με τις υπόλοιπες πολιτισμικές δραστηριότητες του ευρωπαϊκού κόσμου. Διότι η φιλοσοφία (ανεξάρτητα από τις ειδικότερες ροπές της, ή το πώς η ίδια αντελαμβάνετο την ύψιστη προτεραιότητά της) είχε πάντοτε ένα αποτέλεσμα: Έδιδε συνειδητή έκφραση στην δραστηριότητα του ανθρώπινου Λόγου, και εργαζόταν με σκοπό να μετατρέψει τις εποπτείες, τα συναισθήματα, τις ορμές -όπως αρχεγόνως αυτά

προέκυπταν από την πραγματικότητα- σε *έννοιες*.³⁷

Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι η διαδικασία, με την οποία ο ευρωπαϊκός κόσμος μετέτρεψε σε *επιστημονικές έννοιες* την άποψή του για τον κόσμο και την ζωή.

Αυτό είναι το συνολικό προϊόν των πνευματικών μορφωμάτων, τα οποία παρουσιάζονται ως "φιλοσοφία". Και αυτό είναι το μόνο στοιχείο, το οποίο δίδει στην ιστορία της φιλοσοφίας το περιεχόμενό της, τον σκοπό της, τον λόγο υπάρξεώς της ως ιδιαίτερης επιστήμης. Ταυτοχρόνως όμως, αυτό συνιστά και τον λόγο για τον οποίο είναι απαραίτητη η μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας από κάθε μορφωμένο άνθρωπο: Διότι διδάσκει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι εννοιολογικοί τύποι, με τους οποίους όλοι νοούμε και κρίνουμε τον κόσμο της εμπειρίας μας, τόσο στην καθημερινή ζωή, όσο και στις ιδιαίτερες επιστήμες.

12. Η φιλοσοφία ως πνευματικό γεγονός

Με βάση τα όσα αναφέραμε, μπορούμε ήδη να διαπιστώσουμε τούτο: Η φιλοσοφία, παρά τις κατά καιρούς μεταλλαγές του περιεχομένου ή της έννοιάς της, διατηρεί το θεμελιώδες στοιχείο της *καθολικότητας*, του προσανατολισμού της προς το όλον. Μέσω των *εννοιών* που αποτελούν το επίτευγμα της φιλοσοφίας, η δραστηριότητα αυτή της συνείδησης πρώτα αποβλέπει στην νόηση των ιδεών, των απόλυτων, ύψιστων και τελικών σκοπών του κόσμου. Και εν συνεχεία προβαίνει στην νόηση και την κρίση του κόσμου. Αυτές οι ιδέες, η ιδέα της

³⁷ Βλ. W. Windelband - H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, (ελλ. μεταφρ.), Αθήνα 1980, σ.24 κ.ε.

αλήθειας, της ωραιότητας, της ηθικής, του δικαίου, ορίζουν τόσο το πώς ο άνθρωπος νοεί τον κόσμο, όσο και την αποστολή της ζωής του ανθρώπου. Με βάση αυτές τις ιδέες -ως ανώτατα κριτήρια- κρίνεται η ίδια η ζωή. Και η φιλοσοφική σκέψη επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει την συμπεριφορά της ζωής ενός ανθρώπου, αναλόγως προς το αν οι ύψιστες και ανώτατες ιδέες, οι ύψιστοι σκοποί, εκπληρούνται ή όχι.

Αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι η θεώρηση και κρίση της πραγματικότητας κατά τις επιταγές του πνεύματος. Και ως πνεύμα νοούμε το περιέχον το σύνολο των ιδεών. Οι ιδέες δεν ταυτίζονται με το πνεύμα. Αλλά το πνεύμα περιέχει, ερευνά και αποτιμά τις ιδέες. Έτσι η φιλοσοφία αποτελεί μεν ασφαλώς δραστηριότητα της συνείδησης -δραστηριότητα όμως η οποία τελεί υπό την κρίση του πνεύματος.

Αυτή η έρευνα της σχέσης της πραγματικότητας προς το πνεύμα (η πραγματικότητα υπό το βλέμμα και την κρίση του πνεύματος) αποτελεί την *εμπειρία* της φιλοσοφίας. Αυτή η κριτική ματιά του πνεύματος προς την σύνολη πραγματικότητα αποτελεί εκείνο το στοιχείο που χαρακτηρίζει την φιλοσοφία ως *καθολική επιστήμη*, ως θεωρία του όλου.

Ολόκληρος ο κόσμος θα ήταν ένα χάος χωρίς νόημα, αν ο κόσμος αυτός δεν συσχετιζόταν προς το πνεύμα, από το οποίο ο κόσμος παίρνει το φώς του και το νόημα του. Ένας κόσμος που δεν επισκοπείται κριτικά από το πνεύμα, θά ήταν ένας *κόσμος χωρίς νόημα*.

Για να κατανοήσουμε αυτή την άποψη, ας λάβουμε ένα παράδειγμα που είναι πλησιέστερο προς την εμπειρία του ανθρώπου -την ιστορική ζωή. Τί νόημα θα είχαν οι αγώνες, οι θυσίες, οι αιματοβαμμένες περιπέτειες των λαών, αν από την

κόλαση αυτή δεν ξεπρόβαλαν σιγά - σιγά οι μεγάλες πραγματοποιήσεις των ιδεών; Τί θα ήταν η επανάσταση του 1821 αν δεν υπήρχε η άμεση συσχέτισή της με την *ιδέα της ελευθερίας*; Τί νόημα θα είχε η ύπαρξη του Φειδία και του Πραξιτέλη, αν δεν υπήρχε η *ιδέα του ωραίου*, που αυτοί πραγμάτωσαν με τις καλλιτεχνικές των δημιουργίες; Τί νόημα θα είχε η θέση της Ελλάδος στην παγκόσμια ιστορία, χωρίς τον Αισχύλο, χωρίς τον Πλάτωνα, χωρίς τον Αλέξανδρο, αν η παρουσία τους δεν ήταν συσχετισμένη με κοσμοϊστορικής σημασίας *αγαθά του πολιτισμού*; Τί νόημα θα είχε ο νεώτερος κόσμος και τί αποστολή θα είχε η ζωή μας χωρίς την Αναγέννηση, χωρίς την Γαλλική επανάσταση που ολοκληρώνει την εποχή του Διαφωτισμού;

Και όμως, όλες αυτές οι εποχές και οι περιπέτειες, ολόκληρη η ιστορία, όλη η ανθρώπινη μοίρα που είναι στενά συσχετισμένη με αυτά, έχουν λόγο υπάρξεως. Έπρεπε να υπάρχουν όλα αυτά, για να πραγματοποιούν οι ιδέες, για να γίνει πραγματικότητα το πνεύμα. Όλα αυτά συνιστούν *πραγματοποίηση ιδεών*, συνιστούν την παρουσία του πνεύματος στον κόσμο. Ο κόσμος αποκτά νόημα και αξία, αποκτά λόγο υπάρξεως, από την ώρα που η ύπαρξή του συνδέεται με την αποστολή για την πραγματοποίηση των υψίστων σκοπών, των αρχών, των επιταγών του πνεύματος.

Όταν ολόκληρη η γένεση της ζωής αποτελεί στην ουσία πορεία που καθορίζεται από την διαλεκτική της σχέση με τις ιδέες, τότε ο κόσμος έχει λόγο και νόημα υπάρξεως. Ο κόσμος γίνεται πραγματικά *κόσμος*, *κόσμημα*, και δεν αποτελεί ένα άτακτο χάος. Αν λοιπόν ο κόσμος έχει νόημα, τούτο συμβαίνει διότι ο κόσμος γίνεται αντιληπτός ως ένα όλον το οποίο υπάρχει για την πραγματοποίηση των ιδεών, για την πραγμάτωση των

επιταγών του πνεύματος.

Η φιλοσοφία στρέφεται προς την θεώρηση και μελέτη αυτού του όλου, και το θεωρεί ως ολότητα, ως ενότητα. Στη φιλοσοφία η συνείδηση θεωρεί τον κόσμο και ταυτόχρονα η συνείδηση θεωρεί τον ίδιο της τον εαυτό. Έτσι, η φιλοσοφία τελικώς συνιστά αυτοσυνειδησία. Φιλοσοφία είναι το αληθινό νόημα του "γνώθι σαυτόν".

Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η συνείδηση γίνεται αυτόνομη, αυτοκυρίαρχη, ελεύθερη. Η φιλοσοφία είναι πνευματική λύτρωση από το βάρος της πραγματικότητας. Φέρει πνευματική απελευθέρωση· είναι πνευματική ελευθερία. Η φιλοσοφία είναι για ανθρώπους που μπορούν να ζήσουν ανυπότακτοι στο δόγμα, στην πρόληψη, στην όποια κοσμική εξουσία. Η φιλοσοφία είναι για ανθρώπους που έχουν τη δύναμη να παραμείνουν έξω από κάθε αγέλη που της έχουν κολλήσει κάποιαν ετικέττα. Η φιλοσοφία είναι για εκείνους που ζουν μέσα τους το αίτημα μιας πνευματικής λύτρωσης. Μόνον αυτοί μπορούν να προσέλθουν στην φιλοσοφία. Διότι η φιλοσοφία είναι ένα μεγάλο εργαστήριο όπου σφυρηλατείται η πνευματική ελευθερία. Και εκεί ο άνθρωπος ασκείται να βλέπει και να αντιμετωπίζει τη ζωή όχι απλώς ως μία βιολογική συγκυρία, αλλά ως ένα πνευματικό γεγονός.

13. Η φιλοσοφία και ο Μηχανικός

Όταν η φιλοσοφία απευθύνεται προς ανθρώπους που είναι εξ ορισμού προορισμένοι για την πράξη (όπως ασφαλώς είναι οι μηχανικοί), τότε οι παραπάνω λόγοι ισχύουν γι' αυτούς ακόμη εντονότερα. Διότι αυτοί αποτελούν κατ' εξοχήν εκείνους που θα διαμορφώσουν την φυσιογνωμία της ζωής των ανθρώπων

στην σύγχρονη τεχνοκρατούμενη εποχή. Και είναι ανάγκη να βλέπουν τον ατομικό και κοινωνικό βίο των ανθρώπων από την σκοπιά των ιδεών. Η φιλοσοφία (και δη, η κοινωνική φιλοσοφία) έχει την πιο άμεση επαφή με τα προβλήματα της ζωής μας, με την τοποθέτηση του εαυτού μας στο κοινωνικό σύνολο. Έχει την δύναμη να φωτίσει την ιστορική μας ύπαρξη και να στηρίξει την πολιτική μας πράξη.

Πολλοί νομίζουν ότι, αφού η φιλοσοφία είναι θεωρία, παραμένει μακριά από την πράξη. Αλλά μια τέτοια εντύπωση δημιουργείται αν κάποιος πλησιάσει μυωπικά την ζωή και την πράξη των ανθρώπων. Διότι, αν κάποιος σταθεί λίγο ψηλότερα, σε μία πνευματικότερη σκοπιά, τότε θα αντιληφθεί πόσο αποφασιστική είναι η επίδραση των ιδεών στην διαμόρφωση και εξέλιξη της κοινωνίας και της ιστορίας. Από μια τέτοια σκοπιά, βλέπει κανείς και τον κίνδυνο που διατρέχει ο άνθρωπος να αφήσει μέσα του άπλαστες και ασπούδαστες τις ιδέες που τόσο αποφασιστικά (έστω και αφανώς για πολλούς) επηρεάζουν την ζωή του.

Η φιλοσοφία αποτελεί την οδό διά της οποίας ο άνθρωπος στρέφεται ηθικά προς τους άλλους ανθρώπους, προς την κοινωνία, με μία καλλιεργημένη κοινωνική συνείδηση. Και καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ζει συνειδητά την κοινωνική και ιστορική ζωή, που τρέχει γύρω του με γοργούς ρυθμούς.

Ειδικότερα, μέσω της φιλοσοφίας, ο μηχανικός θα αντικρύσει την ύπαρξή του σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο από μία νέα σκοπιά. Θα του δώσει τα πνευματικά εφόδια που χρειάζεται για να συνειδητοποιήσει τις αντινομίες ανάμεσα στην ατομική και στην κοινωνική του ύπαρξη. Και η φιλοσοφία θα του δώσει την προοπτική να τοποθετήσει τον εαυτό του απέναντι στην κοινωνική ολότητα κατά τρόπο υπεύθυνο, και όχι παρασυρμένος

τυφλά από ανεξέλεγκτα εξωτερικά στοιχεία, ή από μια παράλογη δυναμική που σήμερα κατευθύνει την τεχνολογική ανάπτυξη -και άρα ολόκληρη την κοινωνία. Με αυτό τον τρόπο, ο άνθρωπος (και όχι μόνον ο μηχανικός) αποκτά την δυνατότητα να εξηγεί και να συναρτά φαινόμενα της ιστορίας τα οποία φαινομενικώς είναι ασυνάρτητα. Να ερμηνεύει φαινόμενα της κοινωνικής ζωής, που από μια πεζή καθημερινή σκοπιά φαίνονται σαν ανερμήνευτα και αναπόφευκτα. Και να αιτιολογεί εξελίξεις πολιτικές από το ύψος του φιλοσοφημένου ανθρώπου, ο οποίος έχει κατανοήσει τους πραγματικούς συσχετισμούς των δυνάμεων σε μία συγκεκριμένη κοινωνία.

Με την φιλοσοφία ο άνθρωπος αποκτά την δυνατότητα να τοποθετεί συνειδητά την ζωή του μέσα στην κοινωνική ολότητα. Επί πλέον, να τοποθετεί την κοινωνική ολότητα μέσα στην ιστορική ροή των πραγμάτων. Και τέλος, να τοποθετεί την ιστορία ολόκληρη σε σχέση με τη μοίρα της, τις προοπτικές της, τους απώτατους σκοπούς της μέσα στην τάξη του σύμπαντος. Να τοποθετεί τον άνθρωπο απέναντι στον άνθρωπο, και τον άνθρωπο απέναντι στις προοπτικές του και απέναντι στο Θεό.

Πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε ότι υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι θεωρούν ότι έχουν καθήκον να δώσουν λύση σε αυτά τα προβλήματα. Και αυτά ακριβώς είναι τα ερωτήματα τα οποία απασχόλησαν τις εκλεκτότερες διάνοιες του ανθρωπίνου γένους. Και ήταν ακριβώς αυτοί οι άνθρωποι, οι οποίοι είχαν την αίσθηση ότι αν δεν απαντήσουν σε αυτά τα ερωτήματα, τότε είναι ανάξιοι της αποστολής τους -της αποστολής που είχαν ως άνθρωποι σε αυτό τον κόσμο.

Είναι συνεπώς ανάγκη όλοι (και μάλιστα οι τεχνολόγοι) να θεωρήσουμε και να ζήσουμε την ζωή μας όχι σαν τυχαίο

γεγονός· αλλά ως επιταγή, ως εντολή, ως πορεία προς την εκπλήρωση ενός καθήκοντος. Διότι αυτό που αποτελεί σήμερα καθήκον των τεχνοκρατών, δεν είναι μόνο η εξύψωση μιας εκπεσμένης μορφής ζωής που είναι δέσμια της αλλοτρίωσης και του καταναλωτισμού. Καθήκον τους είναι αυτή η ίδια η σωτηρία του ανθρώπου από τον κίνδυνο αφανισμού, στο χείλος του οποίου την οδήγησε μία τεχνολογική ανάπτυξη, η οποία δεν καθοδηγήθηκε από καμία αρχή και από καμία υψηλή προοπτική.

14. Η φιλοσοφία και οι άλλες πολιτισμικές δραστηριότητες

Οι σχέσεις της φιλοσοφίας με άλλους τομείς της πολιτισμικής δραστηριότητας δεν είναι λιγότερο στενές από όσο είναι με τις επί μέρους επιστήμες. Και τούτο δεν είναι απροσδόκητο: Στην άποψη για τον κόσμο και τον βίο, την οποίαν προσπαθεί να διατυπώσει η φιλοσοφία, δεν συνωθούνται να περάσουν μόνο τα επιστημονικά επιτεύγματα. Αλλά επίσης και οι απόψεις που προέρχονται από την *θρησκευτική*, την *ηθική*, την *κοινωνική*, την *πολιτική* και την *καλλιτεχνική* ζωή. Και μάλιστα η θέση αυτών των δραστηριοτήτων είναι τόσο πιο αισθητή, όσο περισσότερο μία φιλοσοφία είναι προσανατολισμένη προς πρακτικές (ηθικές) κατευθύνσεις, δηλαδή προσανατολισμένη προς μία θεωρία του βίου. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι η φιλοσοφία αποτελεί ακριβώς εκείνη την διόδευση, διά της οποίας επί μέρους πολιτιστικές δραστηριότητες (όπως οι αναφερόμενες παραπάνω) τείνουν προς την καθολικότητα. Δηλαδή η ηθική, η κοινωνική, ή η καλλιτεχνική δραστηριότητα τείνουν προς την καθολικότητα μέσω της καθολικότητας και της διδασχής της φιλοσοφίας.

Η τέχνη, λόγου χάρη, φαίνεται να προβάλλει μόνο ένα

τμήμα της πραγματικότητας (μία διήγηση, μία εικόνα, μία παράσταση, μία μελωδία) -χρησιμοποιώντας τον λόγο, τα χρώματα, τον ήχο, την κίνηση, και άλλα. Αλλά, τελικώς, μέσα από την κοσμοθεωρητική και βιοθεωρητική λειτουργία της φιλοσοφίας, αυτό το επί μέρους συσχετίζεται κατά τρόπο ουσιαστικό προς το καθολικό. Με την τέχνη ξεπερνιέται το επί μέρους και το συγκεκριμένο, και με την φιλοσοφία, η έκφραση της τέχνης δεν αποτελεί πλέον τμήμα ενός αποσπασματικού κόσμου, αλλά αποτελεί έκφραση για την ύπαρξη και την πορεία του όλου.

Με την *θρησκευτική ζωή*, επίσης συντελείται μία άρση πάνω από την επί μέρους φυσική πραγματικότητα. Μέσω της πίστεως και της λατρείας, ο άνθρωπος αίρεται πάνω από την ατομικότητά του, και διαμορφώνει διαπροσωπικές σχέσεις με την κοινωνική του ομάδα, καθώς και την προσωπική του σχέση με τον Θεό. Μία τέτοια υπαρξιακή στάση δε, προκύπτει, ως συνέπεια μιας ερμηνευτικής μεταμορφώσεως του κόσμου και μιας άλλης αντιλήψεως περί του ανθρώπου.

Πάντως θα πρέπει να τονισθεί ότι οι προαναφερθείσες πολιτισμικές δραστηριότητες (θρησκευτική, καλλιτεχνική) διατηρούν ασφαλώς την αυτοτέλεια, την αυτονομία και ιδιομορφία τους σε σχέση με την φιλοσοφία, παρά τον προαναφερθέντα συσχετισμό τους με αυτήν. Διότι, από τη μία πλευρά, ο φιλοσοφικός στοχασμός προχωρεί με την παρατήρηση, την κριτική διεργασία, και συχνά με τον εμπνευσμένο μετασχηματισμό των δεδομένων του επιστητού. Από την άλλη πλευρά όμως, η τέχνη, λόγου χάρη, εκδηλώνεται ως μία παραστατική έκφραση με πολύ διαφορετικά μέσα από εκείνα της φιλοσοφίας.

Έτσι, στην φιλοσοφία δεν απαντώνται μόνο γνώσεις. Αλλά ευρίσκουν την θέση τους τα ιδεώδη, οι ελπίδες, οι πεποιθή-

σεις των ανθρώπων. Τούτο ακριβώς το γεγονός καταδεικνύει ότι η σχέση της φιλοσοφίας με τον βίο των ανθρώπων είναι πολύ πιο ζωντανή και πιο πολύπλευρη, από όσο ίσως θα εφαινετο εκ πρώτης όψεως.

15. Η φιλοσοφία και ο βίος

Αναφερόμενοι, έως τώρα, στην φιλοσοφία, επισημάναμε ιδιαίτερος την σχέση της με την επιστήμη γενικώς, τις σχέσεις της με ειδικότερους επιστημονικούς κλάδους, επίσης δε και με άλλες πολιτισμικές δραστηριότητες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Εν τούτοις, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι η φιλοσοφία αποτελεί υπόθεση ακαδημαϊκής ενασχολήσεως, η οποία εξαντλείται σε θέση, διαπραγμάτευση, και επίλυση ακαδημαϊκών προβλημάτων. Η φιλοσοφία μετουσιώνεται σε ζωή, και τούτο το μαρτυρούν αναρίθμητες στιγμές σε όλη την ιστορία.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η "σοφία", στην ελληνική της έννοια, παράλληλα με την θεωρητική αντίληψη του κόσμου, εσήμαινε πάντοτε μία αντίστοιχη *πρακτική* έκφανση στη ζωή. Εκείνο που ξεχώριζε τον Έλληνα "σοφόν" δεν ήταν μόνο η αυτοτέλεια και ανεξαρτησία της σκέψης του και της επιστημονικής διανοήσεώς του. Ήταν και μία λογικώς θεμελιωμένη εσωτερική ελευθερία για την ρύθμιση της ζωής, η "αυτάρκεια". Οι πρωτοπόροι Έλληνες φιλόσοφοι *έζησαν* πάντοτε ως φιλόσοφοι -δεν περιορίστηκαν απλώς σε θεωρητικές διδασκαλίες. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχε θρησκευτική δογματική, δεν υπήρχε κάποιο ιερό βιβλίο το οποίο συνόψιζε την θρησκευτική πίστη των ανθρώπων. Και τούτο διευκόλυνε την διάδοση της φιλοσοφικής ερμηνείας του κόσμου. Αντιστοίχως,

δεν υπήρχε κάποια ηθική, η οποία να θεμελιώνεται στην αυθεντία της θρησκείας. Έτσι, η πρακτική φιλοσοφία εκάλυπτε ένα κενό στην πνευματική και ηθική ζωή, ένα κενό το οποίο σε άλλους λαούς το εκάλυπτε η πίστη στην αποκάλυψη, η οποία ερρύθμιζε και την ηθική ζωή. Αυτό είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, το οποίο συνετέλεσε στην δημοτικότητα της φιλοσοφίας στην ζωή των Ελλήνων, αργότερα δε και των Ρωμαίων. Ο αρχαίος κόσμος εστρέφετο στην φιλοσοφία όχι μόνο όταν επιζητούσε την γνώση, αλλά και όταν επιζητούσε την *ηθική καθοδήγηση*, ακόμη δε και την *σωτηρία*.

Σε τούτο το κρίσιμο στοιχείο συνίσταται μία ουσιώδης διαφορά της αρχαίας φιλοσοφίας από εκείνη των Νέων Χρόνων. Η τελευταία (ίσως και λόγω της εξαρτήσεως και της εν γένει διαπλοκής της με την κρατικώς καθοδηγούμενη θρησκευτικότητα) έμεινε υπόθεση των λογίων και ενός σχετικώς περιορισμένου κύκλου ανθρώπων. Η ελληνική φιλοσοφία, αντιθέτως, επειδή εξεπήδησε από το πνεύμα ενός λαού (όπως πριν από αυτήν η καλλιτεχνική δημιουργία και η ποίηση) αποτελεί οργανικό συστατικό του ελληνικού πολιτισμού, και έχει την διαχρονική σημασία που έχουν και τα άλλα δημιουργήματα των Ελλήνων (μύθος, τέχνη, λόγος).

Ας μη λησμονούμε άλλωστε ότι και από τους ιδρυτές της φιλοσοφίας, τους Έλληνες, πολλοί ήσαν εκείνοι οι οποίοι είδαν την φιλοσοφία κατ' αρχήν και κατ' εξοχήν ως *πράξη*. Ο Πλάτων δεν θεωρούσε τα γραπτά του ως τη σπουδαιότερη πλευρά της δράσεώς του. Απλώς τα θεωρούσε ως ωραία διασκέδαση ("παγκάλην παιδιάν")³⁸. Πολύ μεγαλύτερη αξία απέδιδε στην

³⁸ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 276Ε. Υπενθυμίζουμε ότι είναι σχετικά λίγοι οι Έλληνες φιλόσοφοι, των οποίων έργα έφθασαν έως εμάς ολόκληρα. Τούτο συνέβη μόνο με τα έργα του Πλάτωνος,

προφορική επικοινωνία με τους μαθητές του. Και πλείστοι φιλόσοφοι δεν έγραψαν καθόλου βιβλία, όπως ο Θαλής, ο Πυθαγόρας, ο Σωκράτης, ο σκεπτικός Πύρρων, οι σχολάρχες της Μέσης και Νέας Ακαδημίας Αρκεσίλαος και Καρνεάδης, ο στωικός Επίκτητος, ο ιδρυτής της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας Αμμώνιος Σακκάς, και άλλοι. Αν κάτι από αυτούς σώζεται, τούτο οφείλεται στις σημειώσεις των μαθητών τους. Και τούτο είναι καλό να το θυμόμαστε πάντοτε, διότι, στους νεώτερους χρόνους, υπάρχει η τάση να θεωρούμε την αρχαία ελληνική φιλοσοφία όπως την νεώτερη: Δηλαδή, ως κάτι που είχε να κάνει περισσότερο με το γράψιμο, παρά το γεγονός ότι στους Έλληνες την πρώτη θέση κατείχε ο προφορικός λόγος και η προσωπική επικοινωνία μεταξύ δασκάλου και μαθητού.

Όπως άλλωστε καταδεικνύει η ιστορική εξέλιξη, η φιλοσοφία, εν τέλει μετουσιώνεται σε ιστορία, και μάλιστα συχνά από ανθρώπους οι οποίοι ουδεμία σχέση είχαν με την ακαδημαϊκή μελέτη της φιλοσοφίας. Πολλοί υπήρξαν οι άνθρωποι οι οποίοι ήσαν έτοιμοι να θυσιασθούν για ιδέες, χωρίς να έχουν ποτέ έλθει σε επαφή με τα γραπτά και τους φιλοσόφους οι οποίοι διαπραγματεύθηκαν τις ιδέες αυτές θεωρητικώς. Συχνά η ζωή των ανθρώπων της πράξεως διαμορφώνεται από ένα σύστημα ιδεών που γεννήθηκε και ανδρώθηκε στον χώρο της φιλοσοφίας, και αυτή η ιδεολογία αποτελεί την γενεσιουργό αιτία πλείστων πράξεων, οι οποίες καθόρισαν την μορφή και την πορεία της ιστορίας.

Εν πάση περιπτώσει, όπως και αν κάποιος νοήσει την φιλοσοφία, είναι βέβαιο ότι αυτή συντελεί τα μέγιστα στην

ενώ του Αριστοτέλη χάθηκαν πολλά, κυρίως από τα νεανικά του.

εξύψωση του βίου των ανθρώπων. Ο κάθε άνθρωπος θεωρεί ως ιδιαίτερης αξίας την γνώση που αναφέρεται στην αρχή των όντων, τους σκοπούς της ζωής, καθώς και στα καθήκοντα που καλείται να επιτελέσει κατά την διάρκεια της ζωής του. Αυτή είναι δε ακριβώς η γνώση η οποία αποτελεί τον στόχο της φιλοσοφίας. Έστω και αν αυτή δεν κατορθώνει πάντοτε να επιλύει τελεσίδικα τα μεγάλα αυτά προβλήματα, τουλάχιστον δείχνει τον δρόμο, τον οποίον άλλωστε μέχρι σήμερα ο άνθρωπος ακολούθησε, επιδιώκοντας την επίλυση των μεγάλων αυτών προβλημάτων.

Αλλά δεν είναι μόνον αυτά τα θετικά τα όσα παρέχει η φιλοσοφία. Η ιστορία καταδεικνύει ότι οι φιλοσοφικές αντιλήψεις ενός λαού έχουν άμεση σχέση και αλληλεξάρτηση με την ηθική και διανοητική ανάπτυξη του λαού αυτού. Τα ήθη, τα έθιμα, η επιστήμη, η τέχνη, οι πολιτικοί θεσμοί αποτελούν απαύγασμα της φιλοσοφικής διανοήσεως, την οποίαν και αντικατοπτρίζουν. Οι φιλοσοφίες του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη άσκησαν μεγάλη επιρροή στον βίο και την εν γένει πνευματική ζωή μεγάλου τμήματος του κόσμου επί σειράν αιώνων, μέχρι δε και σήμερα. Οι φιλοσοφίες αυτές υπήρξαν η αφετηρία της αναπτύξεως των επιστημών, επίσης δε τροchioδρόμησαν τις κατευθύνσεις της νεώτερης φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία των Στωικών, κυρίως δε η ηθική των φιλοσοφία, είχε μεγάλη επίδραση τόσο στον ελληνικό, όσο και στον Ρωμαϊκό και Χριστιανικό κόσμο. Η φιλοσοφία των Νεοπλατωνικών και των Νεοπυθαγορείων είχε σημαντική επίδραση στην ελληνική κοινωνία των πρώτων αιώνων του χριστιανισμού. Η δε επίδραση της φιλοσοφίας στις κοινωνίες της Αναγεννήσεως, και το διαφορετικό κλίμα το οποίο διαχρωμάτισε τις κοινωνίες του 15ου αιώνα, αποτελεί ευεργετική συνέπεια της φιλοσοφικής ανθήσεως της εποχής εκείνης.

Η ιστορία των Νέων Χρόνων ακόμη εναργέστερα καταδεικνύει την επίδραση της φιλοσοφίας στις κοινωνίες, αν κανείς αναλογισθεί την, κατά τον 18^{ον} αιώνα, επίδραση της φιλοσοφίας του Leibniz στην Γερμανία, του Locke στην Αγγλία, του Rousseau στην Γαλλία. Στην δε Γερμανία, επί πλέον, πολύ μεγάλη επίδραση είχε η φιλοσοφία των Kant, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche, στην επιστήμη, την τέχνη, την θρησκεία, την ποίηση, και την ζωή των κοινωνιών γενικότερα. Και βεβαίως είναι γνωστή η επίδραση που είχε στην ιστορική εξέλιξη των αντιστοιχών κοινωνιών ο αγγλικός και γαλλικός διαφωτισμός.

Η επίδραση της φιλοσοφίας είναι γενικότερα πολλαπλή σε κάθε χώρα. Τα μέσα με τα οποία η φιλοσοφία εκχέεται στις κοινωνίες είναι τα ακαδημαϊκά μαθήματα, τα βιβλία και, σε μικρότερο βαθμό, (ενώ ο βαθμός αυτός θα έπρεπε να είναι πολύ μεγαλύτερος) τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα. Η αλληλεπίδραση αυτών των ιδεών με τα έργα συγγραφέων και ποιητών διευρύνει την επίδραση της φιλοσοφίας. Διότι, τα έργα της τέχνης του λόγου (όπως και άλλων τεχνών) κατεβάζουν τις φιλοσοφικές ιδέες από το ύψος, στο οποίο ευρίσκονται εκ της φύσεώς των, και τις καθιστούν πιο προσιτές στους πολλούς. Από τα πρόσφατα παραδείγματα είναι η επίδραση της φιλοσοφίας του παραλόγου, του Albert Camus, στο θέατρο και την ζωγραφική, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά και στην αρχαιότητα τούτο συνέβαινε επίσης: Ο Ευριπίδης ήταν μαθητής του Αναξαγόρα και των Σοφιστών· κατά τον Μεσαίωνα ο Δάντης (Dante Alighieri, 1265-1321) είχε μελετήσει τον Αριστοτέλη· ενώ οι μέγιστοι ποιητές της Γερμανίας, ο Γκαίτε (Johann Wolfgang von Goethe, 1749-1832) και ο Σίλλερ (Johann Christoph Friedrich von Schiller, 1759-1805) διεπνέοντο από τις υψηλές ιδέες του Kant.

Πέραν αυτών, είναι βέβαιο ότι η φιλοσοφία φωτίζει και προάγει τον ηθικό βίο των ανθρώπων. Οι ηθικές ιδέες, οι οποίες συναρτώνται σε μία θεωρία περί του κόσμου και περί του βίου, δεν παραμένουν αδρανείς στην ανθρώπινη συνείδηση. Αντίθετα, αποτελούν κινητήριες δυνάμεις, οι οποίες ζωοποιούν τις υψηλόφρονες δυνάμεις των ανθρώπων, και πολύ συχνά τις μετατρέπουν σε ιστορική πράξη. Και, εφόσον οι ιδέες αυτές είναι υψηλόφρονες και ευγενείς, αντιστοίχως υψηλόφρων αποβαίνει και ο ηθικός βίος των ανθρώπων. Ο Πλάτων, στο *Συμπόσιον*, περιγράφει το πώς οι άνθρωποι καθοδηγούνται προς την αρετή από την θέα της ιδέας του καλού.³⁹ Στον δε *Φαίδρον* περιγράφει τον ενθουσιασμό τον οποίον γεννά στον άνθρωπο η θέαση της αληθείας και της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης και των άλλων ιδεών.⁴⁰ Υπήρξαν μάλιστα πολλοί, οι οποίοι θεώρησαν ότι η φιλοσοφία έχει ως κύριο έργο να επιδρά στον βίο των ανθρώπων, να τον μεταβάλλει και να τον μεταρρυθμίζει. Τούτο επρέσβευε ο Σωκράτης, ο οποίος ησχολείτο κυρίως με ηθικά ζητήματα, καθώς επίσης και μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, όπως οι Επικούρειοι και οι Στωικοί. Ο Επίκουρος μάλιστα όριζε την φιλοσοφία ως "ενέργεια, η οποία με λόγους και σκέψεις, καθιστά πραγματικότητα την ευδαίμονα ζωή".⁴¹ Οι φιλόσοφοι της Στοάς, θεωρούσαν την φιλοσοφία ως άσκηση σοφίας. Ως σοφία δε όριζαν την γνώση θείων και ανθρωπίνων πραγμάτων, και την άσκηση της ανωτάτης τέχνης -η οποία κατ' αυτούς είναι η αρετή.

Και κατά την νεώτερη εποχή η άποψη αυτή είχε πολλούς θιασώτες. Ο Francis Bacon, ο Baruch Spinoza, ο David

³⁹ Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, κεφ. 29.

⁴⁰ Πλάτωνος, *Φαίδρον*, 247 κ.ε.

⁴¹ "ἐνέργειαν λόγους καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιούσαν". Σέξτος Εμπειρικός, *Πρός Μαθηματικούς*, 11.169.

Hume, ο Johann H. Fichte, ο E. von Hartmann και άλλοι, διδάσκουν ότι τόσο μεγαλύτερη αξία έχει η φιλοσοφία όσο περισσότερο είναι προσανατολισμένη και συσχετισμένη προς την ζωή των ανθρώπων.⁴² Αυτή δε την άποψη εξήρε σε μεγάλο βαθμό ο F. Nietzsche, ο οποίος υποστήριζε την ανάγκη για ριζική μεταρρύθμιση της ηθικής συνειδήσεως των ανθρώπων, για ανατροπή των κρατουσών αξιών και των ηθικών κανόνων. Και ακριβώς τούτο έθετε ως καθήκον του φιλοσόφου.⁴³

Είναι δυνατόν ασφαλώς να υποστηριχθεί ότι η φιλοσοφία είναι η επιστήμη η οποία καθιστά τον άνθρωπο ικανό να θεωρεί τα πράγματα από μεγαλύτερο ύψος, να καταλύει κάθε μυθολογική εξήγηση περί του κόσμου, να εξοστρακίζει την δεισιδαιμονία, να ανυψώνει το ηθικό φρόνημα των ανθρώπων, να δίδει πνοή σε υψηλά ιδεώδη, και εν τέλει να αναδεικνύει τους ανθρώπους που πρωταγωνιστούν στην αρετή. Με μία λέξη, όσο η φιλοσοφία εμπνέει και αρδεύει τον βίο των ανθρώπων, τόσο προάγεται η ποιότητα αυτού του βίου και ακμάζουν οι κοινωνικές και πολιτικές αρετές. Γι' αυτό και είναι ορθό να λεχθεί ότι οι μεγάλοι της φιλοσοφίας είναι η πραγματικοί δημιουργοί του μέλλοντος. Διότι αυτοί καθορίζουν τις ιστορικές διοδεύσεις που θα ακολουθήσει η ιστορική πορεία των ανθρώπων και των εθνών. Και δικαίως ο Πλάτων είχε διδάξει ότι η φιλοσοφία είναι δώρο από τους θεούς -δώρο μεγαλύτερο από το οποίο ούτε ήλθε ούτε θα έλθει στους ανθρώπους.⁴⁴

Αυτοί είναι κυρίως η λόγιοι, για τους οποίους η επιστή-

⁴² Αυτό είναι το μέγιστο καθήκον, το οποίο αποτελεί σκοπό της φιλοσοφίας της τεχνολογίας.

⁴³ Για την σχετική πτυχή της σκέψης του F. Nietzsche βλ. σελ. 270 κ.ε.

⁴⁴ Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 47Α. σ

μη της φιλοσοφίας πάντοτε υμνήθηκε ως η πολυτιμότερη και η υψηλότερη από όλες τις επιστήμες.⁴⁵ Η στάση αυτή, σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία εθεωρείτο ως αποκορύφωμα των επιστημών και ως κέντρο και εστία όλης της παιδείας, υπήρχε τόσο στους Έλληνες, όσο και στους Ρωμαίους και κατά τους μετέπειτα χρόνους. Ήδη, όλοι οι πραγματικώς μορφωμένοι άνθρωποι θεωρούν την φιλοσοφική συγκρότηση εξαιρετικώς αναγκαία, ιδιαίτερα δε για τους επιστήμονες. Ιδίως μάλιστα σήμερα, οπότε πλείστα προβλήματα έχουν συσσωρευθεί σε τοπική και παγκόσμια κλίμακα, και επικρατεί η βεβαιότητα ότι ο τεχνολογικός πολιτισμός, παρά την φαινομενική ισχύ του, είναι ανίσχυρος να παράσχει λύσεις στα προβλήματα αυτά. Αυτός ο πολιτισμός άλλωστε, σήμερα εναγωνίως αναμένει από την φιλοσοφία να προσφέρει τις κατευθύνσεις προς την άρση του σημερινού αδιεξόδου.

16. Μέθοδοι της φιλοσοφίας

1. Η παραγωγή

Μία μέθοδος η οποία από παλαιά εχρησιμοποιείτο στην φιλοσοφική έρευνα ήταν η μέθοδος της παραγωγής. Σύμφωνα με αυτήν, η έρευνα ξεκινάει από γενικές έννοιες και αρχές, τις οποίες εκ των προτέρων θεωρεί ως υπάρχουσες και ισχύουσες αιωνίως, και επιζητεί να ερμηνεύσει τα όντα και τα φαινόμενα με την βοήθεια της νοήσεως και της λογικής. Στα πλαίσια αυτής της μεθοδολογίας, η εμπειρία θεωρείται ως δευτερεύων παράγων, ένας παράγων ο οποίος δεν αποτελεί την ουσιαστική πηγή της

γνώσεως, αλλά παρέχει απλώς την αφορμή για να εκδηλωθούν οι προαναφερθείσες γενικές έννοιες και αρχές. Η διαλεκτική μέθοδος του Πλάτωνος προϋποθέτει ότι οι ιδέες είναι όντα αιώνια και αμετάβλητα, η δε φιλοσοφία ανεβαίνει προς την γνώση αυτών των όντων, λαμβάνοντας ως αφορμή και αφετηρία την γνώση των επί μέρους πραγμάτων και των γεγονότων αυτού του αισθητού κόσμου.

Παρόμοια είναι και η μέθοδος του Αριστοτέλη, την οποία αυτός χρησιμοποιεί για την φιλοσοφική έρμηνεία του κόσμου. Είναι γνωστή η διδασκαλία του Αριστοτέλη για την εντελέχεια. Σύμφωνα με την διδασκαλία αυτή, τα όντα του κόσμου, καθώς αναπτύσσονται, τείνουν προς ορισμένες προϋπάρχουσες μορφές -τείνουν προς την εντελέχειά των (από το *έντελώς έχον*). Εν πάση περιπτώσει, και ο Αριστοτέλης κάνει χρήση της επαγωγικής μεθόδου, επίσης δε και οι Στωικοί.

Κατά τους νεώτερους χρόνους, χρήση της παραγωγικής μεθόδου έκαναν ο Descartes (Καρτέσιος), ο Spinoza και ο Leibniz. Ο Descartes διατυπώνει την άποψη ότι ο άνθρωπος έχει εντός αυτού έμφυτες έννοιες (*ideas innatas*), από τις οποίες μπορεί κανείς να ξεκινήσει και να συναγάγει νέες αλήθειες. Παρόμοια είναι και η άποψη του Spinoza και του Leibniz, οι οποίοι, κατά την εξέταση των φιλοσοφικών προβλημάτων και εννοιών, ξεκινούν από γενικές αρχές και προτάσεις, κατά τον τρόπο που αυτό γίνεται στην γεωμετρία.

Και άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Hegel και ο Schelling, θεωρούσαν την φιλοσοφία ως την αφετηρία άλλων επιστημών. Και αυτοί θεωρούσαν ότι η εμπειρία αποτελεί μία κατώτερη πηγή και αφετηρία γνώσεως, η οποία αφετηρία είναι πολύ ανασφαλής και μπορεί να οδηγήσει σε ψευδή ή εσφαλμένα συμπεράσματα.

⁴⁵ Πρβλ. Πλάτωνος *Φαῖδρος*, 239B: "η θεία φιλοσοφία". Αριστοτέλους, *Μετά τὰ Φυσικά*, Α 2, 983 α 5: "ή γάρ (φιλοσοφία) θειοτάτη καί τιμιωτάτη."

Μάλιστα ο Schelling απέκλειε τελείως την εμπειρία, ενώ ο Hegel θεωρούσε την εμπειρία ως πολύ κατώτερη από την θεωρητική εξέταση των όντων. Οι φιλόσοφοι αυτοί, όπως και άλλοι (όπως ο Fichte), πίστευαν ότι η γνώση προέρχεται μόνον από κάποιο είδος ενοράσεως και άμεσης διανοητικής εποπτείας. Τα δεδομένα τα οποία παρέχει η εμπειρία τα καταφρονούσαν ιδιαίτερα, και δεν θεωρούσαν ότι αυτά παρέχουν αληθινή γνώση, εκτός εάν τα εμπειρικά δεδομένα συμφωνούν με τα πορίσματα του καθαρού θεωρητικού στοχασμού.

2. Η άμεση εποπτεία

Έτσι ερχόμεθα στην εξέταση μιας άλλης (αλλά παρόμοιας) μεθόδου που χρησιμοποιείται στην φιλοσοφία. Πρόκειται για την *άμεση εποπτεία*, η οποία επίσης καλείται και *διαίσθηση* ή *ενόραση*. Με τους όρους αυτούς νοείται μία αντιληπτική διαδικασία, παρόμοια με την αντίληψη που προέρχεται από τις αισθήσεις, και ομοιάζει με μία αιφνίδια λάμψη του νου, η οποία δημιουργεί γνώση. Και μάλιστα γνώση η οποία έχει σαφήνεια, και για την οποίαν ο άνθρωπος έχει πλήρη πεποίθηση και βεβαιότητα. Η ενόραση ως πηγή γνώσεως υπάρχει από αρχαιότατων χρόνων. Καί ναι μεν απαντάται κατ' εξοχήν στον χώρο της θρησκευτικής αντιλήψεως, αλλά είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου απαντάται και στην φιλοσοφική διάνοηση. Το πλέον εξέχον σχετικό παράδειγμα είναι η φιλοσοφία του Πλωτίνου, αλλά επίσης και πολλά σημεία της φιλοσοφίας του Πλάτωνα. Κατά τον τελευταίο, λόγου χάρη, η ψυχή, πριν έλθει σε αυτό τον κόσμο, θεάται τις ιδέες (που, για τον Πλάτωνα, είναι τα όντα που αποτελούν την υψηλότερη πραγματικότητα, η οποία είναι η μόνη αληθινή, αμετάβλητη και αιώνια) στον υπερουράνιο

τόπο. Όταν η ψυχή έλθει σε αυτό τον κόσμο και "ενδυθεί" με το υλικό σώμα, τότε είναι δυνατόν, κατά καιρούς, να ευρίσκει την ευκαιρία να απαλλάσσεται από αυτό το σώμα, και να ανέρχεται προς μία θέαση των όντως όντων (των αληθώς υπαρχόντων όντων -και αυτά, κατά τον Πλάτωνα, είναι οι *ιδέες*).⁴⁶ Τότε είναι ακριβώς που ο άνθρωπος αποκτά γνώση με *άμεση εποπτεία* ή *διαίσθηση* ή *ενόραση*. Ο τρόπος αυτός αποκτήσεως γνώσεως υιοθετήθηκε στην ύψιστη μορφή του από τον Πλωτίνου. Κατ' αυτόν, η γνώση της αλήθειας δεν μπορεί να προέλθει ούτε από την αίσθηση, ούτε από την επιστήμη. Είναι η ψυχή η οποία αυτομάτως και αμέσως αποκτά την θέαση της αλήθειας μέσω κάποιας εκστάσεως, καθώς θεάται την ανώτατη αρχή του κόσμου.⁴⁷

Στους αιώνες που ακολούθησαν, υιοθέτησαν αυτήν την άποψη για την απόκτηση αληθινή γνώσεως οι Πατέρες της εκκλησίας, οι Σχολαστικοί, ο Αυγουστίνος (354-430) ο Θωμάς ο Ακβινάτης (1225-1274), ο Giordano Bruno (1548-1600), ο Παράκελσος (Theophrastus von Hohenheim Paracelsus, 1493-1541), και βεβαίως όλοι οι μυστικοί φιλόσοφοι. Κοντά στην μέθοδο αυτοί ιστανται φιλόσοφοι που έχουμε ήδη προαναφέρει, όπως ο Descartes (Καρτέσιος), ο οποίος μιλάει περί "ενορατικής σκέψης" (*mentis intuitus*). Επίσης ο Spinoza, κατά τον οποίον η γνώση κατακτάται με την άμεση εποπτεία (*scientia intuitiva*), οι άμεσοι μαθητές του Kant, ο Fichte και ο Schelling, καθώς επίσης και ο Hegel, όπως ήδη προαναφέραμε.

Κατά τον εικοστό αιώνα στην μέθοδο αυτή πρόσκειται ο Γάλλος Henri Bergson (1859-1945). Ο Bergson διακρίνει δύο ειδών διανοητικές ικανότητες, τον *νου* και το *ορμέμφυτο*. Με τον

⁴⁶ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 79C κ.ε. Επίσης, πρβλ. *Φαίδρος*, 247C κ.ε.

⁴⁷ Πλωτίνου, *Εννεάδες*, 6,9,11 - 5,8,10 κ.α.

νου αντιλαμβανόμεθα τον υλικό κόσμο. Αλλά αυτή η γνώση είναι ατελής, διότι μας παρέχει μόνο μία σειρά από εικόνες, οι οποίες είναι χωριστές η μία από την άλλη. Δεν μας γνωρίζει την πραγματικότητα, η οποία ευρίσκεται σε αδιάλειπτη κίνηση και μεταβολή. Μόνο με το ορμέμφυτο, το οποίο εκδηλώνεται ως ενόραση (intuition), μπορούμε να λάβουμε μία άμεση γνώση της ουσίας των πραγμάτων.

Τέλος, στην Γερμανία ευνοούν την μέθοδο αυτή ο Wilhelm Dilthey (1833-1911), ο οποίος θεωρεί την ενόραση ως το κύριο όργανο της γνώσεως, ο Oswald Spengler (1880-1936), ο Edmund Husserl (1850-1938) και άλλοι. Μάλιστα ο Husserl, ο ιδρυτής της καθαρής φαινομενολογίας, αναφέρεται σε κάποια καθαρή γνώση των ιδεών, η οποία επιτυγχάνεται με την άμεση εποπτεία.

3. Η επαγωγή

Επίσης παλαιά μέθοδος στην φιλοσοφία είναι και η επαγωγή. Η πορεία της έχει την αντίθετη φορά από την προηγούμενη μέθοδο, εκείνη της παραγωγής. Η μέθοδος αυτή, ορμώμενη από την εμπειρία και τα πορίσματα των επί μέρους επιστημών, επιζητεί -μέσω επεξεργασίας, συγκρίσεως και ελέγχου- να απαλλάξει αυτά, όσο είναι δυνατόν, από αντιφάσεις και να παράσχει μία καθολική ερμηνεία του κόσμου και του βίου. Από αυτό καθίσταται σαφές ότι και η μέθοδος αυτή ενέχει στοιχεία της μεθόδου της παραγωγής. Αλλά εκείνο που κυρίως χρησιμοποιεί, όπως και οι επί μέρους επιστήμες, είναι ο συλλογισμός, η παρατήρηση, και το πείραμα -δηλαδή, οι μέθοδοι της επιστήμης. Όπως δε ακριβώς πράττει και η επιστήμη, όπου είναι αναγκαίο, εισάγει και κάποιες υποθέσεις.

Η μέθοδος αυτή ήταν συνήθης και στους Έλληνες. Όλη σχεδόν η προσωκρατική φιλοσοφία την χρησιμοποιεί για να διαπραγματευθεί τα προβλήματά της και για να συνθέσει τα περί κόσμου θεωρήματά της. Πολύ συχνά την χρησιμοποιεί και ο Αριστοτέλης, καθώς και άλλοι αριστοτελικοί κατά τους αιώνες που ακολούθησαν.

Εν τούτοις, πολύ μεγαλύτερη αποδοχή συνάντησε η μέθοδος της επαγωγής από την νεώτερη φιλοσοφία, από τον Bacon μέχρι τον Spencer στην Αγγλία, στην δε Γαλλία με τους Εγκυκλοπαιδιστές, και στην Γερμανία με τον Kant. Ο Francis Bacon (1561-1626) είναι εκείνος που πρώτος εισήγαγε την επαγωγική μέθοδο στην επιστήμη. Επίσης είναι ο πρώτος που διατύπωσε τα είδη της επαγωγικής μεθόδου, τα οποία αργότερα όρισε με μεγαλύτερη ακρίβεια ο John Stewart Mill (1806-1873). Ο δε Kant άσκησε κριτική στην προ αυτού παραγωγική φιλοσοφία και στην μέθοδο της παραγωγής γενικότερα, υποστηρίζοντας ότι οι προτάσεις της προ αυτού φιλοσοφίας, η οποία στηρίχθηκε στη μέθοδο της παραγωγής, είναι προτάσεις που στηρίζονται σε ψευδώνυμους συλλογισμούς. Γι' αυτό και ο Kant ονόμασε ως ψευδή επιστήμη εκείνη την φιλοσοφία, η οποία ζητεί να εύρει την αλήθεια ξεκινώντας από κενές έννοιες. Παρομοίως και ο Auguste Comte (1798-1857) υποστήριξε ότι η επιστήμη οφείλει να ξεκινάει από την εμπειρία και ότι η φιλοσοφία η οποία βασίζεται στην μέθοδο της παραγωγής, όπως και η θεολογία, που περιορίζεται σε μία απλή θεωρητική διατύπωση προτάσεων, δημιουργούν μόνο φανταστικά κατασκευάσματα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑΣ

Όταν μιλούμε για γνωσιολογία, ή θεωρία της γνώσεως, αναφερόμεθα στην επιστημονική διερεύνηση, στην ανάλυση και στον έλεγχο της γνώσεως. Στα πλαίσια αυτά, τα κυριότερα ζητήματα αναφέρονται κυρίως στα εξής:

1) Το δυνατόν και τα όρια της γνώσεως. Δηλαδή, κατά πόσον ο άνθρωπος είναι σε θέση να κατακτήσει την γνώση, και μέχρι ποίου σημείου.

2) Την πηγή της γνώσεως. Δηλαδή, από πού προκύπτει για τον άνθρωπο η γνώση, με ποιό τρόπο συλλέγονται τα δεδομένα που οδηγούν στη γνώση.

3) Ποιό είναι το κατ' εξοχήν αντικείμενο της γνώσεως.

Η διαίρεση αυτή ορίζει και το περιεχόμενο των αμέσως επομένων κεφαλαίων.

Κεφάλαιο 2

ΤΟ ΔΥΝΑΤΟΝ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Το ερώτημα, στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει η έρευνα περί το αντικείμενο της γνώσεως, είναι το εξής: Μπορούμε να γνωρίσουμε τα όντα του κόσμου και τα φαινόμενα όπως αυτά είναι πράγματι; Ή μήπως, καθώς αναζητούμε την αλήθεια, πλανώμεθα, και έτσι η αναζήτηση της γνώσεως καταλήγει ουσιαστικά σε αδιέξοδο;

Ανάλογα με τις απαντήσεις που έχουν δοθεί στο ερώτημα αυτό, διακρίνουμε και τις αντίστοιχες σχολές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από απαντήσεις τους εν προκειμένω. Και αυτές είναι: Η δογματική σχολή, η σκεπτική σχολή, η πραγματιστική σχολή, η θετική σχολή και η κριτική σχολή.

1. Η δογματική σχολή (δογματισμός)

Ο αρχέγονος και αφελής άνθρωπος πιστεύει και ισχυρίζεται ότι η γνώση του κάθε πράγματος είναι γι' αυτόν εφικτή: ότι κανένα όριο δεν υπάρχει στη γνώση. Αλλά μία τέτοια αντίληψη απαντάται επίσης και σε προηγμένους ανθρώπους, από εκείνους που αναλαμβάνουν να ερμηνεύσουν τα όντα και τα φαινόμενα του κόσμου.

Η στάση αυτή, σύμφωνα με την οποίαν η γνώση είναι δυνατή, και δεν υπάρχει κανένα όριο στην προσπάθεια για την κατάκτησή της, καλείται *δογματισμός*. Εκείνος δε που πρεσβεύει την άποψη αυτή καλείται *δογματικός*.

Η στάση αυτή καλείται έτσι ήδη από την εποχή του

Kant (1724-1804), εξ αιτίας του ότι (σε αντίθεση με την κριτική σχολή) αποφαινεται περί των πραγμάτων, χωρίς προηγουμένως να ελέγχει τον βαθμό της πιθανότητας και τα όρια αυτής της γνώσεως. Στην πραγματικότητα εν τούτοις, οι όροι *δογματικός* και *δογματική* έχουν την πηγή τους στην ελληνική φιλοσοφία. Σχετικό ορισμό είχε δώσει ο Διογένης ο Λαέρτιος,⁴⁸ καθώς και ο Σκεπτικός φιλόσοφος Σέξτος ο Εμπειρικός.⁴⁹

Φιλόσοφοι οι οποίοι πρόσκεινται σε αυτή τη σχολή υπάρχουν ήδη από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, και άλλοι Έλληνες φιλόσοφοι, περισσότερο ή λιγότερο υιοθετούν την στάση αυτή έναντι του δυνατού της γνώσεως. Αλλά και στην νεώτερη εποχή, φιλόσοφοι όπως ο Descartes (Καρτέσιος, 1596-1650), ο Spinoza (1632-1677) και ο Leibniz (1646-1716) ανήκουν σε αυτή την σχολή.

2. Η σκεπτική σχολή (σκεπτικισμός)

Αντίθετη προς την *δογματική* σχολή είναι η *σκεπτική* σχολή (σκεπτικισμός). Ονομάζεται έτσι, διότι στο ερώτημα περί του δυνατού της γνώσεως εισάγει την *σκέψιν*, δηλαδή την *αμφιβολία*. Κατά την σχολή αυτή, δεν γνωρίζουμε πώς είναι τα πράγματα στην πραγματικότητα: δεν υπάρχει γνώση η οποία να έχει καθολικό κύρος: κάθε γνώση είναι υποκειμενική (*υποκειμενισμός*) και σχετική (*σχετικισμός*). Με μία λέξη, για κανένα πράγμα δεν είμεθα σε θέση να πούμε ότι είναι έτσι, ότι είναι αυτό, να αποφανθούμε τελεσίδικα περί ενός πράγματος, ή μιας καταστά-

⁴⁸ Διογένης ο Λαέρτιος, "δογματικοί ὅσοι περί τῶν πραγμάτων ἀποφαινόνται ὡς καταληπτῶν", Α 16.

⁴⁹ Σέξτος Εμπειρικός: "αἱ ἀνωτάτω φιλοσοφίαι τρεῖς, δογματική, Ἀκαδημαϊκή, σκεπτική", Πυρρώνειοι Ἰποτυώσεις, Α, 3.

σεως.

Στα πλαίσια αυτής της σχολής, υπάρχουν διαβαθμίσεις ως προς την αμφιβολία για την δυνατότητα του ανθρώπου να γνωρίζει.

Έτσι, ο *άκρος* ή *απόλυτος* σκεπτικισμός πρεσβεύει ότι τα πάντα, ακόμη και τα λογικά και τα μαθηματικά αξιώματα, δεν έχουν καμία απόλυτη ισχύ. Ο *καθολικός* σκεπτικισμός πρεσβεύει ότι είναι αδύνατη κάθε γνώση γενικώς. Ο *μερικός* σκεπτικισμός αποφαίνεται ότι μόνον ορισμένα μέρη και ζητήματα της γνώσεως είναι απροσπέλαστα στη γνώση. Το ερώτημα εν προκειμένω είναι: Από πού συνάγεται αυτή η αγνωσία; Ποιοί, δηλαδή, είναι οι λόγοι ένεκα των οποίων ο άνθρωπος θεωρείται ότι δεν είναι σε θέση να κατακτήσει τη γνώση; Οι λόγοι που προβάλλονται σχετικώς είναι πολλοί:

Πρώτον, υποστηρίζεται ότι κάθε γνώση εξαρτάται από τις τυχαίες περιστάσεις, από τις οποίες αυτή η γνώση αναφαίνεται και δημιουργείται. Ως εκ τούτου, ακόμη και αν αυτή η γνώση έχει κάποιο κύρος, αυτό το κύρος περιορίζεται μόνο σε ορισμένο τόπο και χρόνο, και σε γεγονότα συναρτημένα με ορισμένες χωροχρονικές συνθήκες.

Δεύτερον, η γένεση της γνώσεως έχει άμεση σχέση με τον άνθρωπο (ως άτομο ή ως ομάδα) εντός του οποίου αυτή η γνώση γεννάται. Άρα, υπάρχει το στοιχείο του υποκειμενισμού (ατομικού ή συλλογικού), ο οποίος στερεί την οποιαδήποτε γνώση από καθολικό κύρος.

Τρίτον, υποστηρίζεται ότι οι πηγές της γνώσεως, η αίσθηση και ο νους, δημιουργούν πολλές δυσχέρειες στην δημιουργία της γνώσεως. Οι αισθήσεις, επειδή είναι ασθενείς, δεν δημιουργούν γνώση πέραν πάσης αμφιβολίας, δηλαδή γνώση

ασφαλή. Αλλά και η διάνοια, ο νους, εξ ίσου μπορεί να εξαπατά τον άνθρωπο που νομίζει ότι κατέχει κάποια γνώση. Τούτο φαίνεται από το γεγονός ότι κάθε λόγος μπορεί να προκαλεί έναν αντίθετο λόγο, ο οποίος να αναιρεί τον πρώτο.

Οι όροι *σκέψις*, *Σκεπτικός*, *σκεπτική φιλοσοφία*, είναι αρκετά παλαιοί, και ανάγονται στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Η *σκεπτική φιλοσοφία* (σκεπτικισμός), άλλωστε, είναι ένα από τα μεγάλα κινήματα της αρχαιότητας. Σύμφωνα με την σχολή αυτή, κάθε γνώση είναι αδύνατη, και το μόνο δυνατόν που μπορεί να υπάρχει ως γνώση είναι η πιθανότητα. Ο Δημόκριτος (460-370 περίπου) ισχυριζόταν ότι "στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε τίποτε για κανένα πράγμα".⁵⁰ Και ο Πρωταγόρας (480-411 περίπου) είχε πει το γνωστό "πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος".⁵¹

3. Η πραγματιστική σχολή (πραγματισμός)

Πρόκειται για φιλοσοφική σχολή η οποία θεωρεί ως αληθινή μόνο την γνώση η οποία είναι χρήσιμη στον άνθρωπο και προάγει τον ανθρώπινο βίο.

Αυτή η φιλοσοφική σχολή είναι σχετικά πρόσφατη, όπως θα δούμε παρακάτω. Εν τούτοις, σπέρματα αυτής της αντιλήψεως μπορούν να ανευρεθούν στους αρχαίους Έλληνες, και μάλιστα στον Αριστοτέλη και τους Στωικούς. Στον Αριστοτέλη, η λέξη *πράγμα* σημαίνει, εκτός των άλλων και το πραγματικό σε αντίθεση προς το νοητό, το συγκεκριμένο σε αντίθεση προς το αφηρημένο. Στον ίδιο φιλόσοφο, η έκφραση *πρακτικός νους* σημαίνει τον νουν ο οποίος τείνει προς ορισμένους σκοπούς. Από

⁵⁰ Δημόκριτος: "ἔτεη οὐδέν ἴσμεν περὶ οὐδενός", Απόσπασμα 7, Diels.

⁵¹ Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος, Θ 51. Πλάτωνος *Θεαίτητος*, 152 A, 161 C. *Κρατύλος*, 385 E.

την άλλη πλευρά, στους Στωικούς, η αντίληψη που κυριαρχεί είναι ότι τα εγκόσμια πράγματα πρέπει να εξετάζονται από την άποψη της σκοπιμότητός τους και της ωφέλειας που επιφέρουν στον άνθρωπο.

Αλλά, όπως προαναφέραμε, ο *πραγματισμός*, ως συγκεκριμένη και ανεξάρτητη φιλοσοφική σχολή περί της δυνατότητας του ανθρώπου για γνώση, εμφανίστηκε στους νεώτερους χρόνους. Η γένεση αυτής της σχολής οφείλεται κυρίως στο πρακτικό πνεύμα των Αγγλοσαξόνων, οι οποίοι άλλωστε αποτελούν την φυλή η οποία επιδιώκει την χρησιμοθηρία περισσότερο από κάθε άλλη.

Υπάρχουν και άλλα ονόματα που έλαβε αυτή η φιλοσοφική σχολή. Έτσι, εκτός από *πραγματισμός*, ονομάστηκε επίσης *ανθρωπισμός* (humanismus), εκ του ότι αποβλέπει στην εξυπηρέτηση των αναγκών του ανθρώπου. Ονομάστηκε επίσης σχολή *οργανική* (instrumentalism), διότι θεωρεί τους λογικούς κανόνες και τις λογικές ενέργειες ως μέσα, τα οποία συντελούν στην εκπλήρωση των αναγκών του ανθρώπου. Και τέλος, η θεωρία αυτή ονομάστηκε *θεωρία της ενεργείας* (activismus), διότι θεωρεί την γνώση ως μέσον που υπηρετεί την ανθρώπινη πράξη.

Βασικές πεποιθήσεις αυτής της φιλοσοφικής σχολής είναι οι εξής: Η σημασία κάθε έννοιας εξαρτάται από τις πρακτικές συνέπειες που αυτή μπορεί να έχει για τον άνθρωπο. Αφού κάθε έννοια και κρίση σχετίζεται με τις πράξεις του ανθρώπου, η αξία και η αλήθεια κάθε έννοιας μπορεί να οφείλεται μόνο στις πρακτικές της συνέπειες.

Κατά τους πραγματιστές, εκείνο που έχει σημασία στη ζωή δεν είναι η θεωρητική και η μεταφυσική γνώση, αλλά η ηθική και η πρακτική γνώση. Άρα κάθε έννοια και ιδέα κρίνεται από την

ηθική κατεύθυνση προς την οποία οδηγεί τον βίο του ανθρώπου. Και τούτο, διότι οι πραγματιστές θεωρούν ότι η ύψιστη ενέργεια του ανθρώπου είναι η βούληση. Ακόμη και η νόηση του ανθρώπου είναι κατώτερη από την βούληση, διότι η νόηση υπηρετεί την βούληση του ανθρώπου.

Εν τέλει, οι πραγματιστές θεωρούν ότι δεν υπάρχει αυτό που λέγεται "απόλυτη αλήθεια". Η αξία που αποδίδεται σε κάθε τι (ιδέα, έννοια) που θέλει να λέγεται "αληθινό" είναι σχετική. Η αξία του δε αυτή απορρέει μόνο από την ωφέλεια που μία ιδέα μπορεί να επιφέρει στον ανθρώπινο βίο. Αληθινό είναι μόνο ό,τι προάγει την επιστήμη και τον βίο των ανθρώπων. Άρα, κριτήριο της αλήθειας είναι η επίδραση που αυτή ασκεί στους σκοπούς, και, γενικότερα, στην δραστηριότητα του ανθρώπου.

Μάλιστα, ορισμένοι πραγματιστές έφθασαν σε αρκετά προωθημένες απόψεις, οι οποίες οδηγούν αρκετά κοντά στον σκεπτικισμό. Έτσι, έχει υποστηριχθεί ότι η ανθρώπινη διάνοια δεν είναι σε θέση να κατανοήσει τα όντα και τα γεγονότα. Όλη η γνώση είναι προϊόν φανταστικών υποθέσεων (Fiktionen), οι οποίες τίθενται για να εξυπηρετηθούν πρακτικοί σκοποί. Σε αυτές τις φανταστικές υποθέσεις (δηλαδή, αυτό που οι άνθρωποι αποκαλούν γνώση) αποδίδονται στα πράγματα ιδιότητες, τα οποία αυτά δεν έχουν στην πραγματικότητα -μία πραγματικότητα την οποία (ακόμη και αν υποθεθεί ότι αυτή υπάρχει) ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να γνωρίσει. Εν τέλει δε, θεωρείται ότι αυτές οι φανταστικές υποθέσεις μεταφέρονται και σε άλλες επιστήμες, όπως η ηθική, η αισθητική και η θρησκευτική γνώση.

4. Η θετική σχολή (ο θετικισμός)

Είδαμε μέχρι τώρα ότι η σχολή του δογματισμού θεωρεί ότι τα πάντα είναι καταληπτά από τον άνθρωπο, ότι η Γνώση είναι προσπελάσιμη και ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση να την κατακτήσει. Αντίθετα, ο σκεπτικισμός θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να αποκτήσει οποιαδήποτε γνώση· η Γνώση είναι απροσπέλαστη για τον άνθρωπο. Το μόνο που ίσως είναι δυνατόν είναι η γνώση με κάποια πιθανότητα.

Ο θετικισμός αποτελεί μία θεωρία της γνώσεως, η οποία ίσταται ανάμεσα στον δογματισμό και τον σκεπτικισμό. Κατά τον θετικισμό, είναι δυνατόν να γνωρίζουμε μόνο την εμπειρία, δηλαδή μόνο τα δεδομένα των εμπειρικών επιστημών. Αντίθετα, κάθε μεταφυσική γνώση θεωρείται ως ακατάληπτη και ανέφικτη.

Κατά την θετική σχολή, κάθε άποψη, η οποία δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί από την εμπειρία, πρέπει να αποφεύγεται. Αυτά που λέγονται έννοιες δεν είναι τίποτε άλλο από κατασκευάσματα, τα οποία δημιουργεί ο ανθρώπινος νους, ξεκινώντας από την εμπειρία των αισθήσεων. Το καθήκον της επιστήμης είναι να δίδει, όσο είναι δυνατόν, μία πιστή εικόνα των όντων και των γεγονότων της εμπειρίας -και να μη προσθέτει τίποτε το οποίο προέρχεται αποκλειστικώς από την διάνοια.

Στην θετική σχολή υπάγεται ο λεγόμενος αγνωστικισμός. Κατά την άποψη αυτή, η ανώτατη και πρώτη αρχή των όντων είναι απρόσιτη στην ανθρώπινη διάνοια.

Στα πλαίσια επίσης του θετικισμού διακρίνουμε δύο τάσεις:

Η πρώτη είναι η ρεαλιστική θετική σχολή. Σύμφωνα με αυτήν, υπάρχει το ον, το οποίο ευρίσκεται έξω από την συνείδηση

του ανθρώπου και αποτελεί την βάση του κόσμου και των φαινομένων.

Η δεύτερη είναι η *ιδεαλιστική θετική σχολή*. Αυτή αποκρούει κάθε μεταφυσική γνώση και υποστηρίζει ότι το πραγματικό ον είναι μόνο εκείνο που υπάρχει στη συνείδηση του ανθρώπου.

Αν θελήσει κάποιος να αναζητήσει σπέρματα του *θετικισμού* στην αρχαία ελληνική σκέψη, θα τα εύρει στους Σοφιστές. Ο Πρωταγόρας επρέσβευε ότι ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να γνωρίζει τα θεία πράγματα. Οι δε Επικούρειοι πίστευαν ότι εκείνο που ο άνθρωπος γνωρίζει δεν είναι τα πράγματα όπως είναι όντως, αλλά ό,τι παρέχουν οι αισθήσεις ως εμπειρία. Συνεπώς, και οι έννοιες που σχηματίζει ο άνθρωπος δεν περιγράφουν τίποτε το πραγματικό. Αλλά απλώς δίδουν μία σχηματική έκφραση των δεδομένων που προκύπτουν από τις αισθήσεις.

Στους νεώτερους χρόνους, ως ιδρυτής του *θετικισμού* θεωρείται ο Γάλλος φιλόσοφος *Auguste Comte* (1798-1857). Κατ' αυτόν, η ανθρωπότητα πέρασε από τρία στάδια. Το πρώτο είναι το *θεολογικό* -το στάδιο της πρωτόγονης γνώσης, όπου ο άνθρωπος κατασκεύαζε θεούς με ανθρώπινες ιδιότητες. Το δεύτερο είναι το *μεταφυσικό* στάδιο -οπότε ο άνθρωπος κατασκευάζει αφηρημένες έννοιες, που δεν ανταποκρίνονται σε τίποτε το πραγματικό. Το τρίτο στάδιο είναι το *θετικό* -το στάδιο της ακριβούς επιστημονικής γνώσεως. Κατ' αυτό, ο άνθρωπος ασχολείται με την ανεύρεση των νόμων που διέπουν τα όντα και τα φαινόμενα, αλλά αποκρούει κάθε θεωρία η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει την ουσία των όντων και τις πρώτες αρχές τους. Με αυτή την έννοια, εκείνο που επιδιώκει κυρίως η φιλοσοφία είναι να προαγάγει την επικράτηση του θετικού πνεύματος σε όλες τις επιστήμες. Κατά

τον Comte, *θετικό* γενικώς είναι το πραγματικό, το ακριβές, το καθορισμένο -το οποίο όμως είναι ταυτόχρονα και *σχετικό*.

Τις απόψεις αυτές του Comte ακολούθησαν (επί το αυστηρότερο ή το μετριώτερο) διάφοροι άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο David Hume (1711-1776) και ο John Stewart Mill (1806-1873).

5. Η κριτική σχολή

Όπως ο θετικισμός, έτσι και η *κριτική σχολή* προσπαθεί να αποφύγει τις ακραίες θέσεις που υποστηρίζει αφ' ενός μεν ο δογματισμός, αφ' ετέρου δε ο σκεπτικισμός. Αλλά η κριτική σχολή διαφέρει από τον θετικισμό, κατά το ότι θεωρεί ότι η νόηση αποτελεί πηγή γνώσεως πιο αξιόπιστη από την γνώση η οποία προέρχεται από απλή περιγραφή της εμπειρίας.

Η κριτική σχολή θεωρεί ότι η εμπειρία αποτελεί μεν πηγή γνώσεως, αλλά ταυτοχρόνως ο άνθρωπος μπορεί να προχωρήσει με συλλογισμούς και πέρα από την εμπειρία, και έτσι να λύσει προβλήματα που υπερβαίνουν την καθαρώς εμπειρική έρευνα.

Έτσι, η κριτική σχολή θεωρεί ότι είναι δυνατόν να γίνουν υποθέσεις περί του παρελθόντος ή του μέλλοντος -κάτι το οποίο απορρίπτει ο θετικισμός (με το επιχείρημα ότι το παρελθόν και το μέλλον δεν τελούν υπό τον έλεγχο της εμπειρίας).

Η κριτική σχολή ονομάζεται έτσι διότι υποβάλλει σε *κρίση* τις πηγές της γνώσεως (την εμπειρία, και την νόηση) και επιχειρεί να καθορίσει την αξία κάθε μιας από αυτές. Δηλαδή, πόσο αξιόπιστη και αληθής είναι η γνώση που προέρχεται από την εμπειρία και, αντιστοίχως, πόσο αξιόπιστη και αληθής είναι η γνώση που προέρχεται από την νόηση και την νοητική λειτουργία

(όπως ο αφηρημένος συλλογισμός).

Στους νεώτερους χρόνους, ιδρυτής της κριτικής σχολής θεωρείται ο Immanuel Kant (1724-1804).

6. Κριτική επισκόπηση των θεωριών περί της δυνατότητας για γνώση

Στα παραπάνω κάναμε μία σύντομη παρουσίαση των σχολών και των αντιστοίχων θεωριών, οι οποίες αναφέρονται στην δυνατότητα του ανθρώπου να γνωρίζει. Δεν αποτελεί εδώ αντικείμενό μας να εκθέσουμε τα επιχειρήματα που κάθε μία από τις παραπάνω σχολές προβάλλει για να υποστηρίξει τις θέσεις της. Θα κάνουμε όμως μία σύντομη κριτική επισκόπησή τους.

Η δογματική σχολή έχει ως βασική της αρχή την πίστη ότι η γνώση που προέρχεται από τις αισθήσεις και από τον νου είναι γνώση αληθινή. Αλλά η θέση αυτή συνάντησε σφοδρή αντίδραση ήδη από την αρχαιότητα. Και πράγματι, εάν αυτή η θεωρία εγένετο δεκτή, θα έπρεπε να υποτεθεί ότι οι διάφορες απατηλές εντυπώσεις που προκύπτουν από τις αισθήσεις συνιστούν πραγματική γνώση· δηλαδή παρέχουν πραγματική εικόνα των όντων που μας περιβάλλουν. Ομοίως, θα έπρεπε να γίνει δεκτό ότι ο νους ποτέ δεν κάνει λάθος όταν αναζητεί την αλήθεια. Είναι όμως γνωστό ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει: Και οι αισθήσεις είναι δυνατόν να παράσχουν εσφαλμένες εντυπώσεις, και ο νους είναι δυνατόν να κάνει λάθος. Τούτο, άλλωστε, το καταδεικνύει και η ακριβέστερη επιστημονική εξέταση των πραγμάτων.

Δεν ήταν λιγότερο έντονη η κριτική που ασκήθηκε κατά του σκεπτικισμού. Ο ισχυρισμός ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτε αποτελεί στην πραγματικότητα θέση δογματική -αφού με

βεβαιότητα υποστηρίζεται η άποψη αυτή. Έχουμε δηλαδή στην πραγματικότητα έναν *αρνητικό δογματισμό*. Επί πλέον, φαίνεται ότι ο σκεπτικισμός αναιρεί τον ίδιο του τον εαυτό. Διότι, εάν κάθε γνώση είναι αβέβαιη, ομοίως αβέβαιη θα πρέπει να είναι και η βασική αρχή των σκεπτικιστών, δηλαδή η αρχή η οποία αναιρεί κάθε γνώση. Τέλος, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι ο σκεπτικισμός οδηγεί στην *επιστημονική αδιαφορία*, η οποία αποτελεί τον χειρότερο εχθρό κάθε επιστημονικής επιδιώξεως.

Εκείνο το οποίο χαρακτηρίζεται ως θετικό στον σκεπτικισμό, είναι ότι εισάγει την *αμφιβολία* -αν βεβαίως αυτή η αμφιβολία γίνει νοητή με τρόπο μετριοπαθή. Όντως, είναι σαφές ότι η γνώση ενέχει μία σχετικότητα. Η σχετικότητα αυτή οφείλεται, αφ' ενός μεν, στον άνθρωπο που σχηματίζει την γνώση εντός αυτού, αφ' ετέρου δε στις περιστάσεις. Συνεπώς, το να υπάρχει μία περισυλλογή και περίσκεψη σε κάθε επιστημονική έρευνα είναι κάτι που διασφαλίζει τα συμπεράσματα από ενδεχόμενες πλάνες και λάθη. Συνεπώς, μία λογική αμφιβολία αποτελεί θετικό στοιχείο για κάθε ερευνητή, ο οποίος πρέπει να καταλήγει σε συμπεράσματα μόνο μετά από πολλαπλές επιβεβαιώσεις. Και, εάν τούτο ισχύει για κάθε επί μέρους επιστήμη, είναι σαφές ότι πολύ περισσότερο πρέπει να ισχύει για την φιλοσοφία. Διότι η φιλοσοφία δεν εξετάζει τα όντα και τα φαινόμενα τα οποία υπόκεινται στην άμεση παρατήρηση, αλλά προχωρεί σε σύνθετες νοητικές δομές -όπως η θεωρία περί του κόσμου και περί του βίου.

Σε ό,τι αφορά τον πραγματισμό, η αντίρρηση που ανακύπτει είναι σαφής. Δεν είναι δυνατόν το *αληθινό* να ταυτίζεται με το *ωφέλιμο*, όπως κάνει αυτή η σχολή. Η *αλήθεια* συνιστά μία διάγνωση της πραγματικότητας, και δεν είναι δυνατόν αυτή η διάγνωση να εξαρτάται από το εάν από αυτήν προκύπτει ωφέλεια,

η όχι. Και μάλιστα, η αλήθεια να απορρίπτεται, αν θεωρηθεί ότι αυτή δεν επιφέρει ωφέλεια. Πέραν αυτού, για τον πραγματισμό, ως γνωσιολογική θεωρία, ισχύει ό,τι και για τον σκεπτικισμό: Από τη στιγμή που ο πραγματισμός αρνείται την δυνατότητα για γνώση, αίρει αμέσως και τον εαυτό του ως θεωρία.

Σε ό,τι αφορά τις δύο τελευταίες σχολές (την θετική και την κριτική σχολή), αυτές ενέχουν στοιχεία σκεπτικισμού· αλλά ο στόχος τους είναι να συμβιβάσουν τον σκεπτικισμό με τον δογματισμό.

Ο θετικισμός, ο οποίος έχει ως σκοπό να ανακαλύψει τους νόμους της φύσεως ξεκινώντας από τα δεδομένα της εμπειρίας, αποκρούει κάθε επιστήμη η οποία έχει ως έργο κάτι διαφορετικό από το έργο των επί μέρους επιστημών. Εν τούτοις, παραδέχεται την ορμή που έχει ο άνθρωπος μέσα του, ορμή η οποία τον ωθεί να γνωρίσει όχι μόνο το επί μέρους, αλλά και το όλον -όπως επιζητεί να πράξει η φιλοσοφία.

Παρομοίως και η κριτική σχολή: Ξεκινώντας από την πεποίθηση ότι η γνώση είναι μέχρις ενός σημείου εφικτή, θεωρεί την φιλοσοφία ως καθολική επιστήμη· ως επιστήμη, η οποία έχει ως αφετηρία τα συμπεράσματα που συνάγουν οι άλλες επιστήμες με την παρατήρηση και το πείραμα. Αλλά θεωρεί ότι μπορεί να προχωρήσει σε μία θεωρία για την ερμηνεία του κόσμου και του βίου· και ακόμη ότι, με κάποια πιθανότητα, μπορεί να συνάγει συμπεράσματα για το παρόν και το μέλλον.

Κεφάλαιο 3

Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Το δεύτερο κύριο πρόβλημα της θεωρίας της γνώσεως εκφράζεται με το εξής ερώτημα: Από πού προκύπτει η γνώση; Ποιά είναι η πηγή της και ποιοί οι παράγοντές της; Ανάλογα με τις απαντήσεις οι οποίες δίδονται στα ερωτήματα αυτά, διακρίνονται τρεις θεωρίες: Η ορθολογική, η εμπειρική και η κριτική.

1. Η ορθολογική σχολή

Ορθολογική θεωρία (rationalismus) είναι εκείνη κατά την οποίαν πηγή της γνώσεως είναι ο λόγος, η καθαρή νόηση. Οι επί μέρους απόψεις φιλοσόφων της ορθολογικής σχολής πρεσβεύουν την καθαρή νόηση είτε ως αποκλειστική, είτε ως την κυριώτερη (άρα όχι απολύτως αποκλειστική) πηγή της γνώσεως.

Τούτο σημαίνει ότι, κατά την ορθολογική σχολή, ο άνθρωπος έχει ικανότητες να δημιουργεί -ανεξάρτητα από την εμπειρία- γνώσεις περί πραγμάτων τα οποία ευρίσκονται πάνω και πέρα από την εμπειρία· ότι έχει την ικανότητα να ευρίσκει αλήθειες, οι οποίες είναι απόλυτα βέβαιες και ισχύουν αιωνίως· και, με βάση αυτές τις αλήθειες, ως κριτήριο, να κρίνει και να αποφαινεται γενικώς για τα πράγματα κατά τρόπο απόλυτο.

Κατά την θεωρία αυτή, ο νούς κατέχει εκ των προτέρων (a priori) αφηρημένες έννοιες και αλήθειες, όπως είναι τα λογικά αξιώματα, οι μαθηματικές προτάσεις, η έννοια του θεού, η έννοια της ουσίας, η έννοια της αιτίας, καθώς και όλες οι λεγόμενες αιώνιες αλήθειες. Τούτο σημαίνει ότι τέτοιες αρχές και ιδέες

υπάρχουν έμφυτες στην ανθρώπινη συνείδηση, και δι' αυτών συντελείται η γνώση των όντων. Η εμπειρία θεωρείται ως δευτερευόντων παράγων, ο οποίος δίδει μόνο την αφορμή για την εκδήλωση των εμφύτων εννοιών.

Από πού όμως προέρχονται αυτές οι *έμφυτες έννοιες*; Σε αυτό το ερώτημα οι απαντήσεις που δίδονται από τους διάφορους φιλοσόφους ποικίλλουν.

Άλλοι υποστήριξαν ότι αυτές οι έννοιες έχουν ως αφετηρία κάποια προϋπαρξη των ψυχών. Δηλαδή, θεωρούν ότι οι ψυχές υπάρχουν πριν να έλθουν στο ανθρώπινο σώμα και, καθώς υπήρχαν σε εκείνη την άυλη κατάσταση, έβλεπαν τις ιδέες όπως υπάρχουν καθ' εαυτές.

Άλλοι έχουν την άποψη ότι αυτές οι έμφυτες ιδέες προέρχονται από προδιαθέσεις που υπάρχουν στην ανθρώπινη συνείδηση. Προδιαθέσεις, οι οποίες είτε έχουν εμφυτευθεί στον άνθρωπο από κάποιο ανώτατο όν, είτε έχουν δημιουργηθεί στον άνθρωπο κατά την διάρκεια της μακροχρόνιας εξελίξεώς του.

Τέλος, άλλοι θεώρησαν ότι το πρόβλημα της αρχής και της προελεύσεως των εμφύτων ιδεών υπερβαίνει την ανθρώπινη δυνατότητα για κατανόηση, και το αφήνουν χωρίς εξέταση και απάντηση.

Η άποψη αυτή, η οποία θεωρεί τον λόγο ως πηγή της γνώσεως και ως κριτήριο της αλήθειας, ονομάζεται *ορθολογική*, εκ του ότι ο λόγος, ως κριτήριο της αλήθειας, από παλαιά ονομάζετο *ορθός λόγος*. Ας σημειωθεί ότι αντίθετη προς την σχολή αυτή είναι η λεγόμενη αντορθολογική σχολή, η οποία θεωρεί ότι ο λόγος δεν έχει την ικανότητα να γνωρίζει αλήθειες οι οποίες ευρίσκονται πάνω από την αίσθηση, ή αλήθειες οι οποίες αναφέρονται στο θείο.

Οι ρίζες της ορθολογικής σχολής είναι πολύ παλαιές στην ελληνική φιλοσοφία. Ήδη από την εποχή των Προσωκρατικών, εξαιρείται ο λόγος και η γνώση που αποκτάται δι' αυτού. Τούτο, σε αντίθεση με την γνώση που προέρχεται από τις αισθήσεις, η οποία θεωρείται ως γνώση απατηλή.

Εν προκειμένω, ο Παρμενίδης (ήκμασε περί το 500 π.Χ.) θεωρεί ότι η ορθή γνώση προέρχεται μόνον από τον λόγο, διότι μόνον ο λόγος γνωρίζει το όν. Αντίθετα, οι αισθήσεις μας δείχνουν μόνον ό,τι φθείρεται και μεταβάλλεται, γι' αυτό και οι αισθήσεις αποτελούν πηγή πλάνης.

Ομοίως, ο Ηράκλειτος (535-475 περίπου), θεωρεί ότι οι αισθήσεις μας εξαπατούν. Διότι, ενώ η μόνη αληθινή πραγματικότητα στον κόσμο είναι η γένεση και η μεταβολή, οι αισθήσεις μας δείχνουν τα πράγματα ως εάν αυτά αποτελούν μόνιμες καταστάσεις.

Ο Δημόκριτος (460-370 περίπου) διακρίνει δύο είδη γνώσεως. Η μία προέρχεται από τις αισθήσεις. Αυτή γεννά ψευδείς εικόνες των πραγμάτων, αποτελεί πηγή πλάνης και διά τούτο την ονομάζει *σκοτίην γνώμην*. Η άλλη γνώση προέρχεται από τις ανώτερες ψυχικές λειτουργίες του νου, οδηγεί στην αλήθεια και την ονομάζει *γνησίην γνώμην*.

Τέλος, από τους Προσωκρατικούς, ο Αναξαγόρας (500-428 περίπου) θεωρεί ότι ο λόγος αποτελεί το κριτήριο της αλήθειας, ενώ οι αισθήσεις μας παραπλανούν.

Αλλά ο λόγος, ως κριτήριο της αλήθειας, εξαιρείται με την μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια από τον Σωκράτη (470-399). Κατ' αυτόν, για κανένα πράγμα δεν μπορεί κάποιος να μιλήσει, αν δεν γνωρίζει την *έννοιαν* αυτού, δηλαδή την γενική και αναλλοίωτη ουσία του. Μόνον η γνώση της ουσίας ενός πράγμα-

τος μπορεί να οδηγήσει στην γνώση του πράγματος αυτού.

Ο μαθητής του Σωκράτη, ο Πλάτων (427-347), προχώρησε την σχολή του ορθολογισμού στην ανώτατη εξέλιξή της, λαμβάνοντας υπόψη τους παλαιότερους φιλοσόφους, κυρίως δε τον Παρμενίδα και τον Ηράκλειτο. Διέκρινε την ύπαρξη δύο κόσμων: Αφ' ενός, τον *αισθητό κόσμο*, τον ορατό κόσμο, που αποτελείται από τα ορατά και φθαρτά πράγματα και γεγονότα. Και αφ' ετέρου, τον *νοητό κόσμο*, τον αόρατο κόσμο που τον αποτελούν οι ιδέες, ο οποίος είναι κόσμος αόρατος, άυλος, αμετάβλητος και αιώνιος. Οι ιδέες υπάρχουν καθ' εαυτές και είναι ξεχωρισμένες από τα πράγματα, τα οποία υπάρχουν μόνο διότι *μετέχουν* στις ιδέες.

Αντιστοίχως, κατά τον Πλάτωνα η γνώση είναι δύο ειδών: Πρώτον, η γνώση διά των αισθήσεων, και, δεύτερον, η γνώση διά της διανοίας.

Και η μέν γνώση που αποκτάται διά των αισθήσεων έχει ως αντικείμενα τα πράγματα του αισθητού κόσμου, τα πρόσκαιρα και φθαρτά. Αυτή η γνώση ονομάζεται *δόξα*, και περιλαμβάνει την *πίστιν* και την *εικασίαν*.

Η δε γνώση διά της διανοίας είναι η αληθινή γνώση, η *επιστήμη*, και έχει ως αντικείμενο την ουσία. Στην διαδικασία για την απόκτηση αυτής της γνώσεως, η αίσθηση παρέχει μόνο την αφορμή. Αυτή η αληθινή γνώση, η γνώση διά της διανοίας και όχι διά της αισθήσεως, κατά τον Πλάτωνα, στην ουσία αποτελεί *ανάμνηση* των όσων η ψυχή έχει δει κατά την προκόσμια ύπαρξή της.

Ο Αριστοτέλης (384-322), επίσης, αν και αυτός τιμά την γνώση η οποία προέρχεται από την εμπειρία, μπορεί να συγκαταλεγεί στους οπαδούς της ορθολογικής σχολής. Κατ'

αυτόν, η γνώση επιτυγχάνεται διά της κατανόσεως του όλου, το δε όργανο για την κατανόηση αυτή είναι ο νους. Ο ίδιος δέχεται την θεωρία των ιδεών του Πλάτωνος, αλλά η αντίρρησή του είναι ότι η ουσία δεν είναι δυνατόν να ευρίσκεται έξω από τα πράγματα (όπως ο Πλάτων παρουσιάζει τις ιδέες). Αντίθετα, υποστηρίζει ότι το κάθε ένα πράγμα χωριστά είναι ενωμένο με την ουσία του. Εν τούτοις παραδέχεται και αυτός ότι μόνον αυτό που ευρίσκεται πάνω από την αίσθηση, η *έννοια*, αποτελεί την ουσία του κάθε όντος. Αυτή η έννοια είναι το αμετάβλητο, το άυλο, η ενέργεια, η *εντελέχεια* του κάθε όντος, και προς αυτή την έννοια τείνει η ύλη.

Για να μη επεκταθούμε σε απόψεις περισσοτέρων αρχαίων σχολών, σημειώνουμε απλώς ότι και οι Στωικοί ασπάζονται πολλά από τα δόγματα της ορθολογικής σχολής, και επίσης θεωρούν ως κριτήριο της αλήθειας τον *ορθό λόγο* και την λεγόμενη *καταληπτική φαντασία*. Υπό τον όρο "καταληπτική φαντασία", οι Στωικοί ονομάζουν την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου να γνωρίζει κατά τρόπο άμεσο έννοιες, για τις οποίες έχει την πλήρη βεβαιότητα ότι αυτές είναι αληθείς. Εισάγουν δε επίσης τις λεγόμενες *έμφυτες προλήψεις*, δηλαδή έμφυτες γενικές έννοιες, όπως την έννοια του αγαθού, του κακού, του δικαίου κ.ο.κ.

Στην νεώτερη φιλοσοφία, τον ορθολογισμό ασπάσθηκε κατ' εξοχήν ο Descartes (Καρτέσιος, 1596-1650), ο οποίος προφανώς υιοθετεί πλατωνικές απόψεις. Κατ' αυτόν, υπάρχουν εντός του ανθρώπου *έμφυτες έννοιες*, η δε *ενόραση* θεωρείται ως η πηγή της ανώτατης γνώσεως.

Τέλος, άλλοι θιασώτες της ορθολογικής σχολής κατά την νεώτερη εποχή είναι ο Leibniz (1646-1716), ο Hegel (1770-1831) κ.ά.

2. Η εμπειρική σχολή

Εντελώς αντίθετη προς τη σχολή του ορθολογισμού είναι η σχολή του εμπειρισμού. Κατά τον εμπειρισμό, πηγή της γνώσεως και κριτήριο της αλήθειας είναι οι αισθήσεις. Οι επί μέρους απόψεις φιλοσόφων της εμπειρικής σχολής πρεσβεύουν την εμπειρία που παρέχουν οι αισθήσεις είτε ως *αποκλειστική*, είτε ως την *κυριώτερη* (άρα όχι απολύτως αποκλειστική) πηγή της γνώσεως.

Κατά τον εμπειρισμό, ο λόγος, ο νους, δεν είναι αυτοτελής πηγή γνώσεως. Τούτο σημαίνει ότι η καθαρή νόηση δεν μπορεί να γνωρίζει τίποτε από μόνη της, ούτε είναι σε θέση να παράγει αρχές και έννοιες ανεξάρτητα από την εμπειρία. Γνώση υπάρχει μόνον όπου υπάρχει εμπειρία -και η γνώση πηγάζει μόνον από την εμπειρία. Οι *έμφυτες έννοιες* και *έμφυτες ιδέες*, για τις οποίες τόσοσ λόγος έγινε στην φιλοσοφία, δεν γίνονται δεκτές. Αντίθετα, θεωρείται ότι η ψυχή και η συνείδηση του ανθρώπου είναι σαν άγραφος πίνακας (*tabula rasa*). Αυτό που λέγεται "έννοιες" δεν είναι τίποτε περισσότερο από προϊόντα της εμπειρίας, δηλαδή γεννώνται στη συνείδηση μέσα από μία διαδικασία αφαιρέσεως.

Η νόηση θεωρείται ότι δεν έχει δημιουργική ικανότητα· έχει μόνο ικανότητα συνθετική και αναλυτική. Έχει δηλαδή μόνο την ικανότητα να προσλαμβάνει εικόνες από την εμπειρία, να παράγει τις σύνθετες παραστάσεις και τις έννοιες, να αναλύει όλα αυτά στα επί μέρους στοιχεία τους, να τα συγκρίνει και να τα επεξεργάζεται με διαφόρους τρόπους. Αυτή είναι η διαδικασία (δηλαδή, ο συνδυασμός των ιδιοτήτων οι οποίες γνωρίζονται εμπειρικά), με την οποία σχηματίζονται αφηρημένες έννοιες,

όπως η έννοια της *ουσίας*. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο σχηματίζεται και η έννοια της *αιτιότητας*: Ο άνθρωπος βλέπει ότι συνεχώς συγκεκριμένα γεγονότα ακολουθούνται σταθερώς από άλλα, και έτσι σχηματίζει την έννοια ότι τα μέν πρώτα ονομάζονται *αιτίες*, τα δε δεύτερα *αποτελέσματα*. Επειδή, για παράδειγμα, η βύθιση ενός σώματος στο νερό επιφέρει εκτόπιση ίσου όγκου νερού, η μέν βύθιση του σώματος ονομάζεται "αίτιο" η δε εκτόπιση του νερού ονομάζεται "αποτέλεσμα". Κατά τους εμπειριστές, η λεγόμενη *αρχή της αιτιότητας* αποτελεί γέννημα του ανθρώπινου, ο οποίος παρατηρεί τα διάφορα φαινόμενα στη φύση και -διά της αφαιρέσεως- καταλήγει στην διατύπωση της αρχής της αιτιότητας. Η ίδια διαδικασία αποτελεί τον τρόπο σχηματισμού στο μυαλό του ανθρώπου όλων των άλλων αφηρημένων εννοιών.

Κατά τους εμπειριστές, έννοιες, οι οποίες δεν προέρχονται από δεδομένα της εμπειρίας, αποτελούν δημιουργήματα της φαντασίας· αποτελούν, δηλαδή, ανύπαρκτα πλάσματα, τα οποία οδηγούν σε πλάνη.

Πρόκειται, άρα, για μία θεωρία, η οποία παραδέχεται ως υπαρκτό και *πραγματικό* μόνον ό,τι πηγάζει από τα δεδομένα των αισθήσεων του ανθρώπου.

Η εμπειρική θεωρία είναι πάρα πολύ παλαιά. Από τους Έλληνες, την πρεσβεύουν οι Σοφιστές, οι Επικούρειοι, και εν μέρει μόνον οι Στωικοί.

Όντως, από τους Σοφιστές, ο Πρωταγόρας (480-411) σαφώς θεωρεί ότι για τον άνθρωπο η κύρια πηγή γνώσεως προέρχεται μόνον από τις αισθήσεις. Είναι δε περίφημο το ρητό του, "πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστὶ, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἐστίν." Επίσης, και οι οπαδοί του Επικούρου (341-270) θεωρούσαν ότι η πηγή και το κριτήριο της αλήθειας είναι οι

αισθήσεις. Οι Επικούρειοι θεωρούσαν ότι η κάθε έννοια, ή η κάθε σωστή επιστημονική άποψη, προκύπτει από εικόνες και γεγονότα τα οποία λαμβάνουν χώραν κατ' επανάληψη.

Οι Στωικοί, επίσης, παράλληλα με τον λόγο (όπως είδαμε προηγουμένως), τιμούσαν και την εμπειρία ως πηγή της γνώσεως και κριτήριο της αλήθειας. Κατ' αυτούς, η ψυχή ομοιάζει με άγραφο χαρτί, το οποίο έχει την ικανότητα να παραλαμβάνει τις έξωθεν εντυπώσεις, οι οποίες εγγράφονται στην συνείδηση διά των αισθήσεων.

Κατά την νεώτερη εποχή, ηγέτης της εμπειρικής φιλοσοφίας θεωρείται ο Francis Bacon (1561-1626), ο οποίος θεωρεί ως αρχή κάθε αληθούς γνώσεως την παρατήρηση, το πείραμα και την μεθοδική επαγωγή. Κατά τον Bacon, η επιστήμη μπορεί να φθάσει σε γενικές έννοιες και αρχές μόνο με την επαγωγική μέθοδο. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο Bacon δεν είναι αυστηρός οπαδός του απόλυτου εμπειρισμού, αφού στις απόψεις του διαφαίνεται και η αξία του ορθού λόγου κατά την διαδικασία σχηματισμού των γενικών αρχών και εννοιών.

Σημαντικός φιλόσοφος των νεωτέρων χρόνων, ο οποίος εξετάζει το πρόβλημα της πηγής της γνώσεως είναι ο John Locke (1632-1704), ο οποίος έγραψε το έργο *An Essay Concerning Human Understanding* (Δοκίμιο Περί της Ανθρώπινης Νοήσεως, 1691). Κατά τον Locke, δεν υπάρχουν στον άνθρωπο ούτε θεωρητικές ούτε πρακτικές έμφυτες παραστάσεις, έννοιες και ιδέες. Η ψυχή έχει μόνο ικανότητες έμφυτες, καθώς και την ορμή προς την ευδαιμονία. Όλες οι παραστάσεις και έννοιες προέρχονται από την εμπειρία. Και πηγή της εμπειρίας αποτελούν, αφ' ενός, η *εξωτερική αίσθηση* (sensation), αφ' ετέρου δε, η *εσωτερική ψυχική ενέργεια* (reflexion).

Με την εξωτερική αίσθηση λαμβάνουμε γνώση των αντικειμένων του κόσμου που μας περιβάλλει. Με την εσωτερική ψυχική ενέργεια επεξεργαζόμεθα την εμπειρία η οποία προέρχεται από τις αισθήσεις. Από δε τα απλά στοιχεία τα οποία με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται στην ψυχή, ο ανθρώπινος νους δημιουργεί άλλα, πιο σύνθετα. Πριν από την επίδραση της εμπειρίας, η ανθρώπινη ψυχή μοιάζει με άγραφο χαρτί (white paper). Και με τον Locke επικράτησε η φράση "nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu" (τίποτε δεν υπάρχει στον νου, το οποίο προηγουμένως να μη υπήρξε στην αίσθηση). Ο δε Leibniz, ορμώμενος από τις περί εμπειρισμού θεωρίες του Locke, έγραψε το σύγγραμμα *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain* (Νέα Δοκίμια Περί της Ανθρώπινης Νοήσεως, 1704).

Παρόμοιες ήταν και οι απόψεις του David Hume (1711-1776), κατά τον οποίον υπάρχουν μόνον εντυπώσεις και παραστάσεις οι οποίες αντιστοιχούν στα πράγματα, αλλά δεν υπάρχουν έννοιες αφηρημένες. Κατ' αυτόν, η ψυχή αποτελεί απλώς άθροισμα των αντιλήψεων οι οποίες σχηματίζονται από τις αισθήσεις, και δεν υπάρχει έννοια "πνευματικής ουσίας" η οποία αποτελεί τον φορέα της εσωτερικής εμπειρίας. Δηλαδή, δεν υπάρχει πνεύμα το οποίο να στοχάζεται και να δημιουργεί έννοιες ανεξάρτητα από την εξωτερική εμπειρία των αισθήσεων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Hume ερμήνευσε την γέννηση των εννοιών της αιτίας και του αποτελέσματος ως προϊόν της συνηθείας. Δηλαδή, αυτό το οποίο θεωρείται ως "αποτέλεσμα" δεν αποτελεί την πρακτική έκβαση κάποιας θεωρητικής αρχής της αιτιότητας. Αλλά αποτελεί την πρακτική έκβαση η οποία συμβαίνει κατ' επανάληψη και πολλές φορές· ο δε άνθρωπος, διά του νόμου του συνειρμού, ανάγει αυτή τη σχέση αιτίου - αποτελέσματος σε "αρχή".

Καθ' όμοιο τρόπο και ο John Stewart Mill (1806-1873), ακολουθώντας τον Hume, θεωρεί ότι κάθε γνώση, ακόμη και η μαθηματική γνώση, προέρχεται από την εμπειρία.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σχολή του εμπειρισμού κατά την νεώτερη εποχή (αρχίζοντας από τον Francis Bacon) συνιστά την αντίδραση στο πνεύμα του Μεσαίωνα. Δηλαδή, αποτέλεσε την αντίδραση στο πνεύμα της εποχής, κατά την οποία οι άνθρωποι ήσαν υποχρεωμένοι να δεχθούν τα θρησκευτικού τύπου δόγματα που επέβαλε μία φεουδαρχία, συνήθως για να εξυπηρετήσει κυρίως τα εξουσιαστικά της συμφέροντα. Η φιλοσοφική αντίδραση, όπως εκδηλώθηκε με τον εμπειρισμό, αποτελεί τμήμα της γενικότερης αντιδράσεως προς μία εποχή σκοταδισμού. Εν τούτοις, είναι γεγονός ότι ο εμπειρισμός αποτέλεσε υπερβολή προς την κατεύθυνση την αντίθετη από τον ορθολογισμό. Και τούτο είναι ένα ζήτημα το οποίο αντιμετωπίστηκε από την φιλοσοφική σχολή που αντιμετωπίζει κριτικά το ερώτημα για την πηγή της γνώσεως.

3. Η κριτική σχολή

Η κριτική σχολή αποτελεί μία προσπάθεια για σύνθεση της ορθολογικής με την εμπειρική αντίληψη. Η κριτική σχολή πρεσβεύει ότι και η εμπειρία και ο λόγος αποτελούν ταυτοχρόνως πηγή και κριτήριο της αλήθειας.

Τα πρώτα σπέρματα της κριτικής αντιμετώπισεως του προβλήματος για την πηγή της γνώσεως τα ευρίσκουμε στον Αριστοτέλη, ο οποίος παραδέχεται και εξαίρει τόσο τον εκ φύσεως υπάρχοντα εντός του ανθρώπου λόγο, όσο και την γνώση που προκύπτει από την εμπειρία. Σπέρματα αυτής της αντιλήψεως

είναι δυνατόν επίσης να ευρεθούν και στους Στωικούς και στους Επικούρειους και σε άλλους Έλληνες φιλοσόφους· από δε τους νεώτερους, στον Descartes (Καρτέσιο) και Leibniz.

Αλλά ο κυριώτερος εκπρόσωπος αυτής της αντιλήψεως είναι ο Kant (1724-1804). Είναι ακριβώς αυτός ο φιλόσοφος, ο οποίος προσπάθησε να διατυπώσει την κριτική αντίληψη για την πηγή της γνώσεως κατά τρόπο συστηματικό.

Κατά τον Kant, δύο είναι οι παράγοντες οι οποίοι μετέχουν στον σχηματισμό της γνώσεως: Ο ένας καλείται ύλη (Stoff) και συμπίπτει προς τις εντυπώσεις που προέρχονται από τις αισθήσεις· αυτός είναι παράγων που σχηματίζεται "εκ των υστέρων" (a posteriori). Ο άλλος παράγων είναι υπερβατικός (transzendental), ονομάζεται τύπος (Form) και υπάρχει "εκ των προτέρων" (a priori).

Η ύλη (δηλαδή, το περιεχόμενο της γνώσεως) προέρχεται από τα αντικείμενα, τα οποία επιδρούν στην αίσθηση του ανθρώπου, την εξωτερική και την εσωτερική αίσθηση.

Ο τύπος πηγάζει από την γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, η οποία περιλαμβάνει την αίσθηση και τον νου.

Κάθε καθαρή γνώση (δηλαδή, κάθε γνώση η οποία είναι απαλλαγμένη από εμπειρικά στοιχεία) δημιουργείται από την συνέργεια της ύλης και των τύπων. Τέτοια είναι η γνώση των μαθηματικών και γενικώς κάθε γνώση των λεγομένων τυπικών επιστημών.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίζει τα όντα όπως είναι καθ' εαυτά. Μπορεί μόνο να τα γνωρίζει με τον τρόπο και την μορφή που ο λόγος, ο νους του, τα αναπαράγει μέσα στο μυαλό του. Η γνώση καθαρά και αποκλειστικά εκ του λόγου θα ήταν δυνατή, μόνον εάν η διάνοια ήταν σε θέση να έχει εμπειρία χωρίς

την επίδραση του αντικειμένου στην ανθρώπινη αίσθηση. Ό,τι υπάρχει πέρα από την εμπειρία δεν μπορούμε να το γνωρίσουμε όπως είναι. Η ανθρώπινη γνώση περιορίζεται σε αυτό που υπάρχει στην συνείδηση· και αυτό που υπάρχει στη συνείδηση ευρίσκεται εντεύθεν -όχι εκείθεν- των ορίων της εμπειρίας.

Συνεπώς, κατά τον Kant, η εμπειρική σχολή σωστά υποστηρίζει ότι για την γνώση της πραγματικότητας είναι ανάγκη να λαμβάνεται υπόψη η εμπειρία. Αλλά και η ορθολογική σχολή καλώς αποδέχεται το καθολικό κύρος των μαθηματικών και των άλλων αληθειών, διότι στηρίζεται στους καλούμενους παράγοντες *a priori*, που αναφέραμε παραπάνω.

Εν τούτοις, κατά τον Kant, είναι ανάγκη να μεταρρυθμισθεί η έννοιά του εμπειρικού παράγοντος. Διότι στοιχεία *a priori* περιλαμβάνει όχι μόνο ο νους, αλλά και η αίσθηση -και τέτοια στοιχεία *a priori* για την αίσθηση είναι ο χώρος και ο χρόνος. Καταλήγει δε ο Kant στο συμπέρασμα, ότι τόσο η εμπειρία όσο και ο νους δεν αποτελούν αυτοτελείς παράγοντες που παράγουν γνώση· αλλά συνεργούν για την παραγωγή της γνώσεως των πραγματικών αντικειμένων. Είναι δε γνωστή η ρήση του Kant, κατά την οποίαν "έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές και εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές".

4. Κριτική επισκόπηση των θεωριών περί της πηγής της γνώσεως

Η ορθολογική σχολή εξαίρει την συμβολή της νοήσεως στην δημιουργία της γνώσεως. Αλλά, οι κριτικοί της προσάπτουν ότι υπερτιμά την συμβολή της όταν διδάσκει ότι ο νους παράγει αλήθειες οι οποίες μπορούν να γεννώνται μόνο από τον νου.

Υποστηρίζεται εν προκειμένω ότι ο νους δεν μπορεί να κατασκευάζει από μόνος του έννοιες, αν δεν συνεργεί και η εμπειρία. Απομένει βεβαίως να καθορισθεί αυτή η ίδια η έννοια της *εμπειρίας*, και να καθορισθεί αν με αυτό τον όρο εννοούνται μόνο τα δεδομένα των πέντε αισθήσεων, ή και άλλα δεδομένα, όπως εκείνο που ο Σολομών είχε ονομάσει "θεία αίσθηση".

Η κριτική που ασκείται στη σχολή του ορθολογισμού υποστηρίζει ότι σε καμία περίπτωση δεν υπάρχουν έμφυτες έννοιες και ιδέες, που θεωρούνται είτε ότι είναι αυθύπαρκτες έξω από την συνείδηση, είτε ότι υπάρχουν εξ αρχής μέσα στη συνείδηση. Πριν από την επίδραση της εμπειρίας δεν υπάρχει καμία γνώση, καμία έννοια, καμία κρίση. Οι παραστάσεις, οι έννοιες και οι ιδέες δεν είναι πράγματα τα οποία είναι έμφυτα και μεταδίδονται με την κληρονομικότητα από άτομο σε άτομο. Όλα αυτά είναι προϊόντα της νοήσεως, και δημιουργούνται με την επίδραση της εμπειρίας. Εκείνο που υπάρχει έμφυτο είναι μόνον οι νοητικές προδιαθέσεις, οι οποίες δημιουργούνται μετά από μακρά νοητική άσκηση, και μεταδίδονται από γενεά σε γενεά. Αυτές εκδηλώνονται όποτε παρέχεται αφορμή -όπως οι ορμές και τα ορμέμφυτα. Τούτο σημαίνει ότι η ανθρώπινη συνείδηση είναι δομημένη με τέτοιο τρόπο, ώστε, κινούμενη από διάφορες αφορμές, να δημιουργεί παραστάσεις, έννοιες και ιδέες. Συνεπώς, υποστηρίζεται, δεν πρόκειται για έμφυτες έννοιες, αλλά για την εξ αρχής υπάρχουσα ικανότητα του ανθρώπου, διά της οποίας η ψυχή δημιουργεί τα διάφορα φαινόμενα και γεγονότα του ψυχικού βίου, αντιδρώντας στις διάφορες αφορμές. Η κριτική αυτή υποστηρίζει ότι ακόμη και τα λεγόμενα λογικά αξιώματα έχουν την αφετηρία τους σε αυτή την προδιάθεση.

Σε ό,τι αφορά την κριτική που ασκείται στην εμπειρική

σχολή, παρατηρείται ότι αυτή σωστά διδάσκει ότι για την γένεση της γνώσεως πρώτο και αναγκαιότατο στοιχείο είναι η εμπειρία. Αλλά παραγνωρίζει το ότι η νόηση είναι λειτουργία διαφορετική από την αισθητική και την παραστατική αντίληψη. Η νόηση είναι ενέργεια ψυχική, η οποία συντελείται με την προσοχή και την αντίληψη, δημιουργεί τις έννοιες και προχωρεί σε ανάλυση, σύνθεση, σύγκριση και συλλογισμούς. Όλα αυτά αποτελούν αξιόλογα χαρακτηριστικά της νοήσεως, και αναφέρονται μόνο σε αυτήν. Συνεπώς, οι έννοιες παράγονται από τη νόηση σύμφωνα με συγκεκριμένες διαδικασίες, και δεν αποτελούν απλώς αυτόματους συνειρμούς που ανακύπτουν από τις αισθητηριακές εντυπώσεις ή τις παραστάσεις.

Η κριτική σχολή επιζητεί να συνθέσει, κατά κάποιο τρόπο, τις απόλυτες θέσεις που λαμβάνουν αφ' ενός μεν η ορθολογική, αφ' ετέρου δε η εμπειρική σχολή. Η κριτική που ασκείται στην σχολή αυτή εστιάζεται κυρίως στις αναλύσεις που έκανε ο κυριώτερος εκπρόσωπός της, ο Kant. Παρατηρείται εν προκειμένω ότι η κριτική άποψη, όπως διατυπώθηκε από τον Kant, δεν ερμηνεύει ικανοποιητικά την γένεση της γνώσεως. Ο Kant έχει στις απόψεις του στοιχεία ορθολογισμού, αφού θεωρεί ότι οι τύποι της καθαρής νοήσεως είναι κάτι το προϋπάρχον και σταθερό. Ακόμη και τους τύπους της εποπτείας, τον χώρο και τον χρόνο, τους θεωρεί ότι ενυπάρχουν στον άνθρωπο πριν ακόμη να επιδράσει σε αυτόν οποιαδήποτε εμπειρία. Κατά την κριτική που ασκείται στον Kant, αυτή η παραδοχή του ότι προϋπάρχουν στον άνθρωπο η αίσθηση του χώρου και του χρόνου ανεξάρτητα από την εμπειρία θεωρείται ως μυστικισμός. Διότι στην πραγματικότητα ο Kant θεωρεί τον χώρο και το χρόνο ότι συλλαμβάνονται από τον άνθρωπο με μόνη την νόηση και χωρίς την συνέργεια της

οποιασδήποτε εμπειρίας. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι καθαρή νόηση, όπως και καθαρή εμπειρία, αποτελούν πλάσματα φαντασίας. Συνεπώς, η γνώση τείνει να ερμηνευθεί ως προϊόν ταυτοχρόνως εμπειρίας και νοητικής λειτουργίας. Η δε νοητική λειτουργία θεωρείται ως δημιουργήμα ανεπίξεως, η οποία έχει συντελεσθεί με εξέλιξη μέσα στο χρόνο και θεωρείται ότι μεταδίδεται διά της κληρονομικότητας. Έννοιες και τύποι δεν υπάρχουν στην συνείδηση εκ των προτέρων, αλλά αποτελούν δημιουργήματα της λογικής επεξεργασίας των προϊόντων της εμπειρίας· και αφετηρία των προϊόντων της εμπειρίας είναι οι παραστάσεις που πηγάζουν από τις αισθήσεις. Αλλά και αυτής της απόψεως οι αδυναμίες είναι προφανείς.

Κεφάλαιο 4

ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε ποιό είναι το αντικείμενο της γνώσεως, και πού και πώς αυτό υπάρχει.

Περί το ζήτημα αυτό έχουν υπάρξει πολλές αμφισβητήσεις. Έτσι:

1. Ορισμένοι, ακολουθώντας την κοινή αντίληψη, θεωρούν ότι το αντικείμενο της γνώσεως είναι κάτι το πραγματικό και υπάρχει πέρα από την συνείδηση· η δε συνείδηση επιτυγχάνει την γνώση αυτού του πραγματικού όπως ακριβώς αυτό είναι, είτε στο σύνολό του, είτε εν μέρει.

2. Άλλοι, θεωρούν ότι το αντικείμενο της γνώσεως είναι κάτι το πνευματικό, το οποίο είτε απλώς υπάρχει στην συνείδηση, ως μία παράσταση μέσα σε αυτήν, είτε υπάρχει ως ιδέα, κάπου αλλού έξω από την συνείδηση.

3. Άλλοι πάλι, υιοθετώντας μία τρίτη στάση, θεωρούν ότι το αντικείμενο της συνειδήσεως υπάρχει έξω από την συνείδηση, και γνωρίζεται όχι όπως είναι στην πραγματικότητα (δηλαδή, καθ' εαυτό), αλλά όπως εμφανίζεται στην συνείδηση.

Αντίστοιχα προς τις τρεις παραπάνω απόψεις, διακρίνονται τρεις σχολές, από τις οποίες η πρώτη ονομάζεται *ρεαλισμός*, η δεύτερη *ιδεαλισμός* και η τρίτη *φαινομενολογία*.

1. Η πραγματολογία (ρεαλισμός)

Η πραγματολογία (realismus) διακρίνεται σε δύο επί μέρους απόψεις -τον *δογματικό ρεαλισμό* και τον *κριτικό ρεαλισμό*.

1. Κατά τον πρώτο, τον *δογματικό ρεαλισμό*, το αντικείμενο της γνώσεως είναι τελείως ανεξάρτητο από την συνείδηση του ανθρώπου, υπάρχει έξω από την συνείδηση και έχει απόλυτη πραγματικότητα. Τούτο σημαίνει ότι το αντικείμενο της γνώσεως υπάρχει έξω από την συνείδηση του ανθρώπου και ανεξάρτητα από αυτήν. Υπάρχει καθ' εαυτό ως κάτι το πραγματικό, είτε υπάρχει ο άνθρωπος για να το αντιληφθεί, είτε δεν υπάρχει.

Κατά την άποψη αυτή, γίνεται μία ριζική διάκριση ανάμεσα στην "παράσταση" και το "αντικείμενο". Η παράσταση και το αντικείμενο είναι δύο τελείως διαφορετικά πράγματα. Η *παράσταση* (δηλαδή η εικόνα που έχει η συνείδηση για τα πράγματα) υπάρχει μέσα στο μυαλό του ανθρώπου, και είναι κάτι που ανήκει στον άνθρωπο. Η παράσταση θεωρείται απλώς ως η εικόνα και εντύπωση που σχηματίζει ο άνθρωπος για τα πράγματα που τον περιβάλλουν -γι' αυτό και η παράσταση χαρακτηρίζεται ως υποκειμενική. Αντίθετα, το *αντικείμενο* υπάρχει έξω από τον άνθρωπο, θεωρείται τελείως ανεξάρτητο από την συνείδηση του ανθρώπου. Το αντικείμενο καθ' εαυτό δεν έχει σχέση με το μυαλό του ανθρώπου. Υπάρχει όπως είναι, είτε υπάρχει η ανθρώπινη συνείδηση για να το γνωρίσει, είτε δεν υπάρχει.

Ο άνθρωπος θεωρείται ότι γνωρίζει τα πράγματα με τις αισθήσεις του, και μάλιστα τα γνωρίζει όπως αυτά είναι στην πραγματικότητα. Έτσι, το γλυκό, το πικρό, το τραχύ, το λείο, το φωτεινό, το σκοτεινό, το κόκκινο, το πράσινο, το μέγεθος, το σχήμα, το βάρος -γενικώς όλες οι ιδιότητες, ανήκουν στο ίδιο το αντικείμενο. Δεν αποτελούν ψευδαισθήσεις της ανθρώπινης συνείδησης, ούτε απλώς σχηματίζονται ως παραστάσεις στο μυαλό του ανθρώπου. Υπάρχουν *όντως* στο αντικείμενο, ως πραγματικά ιδικά του στοιχεία και ιδιότητες, είτε υπάρχει ο άνθρωπος για να τις

αντιληφθεί, είτε δεν υπάρχει. Η γνώση συντελείται είτε διά των αισθήσεων (όταν τα πράγματα επιδρούν επί των αισθήσεων και γεννούν εντυπώσεις στην συνείδηση), είτε διά του νου, είτε διά αμφοτέρων και των αισθήσεων και του νου.

Κατά την θεωρία αυτή, άρα, τα αντικείμενα με τις ιδιότητές τους είναι κάτι το δεδομένο· η δε γνώση είναι, κατά κάποιο τρόπο, η απεικόνιση των πραγμάτων αυτών στην ανθρώπινη συνείδηση. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι, κατά την δογματική πραγματολογία, από τα αντικείμενα και γεγονότα που υπάρχουν όντως έξω από την συνείδηση, είναι πραγματικά όχι μόνο αυτά που συλλαμβάνουν οι αισθήσεις, αλλά και όσα παρουσιάζονται στην ανάμνηση, και την φαντασία και την νόηση του ανθρώπου. Δηλαδή, είναι πραγματικά και υπάρχουν ανεξάρτητα από τον άνθρωπο όχι μόνο όσα αυτός αντιλαμβάνεται με τις πέντε αισθήσεις του, αλλά είναι εξ ίσου πραγματικά και όσα αυτός θυμάται, ή φαντάζεται, ή νοεί. Οι δε παραστάσεις οι οποίες γεννώνται στο μυαλό του ανθρώπου από την ανάμνηση ή από την φαντασία θεωρούνται ότι δεν είναι τίποτε άλλο από εικόνες των πραγμάτων στις οποίες αναφέρονται.

2. Πιο μετριοπαθής είναι η άποψη που λαμβάνει ο κριτικός ρεαλισμός, κατά τον οποίον ναι μεν τα πράγματα υπάρχουν όντως έξω από την συνείδηση του ανθρώπου, αλλά οι ιδιότητές τους εξαρτώνται εν μέρει από τις αισθήσεις. Ο κριτικός ρεαλισμός διακρίνει τις ιδιότητες των πραγμάτων σε κύριες (ή ουσιώδεις) και δευτερεύουσες (ή επουσιώδεις). Οι κύριες ιδιότητες ανήκουν στα πράγματα καθ' εαυτά· τέτοιες ιδιότητες είναι η έκταση, το πλήθος, η πυκνότητα, η κίνηση κ.τ.τ. Οι δευτερεύουσες ιδιότητες προέρχονται από την επίδραση των πραγμά-

των στα ανθρώπινα αισθητήρια -και τέτοιες είναι τα χρώματα, η θερμότητα, το ψύχος κ.τ.τ.

Όπως ήδη έχουμε σημειώσει, η πραγματολογία ονομάζεται και ρεαλισμός. Το όνομα αυτό προέρχεται από το λατινικό *res* (=πράγμα). Και η ονομασία αυτής της σχολής είναι *ρεαλισμός*, ακριβώς επειδή θεωρεί ότι οι γενικές έννοιες (τα *universalia*, όπως ελέγοντο στο Μεσαίωνα) δεν είναι απλώς γεννήματα του ανθρώπινου μυαλού, αλλά έχουν *πραγματικήν* υπόσταση, όπως οι πλατωνικές ιδέες, είναι *πράγματα* τα οποία υπάρχουν πέρα και ανεξάρτητα από την ύπαρξη του ανθρώπου.

Ο ρεαλισμός (πραγματολογία), ιδίως υπό την δογματική του μορφή, φαίνεται ως η πιο συνηθισμένη άποψη που απαντάται στον καθημερινό βίο. Υπάρχει εν τούτοις και στην φιλοσοφική διάνοηση. Μάλιστα δε σπέρματα αυτής της στάσεως ευρίσκουμε ήδη από την αρχαία εποχή. Ο δογματικός ρεαλισμός ενυπάρχει στην διδασκαλία των αρχαίων φιλοσόφων, οι οποίοι edίδασκαν ότι η αίσθηση συντελείται διά μορίων, τα οποία εκλύονται από τα πράγματα και εισδύουν στα ανθρώπινα αισθητήρια -και άρα η γνώση γεννάται διά του ομοίου. Τέτοια ήταν η θεωρία του Εμπεδοκλή (495-435 περίπου).

Επίσης, ο Δημόκριτος (460-370 περίπου) edίδασκε ότι στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τα άτομα και το κενό· τα δε άτομα έχουν αρχέγονες ιδιότητες όπως το σχήμα, το μέγεθος και το βάρος, οι δε άλλες ιδιότητες προέρχονται από την επίδραση των αισθητηρίων οργάνων του ανθρώπου. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο Πρωταγόρας (480-411 περίπου) edίδασκε ότι οι ιδιότητες των πραγμάτων εξαρτώνται από τα ανθρώπινα αισθητήρια όργανα. Όλες αυτές, σύμφωνα με όσα ήδη αναφέραμε, αποτελούν απόψεις του κριτικού ρεαλισμού.

Στην δε νεώτερη φιλοσοφία υπάρχουν αρκετοί θιασώ-
τες του κριτικού ρεαλισμού, οι οποίοι διέκριναν τις κύριες από τις
δευτερεύουσες ιδιότητες των πραγμάτων. Ενδεικτικώς αναφέρου-
με τους Γαλιλαίο (1564-1642), Thomas Hobbes (1588-1679) και
John Locke (1632-1704).

2. Ο ιδεαλισμός

Ο ιδεαλισμός, σε αντίθεση προς τον ρεαλισμό,
υποστηρίζει ότι το όντως ον δεν είναι ο εξωτερικός κόσμος, τα
πράγματα που ευρίσκονται σε μία διαρκή μεταβολή και φθορά,
αλλά η ιδέα. Η οποία ιδέα υπάρχει είτε καθ' εαυτήν, είτε στην
συνείδηση.

Έτσι, ο ιδεαλισμός προχωρεί πέρα από την κριτική
πραγματολογία. Κατ' αυτόν, ακόμη και οι κύριες και ουσιώδεις
ιδιότητες των πραγμάτων (όπως η έκταση, το πλήθος, η πυκνότη-
τα, η κίνηση) δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από το γνωρίζον υποκει-
μενο, από την συνείδηση. Το ίδιο συμβαίνει ακόμη και με τον
χώρο και τον χρόνο.

Ο ιδεαλισμός εμφανίζεται υπό δύο μορφές -τον υποκει-
μενικό ιδεαλισμό και τον αντικειμενικό ιδεαλισμό.

Κατά τον *υποκειμενικό ιδεαλισμό*, τα αντικείμενα
θεωρούνται απλώς ως προϊόντα της συνειδήσεως του ανθρώπου. Η
θεωρία αυτή ονομάστηκε έτσι, ακριβώς διότι δέχεται ότι μόνο το
γινώσκον υποκείμενο υπάρχει πραγματικά. Δηλαδή, το μόνο το
οποίο όντως υπάρχει είναι το ανθρώπινο μυαλό, το οποίο
σχηματίζει γνωστικές παραστάσεις. Αποκορύφωμα αυτής της
θεωρίας είναι η άποψη ότι ο κόσμος δεν είναι τίποτε άλλο από
προϊόν της φαντασίας, μία ψεύτικη αίσθηση που σχηματίζεται

στην συνείδηση του ανθρώπου. Η θεωρία αυτή ονομάστηκε
illusionismus (φαντασιοδοξία).

Αντικειμενικός ιδεαλισμός είναι η μορφή εκείνη του
ιδεαλισμού, κατά την οποίαν η ουσία των πραγμάτων υπάρχει
πέρα από την συνείδηση, και υπάρχει ανεξάρτητα από αυτήν ως
ιδέα. Η ιδέα αυτή υπάρχει είτε καθ' εαυτήν, είτε στο θεό, είτε σε
κάποια "καθολική συνείδηση". Εννοούν δε ως καθολική συνείδηση
κάποια απρόσωπη συνείδηση στην οποίαν αναγόμεθα αν αφαιρε-
θούν οι διαφορές των επί μέρους συνειδήσεων.

Άρα λοιπόν, γίνεται φανερή η διαφορά ανάμεσα στον
υποκειμενικό ιδεαλισμό και τον αντικειμενικό ιδεαλισμό. Κατά τον
πρώτο, το αντικείμενο της γνώσεως υπάρχει αποκλειστικά και
μόνο στη συνείδηση του ανθρώπου. Κατά τον δεύτερο, το αντικεί-
μενο της γνώσεως έχει αντικειμενική υπόσταση και υπάρχει
αυθύπαρκτο έξω από την ανθρώπινη συνείδηση.

Φιλόσοφοι του υποκειμενικού ιδεαλισμού

Αν και σπέρματα του υποκειμενικού ιδεαλισμού
μπορούν να ανευρεθούν στην αρχαία ελληνική σκέψη (Ηράκλει-
τος, Ελεάτες, Σοφιστές), η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε με σαφήνεια
κατά τους νεωτέρους χρόνους με τον Descartes (Καρτέσιο, 1596-
1650). Ο Descartes θεωρεί ότι το κυρίως πραγματικό είναι η ψυχή
του ανθρώπου και πιστεύει ότι μπορούμε να έχουμε άμεση
βεβαιότητα μόνο για ό,τι συμβαίνει στη συνειδήσή μας. Για τα
πράγματα δεν μπορούμε να έχουμε άμεση βεβαιότητα, αν αυτά
ευρίσκονται πέρα από την συνειδήσή μας. Είναι άλλωστε γνωστή
η ρήση του, cogito ergo sum (σκέπτομαι άρα υπάρχω). Αλλά, κατά
τον Descartes, αυτός ο ιδεαλισμός δεν είναι τελείως υποκειμε-

νικός. Διότι αυτός δεν αμφισβητεί την ύπαρξη του κόσμου που υπάρχει αντικειμενικά, πέρα από την συνείδηση. Γι' αυτό και παράλληλα με την *νόηση* (cogitatio), ο Descartes δέχεται και την ύπαρξη της *εκτάσεως* (extensio).

Στην σχολή του υποκειμενικού ιδεαλισμού μπορεί να καταταγεί και ο Leibniz (1646-1716). Κατ' αυτόν, αληθινή ουσία είναι οι μονάδες, οι οποίες αποτελούν πνευματικές ουσίες. Ο υλικός κόσμος δεν είναι τίποτε άλλο από παραστάσεις του κόσμου των μονάδων, άρα, κατά κάποιο τρόπο, ο κόσμος αποτελεί κάτι το επιφαινόμενο, και όχι ουσιαστική πραγματικότητα.

Αλλά κυριώτερος ιδρυτής του υποκειμενικού ιδεαλισμού μπορεί να θεωρηθεί ο Άγγλος φιλόσοφος George Berkeley (1685-1753). Κατ' αυτόν, ύλη δεν υπάρχει, και τα πράγματα αποτελούν συμπλέγματα από αισθήματα και παραστάσεις. Λόγου χάρη, ένα μήλο δεν αποτελεί ύλη, αλλά άθροισμα από εντυπώσεις της οράσεως, της οσφρήσεως, της γεύσεως, της αφής. Κατά τον Berkeley, τα πράγματα υπάρχουν μόνο στη συνείδηση του ανθρώπου. Μόνον αυτή υπάρχει πραγματικά και τα αντιλαμβάνεται. Όταν κάποιος λέγει ότι ο ήλιος υπάρχει, η "ύπαρξη" του ηλίου δεν σημαίνει κάποιο άθροισμα ατόμων· αλλά σημαίνει κάτι το οποίο η συνείδηση αντιλαμβάνεται ως στρογγυλό, θερμαίνον και λαμπρό. Εν ολίγοις, κατά τον Berkeley, "ύπαρξη" σημαίνει "αντίληψη" (esse=percipi). Ο Berkeley δεν αμφισβητεί την ύπαρξη των πραγμάτων, αλλά υποστηρίζει ότι αυτά δεν αποτελούν πραγματικές ουσίες, απλώς συντίθενται από το άθροισμα των εντυπώσεων του ανθρώπου ο οποίος τα αντιλαμβάνεται.

Κατά παρόμοιο τρόπο, και ο David Hume (1711-1776) θεωρεί ότι το αντικείμενο της γνώσεως και η ψυχή αποτελούν ένα

άθροισμα από εντυπώσεις.⁵² Εκείνο που υπάρχει πραγματικά είναι μόνο η ανθρώπινη συνείδηση και τα περιεχόμενά της, οι παραστάσεις -όχι τα γινωσκόμενα αντικείμενα, τα οποία υπάρχουν έξω από την συνείδηση.

Όπως ήδη αναφέραμε, ακραία μορφή του υποκειμενικού ιδεαλισμού είναι η *φαντασιοδοξία* (illusionismus). Κατά την θεωρία αυτή, ο κόσμος που μας περιβάλλει δεν είναι τίποτε άλλο από μία ψευδαίσθηση, ένα φάντασμα. Οι ρίζες της θεωρίας αυτής υπάρχουν στον Βουδδισμό, στην δε νεώτερη φιλοσοφία την υποστήριξε ο Schopenhauer (1788-1860), ο οποίος υποστήριζε ότι ο κόσμος δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από παράσταση του γινώσκοντος υποκειμένου. Ότι, δηλαδή, αυτό που λέγεται "κόσμος" είναι απλώς μία εικόνα στο μυαλό του ανθρώπου, μία ψευδαίσθηση και τίποτε περισσότερο. Κατά τον Schopenhauer, κάθε τι το οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει έξω από αυτόν είναι κάτι το φαινομενικό. Ο ήλιος και η γη δεν υπάρχουν. Το μόνο που μας λέγει ότι υπάρχει γη είναι το χέρι μας που έχει την αίσθηση της αφής. Το μόνο που μας λέγει ότι υπάρχει ο ήλιος είναι ο οφθαλμός μας. Άρα το μόνο που υπάρχει πραγματικά είναι το εγώ -οι άλλοι άνθρωποι είναι πλάσματα της φαντασίας. Ο χώρος, ο χρόνος, η αιτιότητα αποτελούν συστατικά στοιχεία της γνώσεως τα οποία υπάρχουν εκ των προτέρων. Αυτά καθορίζουν την εικόνα και την αίσθηση που έχουμε για τον κόσμο. Έτσι, κάθε εμπειρική γνώση αντιστοιχεί στις μορφές εκείνες που καθορίζουν αυτά τα a priori στοιχεία (ο χώρος, ο χρόνος, η αιτιότητα), κατά τον ίδιο τρόπο που κάθε τι θα φαίνεται ότι έχει μπλέ χρώμα, αν το

⁵² Πρβλ. το του Πρωταγόρα, "μηδέν είναι τήν ψυχὴν παρά τὰς αἰσθήσεις", Διογένης Λαέρτιος, Θ 51.

βλέπουμε μέσα από ένα γυαλί χρώματος μπλέ.

Φιλόσοφοι του αντικειμενικού ιδεαλισμού

Κύριος αντιπρόσωπος αυτής της σχολής είναι ασφαλώς ο Πλάτων (427-347). Όλοι οι άλλοι φιλόσοφοι οι οποίοι υποστήριξαν τον αντικειμενικό ιδεαλισμό στους αιώνες που ακολούθησαν ήσαν απλώς οπαδοί του κατά τον ένα τρόπο ή τον άλλο.

Η περί των ιδεών διδασκαλία του Πλάτωνος στηρίχθηκε σε δύο βασικές απόψεις: Πρώτον, στην γνώμη ότι όλος ο αισθητός κόσμος συνεχώς ρέει και μεταβάλλεται. Δεύτερον, στην πίστη ότι υπάρχει μία ουσία, η οποία είναι αμετάβλητη και αποτελεί το αντικείμενο της γνώσεως.

Αξίζει τον κόπο να διερευνήσουμε τα στοιχεία και τις πηγές, από τις οποίες προήλθε η θεωρία του Πλάτωνος. Και αυτές είναι οι απόψεις του Ηρακλείτου, των Πυθαγορείων, της Ελεατικής σχολής και του Σωκράτη.

Ο Πλάτων συνάντησε δύο παραδόσεις οι οποίες είχαν ριζική διαφορά μεταξύ των.

Η πρώτη ήταν εκείνη του Ηρακλείτου (535-475 περίπου), ο οποίος edίδασκε ότι η ύψιστη και απόλυτη πραγματικότητα είναι η διαρκής μεταβολή και ροή των πραγμάτων. Κατά τον Ηράκλειτο, "τὰ πάντα ῥεῖ". Όλα τα πράγματα ευρίσκονται σε κίνηση, γεννώνται και καταστρέφονται συνεχώς, οι δε αισθήσεις μας απατούν όταν μας δίδουν την εντύπωση ότι τα όντα είναι σταθερά και αμετάβλητα.

Η δεύτερη παράδοση ήταν εκείνη της Ελεατικής σχολής, με κύριο εκπρόσωπο τον Παρμενίδα (ήκμασε περί το 500 π.Χ.). Αυτός, σε αντίθεση με τον Ηράκλειτο, edίδασκε ότι υπάρχει

μόνο μία ουσία, η οποία είναι ακίνητη και αιώνια και δεν υπόκειται σε γένεση ή μεταβολή. Το είναι και το νοεῖν είναι το ίδιο πράγμα· δεν υπάρχει γένεση· η δε εντύπωση περί μεταβολής που παρέχουν οι αισθήσεις είναι εντύπωση απατηλή.

Τέλος, ο Σωκράτης (470-399) θεωρούσε ως αντικείμενο της φιλοσοφικής γνώσεως εκείνο που υπάρχει όντως. Και διετύπωσε την θεωρία ότι οι ορισμοί δεν αναφέρονται στα αισθητά τα οποία συνεχώς αλλοιώνονται και μεταβάλλονται, αλλά έχουν ως αντικείμενο εκείνο που ονόμασε έννοιες.

Την αφορμή για την δημιουργία του συστήματός του έδωσαν στον Πλάτωνα οι Σοφιστές, οι οποίοι εκείνη την εποχή στην Αθήνα ησχολούντο με διαλεκτικά και ηθικά ζητήματα, εκπροσωπούσαν μία κίνηση "διαφωτισμού", και είχαν μία δική τους θεωρία περί του κόσμου. Έτσι, από τους σοφιστές, ο Πρωταγόρας (480-411) edίδασκε (ξεκινώντας περίπου από τον Ηράκλειτο) ότι επειδή στον κόσμο τα πάντα κινούνται και ρέουν, οι δε γνώσεις μας περί των πραγμάτων προέρχονται από την επίδραση των πραγμάτων στο σώμα μας, για κάθε άνθρωπο το κάθε πράγμα είναι όπως φαίνεται σε αυτόν -και μάλιστα κατά την στιγμή που φαίνεται σε αυτόν. Άρα υπάρχει μόνο αλήθεια υποκειμενική και σχετική, και δεν υπάρχει αλήθεια αντικειμενική, η οποία να έχει καθολικό κύρος. Η ανώτατη αρχή αυτής της φιλοσοφίας συνοψίζεται στο ρητό "πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος". Παράλληλα, ο Γοργίας (483-375 περίπου) είχε αμφισβητήσει γενικώς κάθε δυνατότητα για γνώση. Υποστήριζε ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει τίποτε, και αν υπάρχει δεν είναι δυνατόν να γνωσθεί.

Την εποχή εκείνη τα διδάγματα αυτά των σοφιστών είχαν εξαπλωθεί σε όλη την Ελλάδα, και μάλιστα στο πνευματικό κέντρο της, την Αθήνα. Το αποτέλεσμα τους ήταν να επιφέρουν

κλωνισμό κάθε αντικειμενικής ηθικής αξίας, να οδηγούν στην υποκειμενική αυθαιρεσία και στην υιοθέτηση κάθε ανεργμάνιστης και επιπόλαιης προσωπικής απόψεως ως "ηθικής".

Αυτή είναι η κατάσταση απέναντι στην οποία ο Πλάτων ύψωσε το οικοδόμημα της φιλοσοφίας του. Κατ' αυτόν, το αντικείμενο της γνώσεως δεν είναι τα εφήμερα και παρερχόμενα αισθητά πράγματα, αλλά κάτι άλλο, το οποίο ευρίσκεται πέρα και πάνω από τα αισθητά πράγματα, είναι μόνιμο και αναλλοίωτο και αυτό επιθυμεί να γνωρίσει η ψυχή. Εάν η μόνη πηγή γνώσεως ήταν η αίσθηση, τότε η γνώση θα ήταν αδύνατη· διότι τα αισθητά πράγματα μεταβάλλονται συνεχώς, φθείρονται και καταστρέφονται. Η αληθινή ουσία των όντων είναι, κατά τον Πλάτωνα, τελείως διαφορετική από εκείνο που αντιλαμβανόμεθα με τις αισθήσεις, είναι το *όντως ὄν*. Τα αισθητά πράγματα έχουν μία θέση ενδιάμεση, ανάμεσα στο μη ὄν και το ὄν, δηλαδή ανάμεσα σε εκείνο που αληθινά υπάρχει και την ανυπαρξία. Έτσι, ο Πλάτων κάνει την διάκριση ανάμεσα στον *κόσμο των αισθητών*, που θεωρείται (όπως πίστευε και ο Ηράκλειτος) ότι ευρίσκεται σε διαρκή κίνηση και αλλοίωση, και τον *κόσμο των ιδεών*, ο οποίος είναι αὐλός, δεν αλλοιώνεται, ούτε καταστρέφεται, είναι αιώνιος, και αποτελείται από τις *ιδέες*, οι οποίες αποτελούν την αληθινή ουσία των όντων. Οι ιδέες γινώσκονται από τον νου, και αυτές αποτελούν το *όντως ὄν*, είναι ὄντα αιώνια, αγέννητα, αμετάβλητα, δεν γίνονται ποτέ αντιληπτά με την αίσθηση, αλλά γίνονται αντιληπτά μόνο με τον νου και αποτελούν το αντικείμενο της αληθινής γνώσεως.

Από τους νεώτερους φιλοσόφους, στην σχολή του αντικειμενικού ιδεαλισμού ανήκουν οι Fichte (1762-1814), Schelling (1775-1854) και Hegel (1770-1831), οι οποίοι, ορμώμενοι από τον

Πλάτωνα, εξήραν την έννοια των απολύτων ιδεών.

3. Η φαινομενολογία

Η φαινομενολογία είναι η τρίτη σχολή σχετικά με το αντικείμενο της γνώσεως. Οι ιδέες της καθορίζονται από την προφανή επιδίωξη να ακολουθήσει μία μέση οδό ανάμεσα στον ρεαλισμό και τον ιδεαλισμό. Κατά την φαινομενολογία, δεν γνωρίζουμε τα πράγματα καθ' εαυτά, αλλά μόνον όπως αυτά εμφανίζονται στην συνείδησή μας, σύμφωνα με τους νόμους υπό τους οποίους ενεργεί η ανθρώπινη συνείδηση. Έτσι, η γνώση μαρτυρεί ότι υπάρχει κάποια πραγματικότητα έξω από τον άνθρωπο, αλλά αυτή η πραγματικότητα δεν μπορεί να καθορισθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, την στάση της φαινομενολογίας υιοθετούσαν κυρίως οι Σκεπτικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι με διάφορα επιχειρήματα προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την φύση των πραγμάτων. Κατά δε τους νεώτερους χρόνους, κύριος θεμελιωτής αυτής της απόψεως ήταν ο Kant. Κατά τον Kant, ο κόσμος της εξωτερικής εμπειρίας που υπάρχει εν χώρω, και ο κόσμος της εσωτερικής εμπειρίας που υπάρχει εν χρόνω, δεν είναι ο κόσμος όπως υπάρχει καθ' εαυτόν, αλλά όπως φαίνεται στον άνθρωπο που λαμβάνει γνώση αυτού του κόσμου εν χώρω και εν χρόνω.

4. Κριτική επισκόπηση των θεωριών για το αντικείμενο της γνώσεως

1. Ο ρεαλισμός

Επιχειρήματα υπέρ της θεωρίας. Από τις προαναφερθείσες θεωρίες, ο ρεαλισμός αποτελεί την παλαιότερη που αναφέρεται στο αντικείμενο της γνώσεως. Καθώς δε στηρίζεται κυρίως στην παρατήρηση και την εμπειρία, δίδει κατ' αρχήν την εντύπωση ότι είναι η πλησιέστερη προς τα πράγματα. Γι' αυτό και η θεωρία αυτή είχε πάντοτε θιασώτες, όχι μόνο ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους, αλλά και ανάμεσα στους φιλοσόφους. Κατά την θεωρία αυτή, η άποψη ότι υπάρχει κόσμος αντικειμενικός έξω και πέρα από την συνείδηση του ανθρώπου στηρίζεται στα εξής:

1. Η κατ' αίσθηση αντίληψη διαφέρει από την ανάμνηση και την φαντασία. Η αντίληψη συναρτάται με την κατασκευή των αισθητηρίων οργάνων του ανθρώπου, και υφίσταται την επίδραση εξωτερικών παραγόντων, όπως το περιβάλλον, το φως, η απόσταση και άλλα. Επί πλέον, η αντίληψη είναι ανεξάρτητη από την βούληση και επιβάλλεται στον άνθρωπο υποχρεωτικά· δεν μεταβάλλεται αυθαίρετα και κατά την βούληση του ανθρώπου. Έχει ένταση, και συχνά δύναμη, και επιβάλλεται στην συνείδηση, σύμφωνα με νόμους ανεξάρτητους από την θέληση του ανθρώπου. Όλα αυτά δεν παρατηρούνται στην περίπτωση της αναμνήσεως και της φαντασίας.

2. Οι αντιλήψεις που δημιουργούνται υπό τις ίδιες συνθήκες είναι πάντοτε οι ίδιες, μεταβάλλονται δε μόνο όταν μεταβληθούν τα πράγματα που υποπίπτουν στην αντίληψη. Εάν κάποιος δει τον Παρθενώνα μετά από πολλά χρόνια, θα σχηματίσει την ίδια αντίληψη με εκείνη την οποίαν είχε όταν τον

είδε για πρώτη φορά, εφόσον ο Παρθενώνας έμεινε αναλλοίωτος. Αντίθετα, αν στην θέση ενός παλαιού κτιρίου είχε υψωθεί μία νέα πολυκατοικία, η αντίληψη που σχηματίζει ο άνθρωπος είναι διαφορετική από εκείνη που είχε προ της κατεδαφίσεως του παλαιού κτιρίου.

3. Οι αντιλήψεις ευρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση και συνάρτηση η οποία τελεί υπό ορισμένους κανόνες, ανεξάρτητους από τον άνθρωπο. Τούτο σημαίνει ότι βασικά στοιχεία που διαμορφώνουν την αντίληψη είναι ανεξάρτητα από την βούληση ή την επιθυμία του ανθρώπου. Τέτοια στοιχεία είναι η απόσταση, η θέση, το μέγεθος, το σχήμα, η κίνηση, η διάρκεια, η διαδοχή -και γενικώς όλες οι χρονικές και χωρικές σχέσεις, οι οποίες προφανώς είναι ανεξάρτητες από τον άνθρωπο, τουλάχιστον στο επίπεδο της κοινής εμπειρίας.

4. Υπάρχουν πλείστα γεγονότα τα οποία είναι δυνατόν να καθορισθούν εκ των προτέρων χωρίς την μεσολάβηση του ανθρώπου. Τέτοια είναι οι εκλείψεις του ηλίου και της σελήνης, καθώς και οι έλλογες κρίσεις περί της εκβάσεως καταστάσεων με βάση την εμπειρία του παρελθόντος.

Επιχειρήματα αμφισβητήσεως της θεωρίας. Από την άλλη πλευρά όμως, η άποψη του ρεαλισμού, σύμφωνα με την οποίαν ο εξωτερικός κόσμος είναι ακριβώς εκείνος που μας παρουσιάζουν οι αισθήσεις, είναι άποψη που έχει προκαλέσει πολλές αντιρρήσεις. Οι κυριώτερες από τις αντιρρήσεις αυτές είναι οι εξής:

1. Οι αντιλήψεις των διαφόρων ανθρώπων που αναφέρονται στα ίδια πράγματα είναι μεν γενικώς οι ίδιες, αλλά υπάρχουν και διαφορές οι οποίες σχετίζονται με ό,τι ονομάζεται "υποκειμενικός παράγων". Τέτοιες διαφορές, λόγου χάρη, μπορεί

να οφείλονται σε παθήσεις των αισθήσεων, όπως η αχρωματοψία, η κώφωση, η διαφορά στην δυνατότητα για όραση, και άλλα.

2. Γενικώς οι αντιλήψεις των ανθρώπων είναι σχετικές. Ένα αντικείμενο κατά τον ένα μπορεί να είναι ψυχρό, κατά τον άλλο μπορεί να θεωρείται ως θερμό. Μία απόσταση κατά τον ένα μπορεί να θεωρείται ως μικρή, κατά δε τον άλλο ως μεγάλη -το ίδιο δε ισχύει και για ένα χρονικό διάστημα. Και οι διαφορές αυτές δεν ανακύπτουν μόνο από άνθρωπο σε άνθρωπο. Αλλά και στο ίδιο άτομο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Διότι, ανάλογα με την κατάστασή του (ψυχολογική και σωματική), ένα άτομο σχηματίζει σε διαφορετικές στιγμές διαφορετικές αντιλήψεις για τα ίδια εξωτερικά δεδομένα (όπως η απόσταση, ο χρόνος κλπ.).

3. Οι αντιλήψεις των ανθρώπων εξαρτώνται από εξωτερικά στοιχεία τα οποία επιδρούν στα αντικείμενα. Έτσι, λόγου χάρη, η αντίληψη του ανθρώπου για τα χρώματα εξαρτάται από το φως που προσπίπτει σε αυτά.

4. Τα πράγματα έχουν κάτι περισσότερο από ό,τι μπορεί να αντιληφθεί η κοινή αίσθηση. Και τούτο φαίνεται από όργανα όπως το μικροσκόπιο, το τηλεσκόπιο και άλλα όργανα, με τα οποία ανιχνεύονται τα φαινόμενα του κόσμου που περιβάλλει τον άνθρωπο.

5. Η επιστημονική έρευνα εντοπίζει σε πλείστες περιπτώσεις σφάλματα, τα οποία οφείλονται στην υποκειμενική παρατήρηση. Η επιστημονική αυτή θέση, η οποία εντοπίζει την αποφασιστική σημασία της φυσικής παρουσίας του ανθρώπου, έφθασε στην ύψιστη στιγμή της με την διατύπωση της θεωρίας της απροσδιοριστίας.

2. Ο ιδεαλισμός

2.1. Ο υποκειμενικός ιδεαλισμός

Επιχειρήματα υπέρ της θεωρίας. Οι λόγοι οι οποίοι προβάλλονται για την υποστήριξη των δογμάτων του υποκειμενικού ιδεαλισμού είναι, σε γενικές γραμμές, οι εξής:

1. Η έννοια περί υπάρξεως κάποιας πραγματικότητας, η οποία υπάρχει ανεξάρτητα από την νόηση του ανθρώπου, είναι αντιφατική. Διότι εκείνος ο οποίος ισχυρίζεται ότι υπάρχει πραγματικότητα έξω από την συνείδηση του ανθρώπου νοεί αυτή την πραγματικότητα, δηλαδή την αντιλαμβάνεται με την συνείδησή του, ενώ συγχρόνως ισχυρίζεται ότι η πραγματικότητα αυτή υπάρχει πέρα από την συνείδησή του.

2. Εκείνο το οποίο επιζητεί η επιστήμη είναι η βεβαιότητα, το απόλυτο κύρος των πορισμάτων της. Και αυτό καθίσταται δυνατόν, μόνο αν αποχωρισθεί από την επιστήμη κάθε στοιχείο που είναι υποθετικό και προβληματικό. Όμως, κατά την θεωρία του υποκειμενισμού, βέβαιο μπορεί να είναι μόνον ότι γίνεται αμέσως αντιληπτό από την συνείδηση του ανθρώπου -αυτό και μόνο θεωρείται ως αμέσως δεδομένο και βέβαιο. Πέραν αυτού, ό,τι προχωρεί πέρα από την συνείδηση αποτελεί θεωρία η οποία κρίνεται ως τολμηρή και αβέβαιη. Γι' αυτό και, κατά τον υποκειμενισμό, η επιστήμη οφείλει να αποφεύγει κάθε στοιχείο υπερβατικό, και να ασχολείται μόνο με ό,τι υπάρχει στην συνείδηση του ανθρώπου.

Επιχειρήματα αμφισβήτησεως της θεωρίας. Εν τούτοις, οι θέσεις αυτές που στηρίζουν την θεωρία του υποκειμενισμού έχουν υποστεί σοβαρή κριτική και αμφισβήτηση. Εκείνο που τους αντιτίθεται είναι ότι παραγνωρίζουν το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της νοήσεως -ότι, δηλαδή, η νοητική λειτουργία αφ' ενός και

το αντικείμενο της νοήσεως αφ' ετέρου αποτελούν δύο πράγματα διαφορετικά μεταξύ τους. Η έννοια της πραγματικότητας, ως στοιχείο που υπάρχει έξω από την συνείδηση, θα ενείχε αντίφαση (όπως κατηγορούν οι υποκειμενιστές τους οπαδούς του ρεαλισμού και εκείνους της φαινομενολογίας), εάν η πραγματικότητα εθεωρείτο απλώς ως μέρος της νοητικής λειτουργίας και δεν εθεωρείτο ως αντικείμενο της νοήσεως. Αλλά τούτο δεν το πιστεύουν ούτε οι οπαδοί του ρεαλισμού, ούτε οι οπαδοί της φαινομενολογίας.

Πέραν αυτού, το επιχείρημα που στηρίζεται στο κύρος των επιστημών δεν θεωρείται βάσιμο. Διότι δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι καμμία επιστήμη δεν είναι δυνατή, εάν στηρίζεται μόνο στα δεδομένα της συνειδήσεως, και δεν λαμβάνει υπ' όψη την ανάγκη για εμπειρική επιβεβαίωση των θεωριών της. Εάν ισχύει ο ισχυρισμός του υποκειμενισμού ότι η βεβαιότητα στην επιστήμη προκύπτει αποκλειστικά και μόνο από την νόηση (και όχι και από την εμπειρία), τότε κάθε έλεγχος για την ορθότητα της γνώσεως θα ήταν αδύνατος, αφού αποκλείεται η εμπειρία ως μέθοδος ελέγχου της ορθότητας της γνώσεως.

Αλλά η θεωρία του υποκειμενισμού κλονίζεται σοβαρά, αν αναλογισθούμε τις προεκτάσεις που έχουν οι παραδοχές της στον καθημερινό βίο. Εάν δεχθούμε ότι το μόνο πραγματικό που υπάρχει είναι η συνείδηση του ανθρώπου, έπεται ότι το μόνο που υπάρχει πραγματικά είναι ο άνθρωπος και τα περιεχόμενα της συνειδήσεώς του, μέρος των οποίων είναι και η συνείδηση του κόσμου. Άρα, κόσμος πραγματικός δεν υπάρχει. Ο ουρανός, η γη και ό,τι άλλο υπάρχει σε αυτά αποτελούν μόνο παραστάσεις που υπάρχουν μόνο στην συνείδηση του ανθρώπου. Ακόμη και ο εαυτός μας, εντός του οποίου υπάρχουν οι διάφορες παραστά-

σεις, δεν υπάρχει πραγματικά. Και όλα όσα έχουμε δει από μακρού χρόνου, όλες οι παραστάσεις και αναμνήσεις μας δεν αντιστοιχούν σε τίποτε το πραγματικό.

Αλλά μία τέτοια συλλογιστική ευρίσκεται σε αντίθεση με τον τρόπο που ο άνθρωπος ενεργεί στην καθημερινή του ζωή. Ο άνθρωπος ενεργεί με βάση τις απαιτήσεις του κόσμου, ο οποίος θεωρείται ότι υπάρχει πραγματικά. Άλλωστε, η ίδια η ύπαρξη της επιστήμης, και η έρευνα τόσο της φύσεως όσο και του πνεύματος προϋποθέτουν ότι υπάρχει μία αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία υφίσταται πραγματικά έξω από την συνείδηση του ανθρώπου και τα ποικίλα περιεχόμενα αυτής της συνειδήσεως.

2.2. Ο αντικειμενικός ιδεαλισμός

Παρόμοια κριτική ασκείται και εναντίον του αντικειμενικού ιδεαλισμού. Υποστηρίζεται ότι οι ιδέες του Πλάτωνος δεν αποτελούν τίποτε περισσότερο από λογικά κατασκευάσματα. Ο φιλόσοφος αυτός παριστά τις ιδέες ως τα μόνο όντα που υπάρχουν πραγματικά, αλλά η επιχειρηματολογία του δείχνει ότι οι ιδέες επινοήθηκαν ως προϊόντα λογικής αφαιρέσεως από την παρατήρηση των όντων του εμπειρικού κόσμου. Τόσο οι αντιφάσεις του Πλάτωνος, όσο και άλλες εκφράσεις του, δείχνουν ότι οι ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από αρχές και αξίες ηθικές ή καλαισθητικές, προς τις οποίες ρυθμίζεται ο βίος, καθώς επίσης και τύποι, σύμφωνα με τους οποίους δημιουργούνται τα όντα στον κόσμο. Παραπλήσιες δε είναι και οι ιδέες οι οποίες, κατά το υπόδειγμα του Πλάτωνος, εισήχθησαν στην φιλοσοφία κατά του παλαιότερους και τους νεώτερους χρόνους.

3. Η φαινομενολογία

Η φαινομενολογία φαίνεται να υπερέχει του ιδεαλισμού κατά το ότι δεν αρνείται τελείως την ύπαρξη της πραγματικότητας. Αλλά και αυτή δεν ερμηνεύει ικανοποιητικά την γνώση. Διότι η εισαγωγή των *a priori* τύπων (κατά το πρότυπο της φιλοσοφίας του Kant) έχουν υποστεί σοβαρή κριτική, η ανάλυση της οποίας εκφεύγει από τον σκοπό αυτού του βιβλίου.

4. Ο κριτικός ρεαλισμός

Ξεχωρίσαμε την θεωρία αυτή από τον ρεαλισμό γενικώς, προκειμένου να σημειώσουμε -υπό μορφήν συμπεράσματος- ότι η θεωρία αυτή συναντά λιγότερη αντίδραση. Και τούτο, διότι επιχειρεί ένα συγκερασμό απόψεων, τόσο του ρεαλισμού όσο και της επιστημονικής θεώρησης των πραγμάτων. Από την μία πλευρά, ο κριτικός ρεαλισμός δεν αρνείται ότι υπάρχει πραγματικότητα έξω από την συνείδηση του ανθρώπου. Από την άλλη εν τούτοις, υποστηρίζει ότι την πραγματικότητα αυτήν ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να την γνωρίσει -όπως άλλωστε υποστήριξε από την αρχαιότητα με ισχυρότατα επιχειρήματα ο Σκεπτικισμός, και στους νεώτερους χρόνους η φαινομενολογία.

Ο κριτικός ρεαλισμός φαίνεται να υπερέχει, όχι μόνο από όλες τις μορφές του ιδεαλισμού, αλλά και από την φαινομενολογία, κατά το ότι υποστηρίζει ότι υπάρχει μεν πραγματικότητα έξω από την συνείδηση, αλλά θεωρεί τελείως αδύνατη την γνώση αυτής της πραγματικότητας. Η θεωρία αυτή, με το να δέχεται ότι υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα έξω από την συνείδηση (πραγματικότητα, η οποία και αποτελεί το αντικείμενο της γνώσεως), συμφωνεί προς την πρόοδο που

συντελείται στον κόσμο διά της επιστήμης. Ταυτόχρονα όμως, καταφάσκει προς την επιστημονική πορεία από την πλάνη προς την αλήθεια, δεχόμενη ότι η γνώση δεν συντελείται αυτομάτως διά των αισθήσεων και μόνης της εμπειρίας, αλλά διά βαθμιαίας διαδικασίας, η οποία τείνει στην βαθύτερη και ακριβέστερη εξέταση των πραγμάτων. Βεβαίως, απομένει το δραματικό ερώτημα περί του αν το προϊόν της επιστημονικής γνώσεως αποτελεί την αντικειμενική αλήθεια, ή απλώς συνιστά μία "γέφυρα" του ανθρώπου με τον κόσμο. Δηλαδή, αν η επιστημονική γνώση συνιστά απλώς ένα κατασκεύασμα του ανθρώπου, ένα μοντέλο που απλώς περιγράφει την σχέση του ανθρώπου με τα φαινόμενα και τίποτε περισσότερο. Αυτό είναι ένα δεινό ερώτημα, το οποίο κατ' εξοχήν ταλανίζει την σύγχρονη επιστήμη, και κυρίως την σύγχρονη φυσική, αλλά δεν θα το αναλύσουμε στα πλαίσια αυτού του βιβλίου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΓΕΝΙΚΗ ή ΠΡΩΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Τα προβλήματα της Γενικής Φιλοσοφίας

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η φιλοσοφία, ως θεωρία περί του κόσμου και του βίου, περιλαμβάνει δύο μέρη -το γενικό και το ειδικό. Το πρώτο εξετάζει τα προβλήματα περί του όντος γενικώς, ενώ το δεύτερο εξετάζει τα θεμελιώδη προβλήματα ουσιαδών εκφάνσεων του βίου και του πολιτισμού. Και το μεν πρώτο μέρος, στο οποίο εξετάζεται το ον γενικώς, είναι αυτό που ο Αριστοτέλης είχε ονομάσει *πρώτη φιλοσοφία*, η οποία καλείται και *οντολογία*. Η δε άλλη, ονομάζεται *ειδική φιλοσοφία*.

Ο όρος *οντολογία* αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Goclenius (1547-1628) στο φιλοσοφικό λεξικό του.⁵³ Λίγο αργότερα ο Clauberg το ονόμασε *οντοσοφία* (*ontosophia*) κατά το θεοσοφία, όπως λέγει ο ίδιος.⁵⁴ Με το όνομα *οντολογία* επέγραψε και ο Wolff (1679-1754) το πρώτο μέρος της Μεταφυσικής του.⁵⁵

Τα σπουδαιότερα προβλήματα στην γενική φιλοσοφία είναι δύο: Το πρώτο είναι το περί της φύσεως του όντος, το οποίο υπόκειται ως βάση και ερμηνεία των φαινομένων. Το δεύτερο αναφέρεται στον αριθμό των αρχών, απο τις οποίες συνίσταται ο κόσμος.

Το ζήτημα της φύσεως του όντος συνάπτεται προς εκείνο του αντικειμένου της γνώσεως, περί του οποίου έγινε

λόγος στην γνωσιολογία. Αλλά, ενώ στην γνωσιολογία εξετάζεται το πού και πώς υπάρχει το αντικείμενο της γνώσεως, εδώ ερευνάται ποιά είναι κατά την φύση του το αντικείμενο της γνώσεως.

Επειδή δε το ον άλλοτε μεν θεωρείται ως διπτό κατά την φύση του, άλλοτε δε ως απλούν, προκύπτουν αντιστοίχως δύο θεωρίες, ο *διδισμός* και ο *ενισμός*. Κατά τον διδισμό, υπάρχουν δύο ουσίες εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους, η ύλη και το πνεύμα. Κατά τον ενισμό, υπάρχει μόνο μία ουσία και μόνο μία ενέργεια. Αυτή μπορεί να είναι ουσία υλική (οπότε η ενίζουσα θεωρία καλείται *υλισμός*), ή πνευματική (*ιδεαλισμός*), είτε ταυτοχρόνως υλική και πνευματική, οπότε η θεωρία ονομάζεται *ταυτότητα* ή φιλοσοφία της ταυτότητος.

⁵³ Goclenius *Lexicum Philosophicum*, 1613, σελ. 16.

⁵⁴ P. Brosch, *Die Ontologie des J. Clauberg*, 1926, σελ. 5.

⁵⁵ *Ontologia seu philosophia prima est scientia entis in genere seu, quatenus ens est. Ontologia*, §1.

Κεφάλαιο 5

Η ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΟΝΤΟΣ: Ο δυϊσμός

Δυϊσμός (dualismus) είναι η φιλοσοφική θεωρία η οποία δέχεται δύο ουσίες τελείως διαφορετικές μεταξύ τους -την ύλη και το πνεύμα (ή νουν).

Η θεμελιώδης αυτή άποψη του δυϊσμού βασίζεται στο γεγονός ότι η εμπειρία εμφανίζει διττές ιδιότητες -δηλαδή, υλικές και πνευματικές, σωματικές και ψυχικές. Από την μία πλευρά υπάρχουν τα σχετιζόμενα με την έκταση και την κίνηση (δηλαδή, υλικές και ορατές ιδιότητες), και από την άλλη υπάρχουν ιδιότητες άυλες που σχετίζονται με την λειτουργία της συνειδήσεως. Ως εκ τούτου πρέπει να υπάρχουν διττοί φορείς των ιδιοτήτων αυτών, διττές ουσίες: Από την μία πλευρά η *ύλη*, η οποία είναι ουσία που έχει έκταση, από δε την άλλη πλευρά το *πνεύμα*, ουσία άυλη, ασώματη, απλή, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό είναι η συνείδηση. Το πνεύμα είναι ανεξάρτητο από την ύλη, και μόνο στον άνθρωπο υπάρχει η αμοιβαία επίδραση σώματος και ψυχής. Ανάλογα με το πού αναφέρεται, ο δυϊσμός χωρίζεται σε δύο κατηγορίες:

Όταν αναφέρεται στο σύμπαν, οπότε αποδέχεται ότι το σύμπαν αποτελείται από δύο ουσίες, την ύλη και το πνεύμα, τότε είναι ο *κοσμολογικός δυϊσμός*.

Όταν αναφέρεται στον άνθρωπο, οπότε υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αποτελείται από δύο ουσιώδη συστατικά στοιχεία, το σώμα και την ψυχή, τότε ονομάζεται *ανθρωπολογικός δυϊσμός*.

Ο δυϊσμός είναι πολύ παλαιά θεωρία και ανάγεται ακόμη και στους μυθολογικούς χρόνους. Με αυτόν συνδέονται

αρχαιότατες πίστεις των ανθρώπων σε δοξασίες περί μετεμψυχώσεως, κατά τις οποίες η ψυχή αποχωρίζεται από το σώμα και μετενσωματώνεται είτε σε άλλους ανθρώπους, είτε σε ζώα ή φυτά.

Ο δυϊσμός ως φιλοσοφικό δόγμα απαντάται για πρώτη φορά στον Αναξαγόρα (500-428 περίπου), ο οποίος έκανε την διάκριση ανάμεσα στα υλικά στοιχεία (τα "σπέρματα" ή "χρήματα", όπως τα έλεγε) και τον "νουν" ο οποίος κατεσκεύασε τον κόσμο. Κατά τον Αναξαγόρα, ο κόσμος μπορεί να ερμηνευθεί ως έργο του νου, ο οποίος είναι τελείως διαφορετικός από την ύλη.

Παρόμοια άποψη είχε και ο Σωκράτης (470-399), ο οποίος edίδασκε ότι ο λόγος στον άνθρωπο είναι το ύψιστο αγαθό, στον δε κόσμο υπάρχει νους που προνοεί για όλα, κατ' αναλογίαν προς την ψυχή που υπάρχει στον άνθρωπο. Και το φιλοσοφικό σύστημα του Πλάτωνος (427-347) υιοθετεί επίσης τον δυϊσμό. Όπως ο Αναξαγόρας και ο Σωκράτης, έτσι και αυτός, κατά την ερμηνεία των φαινομένων αντιδιαστέλλει την άμορφη *ύλη* από τον *νουν*, ο οποίος οργανώνει τον κόσμο και τον θέτει σε τάξη.

Κατά τους νεώτερους χρόνους, ο δυϊσμός διατυπώθηκε κατά τρόπο συστηματικό από τον Descartes (Καρτέσιος, 1596-1650). Κατ' αυτόν, υπάρχουν στον κόσμο δύο ουσίες τελείως διαφορετικές μεταξύ τους: Η *νοούσα* (res cogitans, mens), η οποία είναι το πνεύμα, η ψυχή, και η *εκτεταμένη* (substantia, corporea, res extensa), η οποία είναι η ύλη, τα σώματα, τα πράγματα. Σε αυτή την άποψη (που, όπως προαναφέραμε, λέγεται *οντολογικός δυϊσμός*) έφθασε ο Descartes ξεκινώντας από τον *ανθρωπολογικό δυϊσμό*, δηλαδή την περιγραφή του ανθρώπου ως συνισταμένου από ψυχή και σώμα.

Κεφάλαιο 6

Η ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΟΝΤΟΣ: Ο ενισμός

Όπως ήδη προαναφέραμε, ο ενισμός (από το *ένα*) είναι η άλλη άποψη περί της φύσεως του όντος. Κατ' αυτήν, υπάρχει μόνο μία ουσία. Καλείται επίσης και *μονισμός*, εκ του ότι γίνεται δεκτή μία και μόνον ουσία. Και ανάλογα με το πως γίνεται αντιληπτή αυτή η ουσία, διακρίνουμε τον υλισμό, τον ιδεαλισμό και την φιλοσοφία της ταυτότητας.

1. Ο υλισμός

Υλισμός (*materialismus*) είναι η φιλοσοφία η οποία υποστηρίζει ότι υπάρχει μόνο μία ουσία ως βάση των φαινομένων, και αυτή η ουσία είναι η ύλη.

Όπως συμβαίνει με τον *δύϊσμό*, έτσι και ο υλισμός είναι *κοσμολογικός*, όταν αναφέρεται γενικώς στο σύμπαν, και *ανθρωπολογικός*, όταν αναφέρεται στον άνθρωπο.

Κατά τον υλισμό, το κάθε τι που υπάρχει είναι σωματικό, ή ενέργεια φυσική και χημική. Άυλες ουσίες δεν υπάρχουν, ούτε υπάρχουν ψυχικά γεγονότα χωρίς υλική βάση. Τα λεγόμενα πνευματικά και ψυχικά φαινόμενα, τα αισθήματα, οι έννοιες, τα συναισθήματα και τα τοιαύτα, είναι απλώς προϊόντα της οργανικής ύλης. Η *συνείδηση* δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα παράγωγο, ένα επιφαινόμενο της υλικής ενεργείας. Κατά τον υλισμό, δεν υπάρχει Θεός. Τα πάντα στον κόσμο λειτουργούν μηχανικώς.

Σπέρματα της θεωρίας του υλισμού ανευρίσκονται στην

αρχαία φιλοσοφία, και ειδικότερα στους Προσωκρατικούς φιλοσόφους και τους Πυθαγορείους. Αλλά η επιστημονική της διατύπωση ανάγεται στους Ατομικούς φιλοσόφους Λεύκιππο (περίπου 500-430) και Δημόκριτο (460-370 περίπου). Αυτοί δημιούργησαν την πρώτη μηχανική θεωρία περί του κόσμου, η οποία άσκησε επίδραση ακόμη και μέχρι τους νεώτερους χρόνους. Κατά τους ατομικούς, εκείνο που υπάρχει στον κόσμο είναι το *ὄν* και το *μὴ ὄν*. Και το *μεν ὄν* καταλαμβάνει τον χώρο, το *δε μὴ ὄν* είναι το κενό. Το *ὄν* είναι διαιρετό σε αναρίθμητα πολύ μικρά σωματίδια, που δεν εμπίπτουν στις αισθήσεις, και ονομάζονται *ἄτομοι*, ή *ἄτομα*, ή *ναστά* (δηλαδή, πυκνά σώματα). Είναι δε αυτά αγέννητα, δεν καταστρέφονται, είναι ομοειδή κατά την ουσία τους, και διαφέρουν μεταξύ τους μόνο κατά το σχήμα, την τάξη και την θέση. Δεν μεταβάλλονται κατά το ποιόν, αλλά μόνο κατά τον τόπον. Από αυτά τα άτομα γεννώνται διά συνθέσεως τα διάφορα σώματα, τα οποία και πάλιν είναι δυνατόν να αναλυθούν στα *εξ ὄντων* συνετέθησαν.

Ακόμη και η ψυχή, κατά τον Δημόκριτο, είναι τελείως σωματική αποτελούμενη από λεπτά, λεία και στρογγυλά άτομα. Μετά τον θάνατο, αυτά διασκορπίζονται, και μαζί με αυτά και η ψυχή. Όσο δε για τους θεούς, ο Δημόκριτος edίδασκε ότι αυτοί αποτελούν πλάσματα της φαντασίας των ανθρώπων.

Υλιστής ήταν επίσης και ο Επίκουρος (341-270), ο οποίος ανανέωσε την θεωρία του Δημοκρίτου.

Κατά τους νεώτερους χρόνους, ο πρώτος που δημιούργησε ένα υλιστικό φιλοσοφικό σύστημα ήταν ο Άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes (1588-1679). Στα πλαίσια της θεωρίας του, τα πάντα τείνουν να ερμηνευθούν κατά τρόπο μηχανικό. Κατά τον Hobbes, αντικείμενο της επιστήμης είναι το υλικό, το

σωματικό, αυτό που πληροί τον χώρο. Παντού στην φύση επικρατεί η κίνηση. Ακόμη και οι ψυχικές λειτουργίες δεν είναι τίποτε άλλο από κινήσεις. Η φύση (ακόμη και η φύση του ανθρώπου) είναι μία μηχανή, η δε νόηση είναι απλώς μία μηχανική λειτουργία. Αυτό που λέγεται "ψυχή", ως νοούσα ουσία, δεν υπάρχει. Η θρησκεία είναι ανεκτή μόνο κατά το μέτρο που προάγει την πολιτική δύναμη, ενώ η πίστη σε ανώτερες δυνάμεις θεωρείται ως δεισιδαιμονία.

Πάντως, κατά την σύγχρονη εποχή εκείνοι που υποστηρίζουν την υλιστική θεωρία είναι λίγοι, και συνήθως προέρχονται από τον χώρο των φυσικών επιστημών.

2. Ο ιδεαλισμός

Ο ιδεαλισμός αποτελεί το άκρον αντίθετο του υλισμού. Είναι η θεωρία η οποία θεωρεί ως ύψιστη και κυριώτερη ουσία την ιδέα, το πνεύμα, τον νουν.

Κατά τον ιδεαλισμό, ύλη καθ' εαυτήν δεν υπάρχει. Η ύλη είναι προϊόν και εκδήλωση της ιδέας. Ακόμη δε και τα φυσικά φαινόμενα έχουν ως βάση άυλες πνευματικές δυνάμεις. Η ύλη δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία εκπεσμένη μορφή πνεύματος. Αλλά και η εκδήλωση του πνεύματος διακρίνεται σε διάφορες βαθμίδες. Στην κατώτατη βαθμίδα, το πνεύμα έχει μία θολή αίσθηση και τυφλή ορμή. Ενώ στις ανώτερες βαθμίδες, οι παραστάσεις και οι έννοιές του είναι σαφέστερες, έχει δε αυτοσυνειδησία και έλλογη ενέργεια.

Κυριώτερος ιδρυτής της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Πλωτίνος (205-270), ο κύριος αντιπρόσωπος της σχολής του Νεοπλατωνισμού. Κατά τον Πλωτίνο, το πρώτο και υπέρτατο

ον είναι αόριστο, άπειρο, και δεν έχει ούτε σώμα ούτε νόηση, ούτε καμμία άλλη ιδιότητα. Το ον αυτό γεννά τα πάντα, όχι από την βούληση του, αλλά από ανάγκη, επειδή τούτο ευρίσκεται στην φύση του. Το πρώτο γέννημα αυτού είναι ο νους, ο οποίος είναι τέλειος και γεννά κάτι που είναι διαφορετικό από αυτόν -και τούτο είναι η ψυχή, η οποία ανήκει στον κόσμο που είναι υπεράνω των αισθήσεων, στον θείο κόσμο. Η ψυχή περιέχει μέσα της τις ιδέες, και ζει μία ζωή πέραν και υπεράνω του χρόνου. Από αυτήν γεννάται πρώτα η ψυχή του κόσμου, η οποία ανήκει στον θείο κόσμο και συνδέει τον κόσμο εκείνο με τον αισθητό κόσμο. Από δε αυτήν την ψυχή του κόσμου προέρχονται οι επί μέρους ψυχές. Τελευταίο δε και κατώτατο γέννημα είναι η ύλη, η οποία είναι το μη ον. Έτσι, τα πάντα γεννώνται από το πρώτο και υπέρτατο ον, το οποίο γεννά διότι είναι στη φύση του να γεννά, υπερχειλίζει την ζωή και την φέρει στην ύπαρξη.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από αυτό το σύστημα του Πλωτίνου προήλθαν τα κυριώτερα συστήματα ιδεαλισμού των νεωτέρων χρόνων, μεταξύ των οποίων του Leibniz, του Hegel και του Schopenhauer, καθώς και όλων των άλλων που πρεσβεύουν την ιδεαλιστική φιλοσοφία.

3. Η θεωρία της ταυτότητας

Η θεωρία της ταυτότητας πρεσβεύει ότι η ουσία των όντων δεν είναι ούτε μόνον ύλη, ούτε μόνο πνεύμα, αλλά και τα δύο.

Η θεωρία αυτή περιλαμβάνει δύο είδη, την *δυίζουσα ταυτότητα* και την *ενίζουσα ταυτότητα*.

Κατά την *δυίζουσα ταυτότητα*, η ύλη και το πνεύμα, το

σώμα και η ψυχή, αποτελούν πραγματικές εκδηλώσεις και ιδιότητες κάποιας τρίτης ουσίας.

Κατά την *ενίζουσα ταυτότητα*, το υλικό και το πνευματικό αποτελούν δύο εκδηλώσεις μιας και μοναδικής ενεργείας.

Η θεωρία της ταυτότητος χαρακτηρίζει τις απαρχές της φιλοσοφίας, δηλαδή τις απόψεις των Προσωκρατικών φιλοσόφων. Ο Ξενοφάνης (570-480 περίπου) edίδασκε ότι τα πάντα στον κόσμο είναι κατά την ουσία τους *ένα*. Παρόμοιες ήταν και οι απόψεις του Ηρακλείτου (535-475 περίπου), ο οποίος πίστευε ότι υπάρχει μόνο μία ουσία, η οποία προσλαμβάνει διάφορες μορφές και καταστάσεις. Κατά τον Ηράκλειτο, η ουσία αυτή είναι το πυρ.

4. Κριτική επισκόπηση των θεωριών περί της φύσεως του όντος

Επιχειρήματα υπέρ του *δυσισμού*. Τα επιχειρήματα τα οποία προβάλλουν υπέρ της θεωρίας τους οι *δυσιστές* είναι πολλά· τα κυριώτερα δε εξ αυτών είναι τα εξής:

1. Η εμπειρία εμφανίζει φαινόμενα τα οποία είναι υλικά και πνευματικά, σωματικά και ψυχικά. Και δεν είναι δυνατόν να παράγονται από την ύλη γεγονόςτα ψυχικά (όπως το αίσθημα, η συγκίνηση, η ελευθερία εκλογής), τα οποία έχουν χαρακτήρα τελείως διαφορετικό από την ύλη. Οι *δυσιστές* υποστηρίζουν ότι, και αν κάποτε καταστεί δυνατόν να κατανοηθεί η σύσταση και η λειτουργία του εγκεφάλου και η εκεί αλληλεπίδραση των μορίων του, πάλι δεν θα καταστεί δυνατόν να τεκμηριωθεί η άποψη ότι γεννώνται ψυχικά φαινόμενα από καθαρώς υλική αφετηρία.

2. Το γεγονός ότι η αυτοσυνειδησία παραμένει ενιαία,

παρά τις μεταβολές που υφίσταται ο σωματικός οργανισμός, μαρτυρεί ότι τα ψυχικά φαινόμενα έχουν φορέα δικό τους, ο οποίος είναι τελείως διαφορετικός από την ύλη.

Επιχειρήματα υπέρ του υλισμού. Όπως ο *δυσισμός*, έτσι και ο υλισμός επικαλείται υπέρ αυτού τα φαινόμενα:

1. Κατά τους υλιστές, η εμπειρία δείχνει ότι το πνεύμα δεν μπορεί να υπάρξει χωριστά από το σώμα. Όπου εμφανίζεται ψυχή και συνείδηση, αυτά συνδέονται με την ύπαρξη του σώματος, το οποίο αποτελεί και το φορέα τους. Όταν δε εκλείπει η ζωική λειτουργία, με τον θάνατο του σώματος, τότε εξαφανίζεται και το ψυχικό στοιχείο. Επί πλέον, πέραν του οργανικού κόσμου, στην νεκρή φύση, δεν υπάρχει ούτε ίχνος από ψυχή.

2. Η ανθρωπολογία, η ανατομική και η φυσιολογία διδάσκουν ότι η ισχύς της διανοίας είναι συναρτημένη με το μέγεθος και την κατασκευή του εγκεφάλου.

3. Κατά τους υλιστές, τα ίδια διδάσκει και η εθνογραφία: Ο εγκέφαλος και η ανάπτυξη του πολιτισμού τελούν σε μία αιτιώδη σχέση. Ο εγκέφαλος του αγρίου της Αφρικής και της Ωκεανίας εμφανίζει μικρότερη ανάπτυξη από τον εγκέφαλο του προηγμένου Ευρωπαίου.

4. Προς τα επιχειρήματα αυτά συνηγορούν η παθολογία και η ψυχιατρική. Ανωμαλίες και φθορές του εγκεφάλου συνεπάγονται και ατέλειες του ψυχικού βίου. Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι διάφορες ψυχικές λειτουργίες εδράζονται σε αντίστοιχα μέρη του εγκεφάλου. Ακόμη και χαρακτηριστικά όπως η μωρία, η ανηθικότητα και η εγκληματικότητα συναρτώνται με αντίστοιχα χαρακτηριστικά των οικείων κέντρων του εγκεφάλου.

5. Γίνεται ακόμη επίκληση και της γεωλογίας και της

παλαιοντολογίας. Οι επιστήμες αυτές διδάσκουν ότι η ζωή και ο ψυχικός βίος ανεφάνησαν στον πλανήτη αυτό σε πολύ ύστερο στάδιο της αναπτύξεώς του. Συνάγεται δε από αυτό, ότι το ψυχικό στοιχείο δεν είναι αρχέγονο, όπως το σωματικό και το ανόργανο, αλλά το ψυχικό στοιχείο προήλθε από το σωματικό και υλικό. Και θεωρούν ως το πιθανότερο ότι η ψυχή δεν δημιουργήθηκε κατ' αυτή την μεταγενέστερη περίοδο από κάποια υπερβατική δύναμη, αλλά προήλθε από ανάπτυξη της ανόργανης ύλης.

6. Ισχυρίζονται ακόμη οι υλιστές ότι θα ήταν εξαιρετικά παράδοξο να υποστηρίξει κανείς ότι οι ψυχές προϋπάρχουν, ή ότι κατά την γέννηση ο θεός δημιουργεί για το κάθε σώμα την κατάλληλη ψυχή, ή ότι οι ψυχές διά της γεννήσεως μεταδίδονται από τον πατέρα στα τέκνα.

7. Εάν η ψυχή και το σώμα ήσαν διαφορετικά μεταξύ των, θα ήταν τελείως αδύνατη η αλληλεπίδρασή τους, ενώ είναι γνωστό ότι τέτοια αλληλεπίδραση υπάρχει.

8. Η παραδοχή ότι υπάρχει ψυχικό στοιχείο διαφορετικό από το υλικό αντιτίθεται στην αρχή της διατηρήσεως της ενεργείας. Κατά την αρχή αυτή, το σύνολο της ενεργείας που υπάρχει σε ένα υλικό σύστημα (επομένως δε, και στον κόσμο) είναι σταθερό. Σε αυτή την καθολική συνάφεια περιλαμβάνονται και τα βιολογικά φαινόμενα και οι ενέργειες του νευρικού συστήματος, και μάλιστα του εγκεφάλου. Άρα, εάν υποτεθεί ότι το ψυχικό στοιχείο είναι διαφορετικό από το σωματικό, θα πρέπει να δεχθούμε ότι χάνεται μέρος από την συνολικώς υπάρχουσα ενέργεια -αλλά τούτο αντιτίθεται στον παραπάνω νόμο.

9. Η θεωρία του δυϊσμού δεν συνάδει με την απαίτηση του ανθρώπινου μυαλού, το οποίο πάντοτε ζητεί να εύρει μία ενιαία αρχή στον κόσμο.

Αντιρρήσεις στον ιδεαλισμό. Στον ιδεαλισμό αντιτάσσεται ότι είναι άποψη αδιανόητη η παραδοχή του, ότι μπορεί να υπάρχει πνεύμα που να έχει συνείδηση, και αυτό το πνεύμα να υπάρχει έξω από κάθε σώμα και υλικό φορέα.

Επίσης, χαρακτηρίζεται ως παράδοξη και η αντίληψη του ιδεαλισμού ότι η ύλη αποτελεί το έσχατο γέννημα στον κόσμο, και μάλιστα αποτελεί το μη ον. Και είναι ακόμη πιο παράδοξη η άποψη ότι ο υλικός κόσμος είναι απλό επιγέννημα και δημιούργημα της συνειδήσεως του ανθρώπου.

Αντιρρήσεις στην θεωρία της ταυτότητας. Εκείνο που προσάπτεται στην θεωρία της ταυτότητας είναι ότι, κατά την ερμηνεία των φαινομένων, προσχωρεί είτε στον υλισμό, είτε στον ιδεαλισμό, είτε ακόμη και στον δυϊσμό.

Διότι, πράγματι, είναι συγκαλυμμένος δυϊσμός όταν εισάγεται η έννοια για διττές ιδιότητες του όντος (υλική και πνευματική ιδιότητα δηλαδή), χωρίς να αναλύεται τί είναι κατά την ουσία τους το υλικό και το πνευματικό.

Κεφάλαιο 7

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΑΡΙΘΜΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Το ζήτημα αυτό ευρίσκεται σε κάποια συνάρτηση με εκείνο που προηγουμένως εξετάσαμε, δηλαδή με το πρόβλημα της φύσεως του όντος. Το ερώτημα εδώ αναφέρεται στον αριθμό των αρχών, από τις οποίες προέρχεται η πολλαπλότητα που παρατηρείται στον κόσμο. Εάν δηλαδή υπάρχει μία αρχή, ή περισσότερες.

Και στο ζήτημα αυτό, οι απαντήσεις που δίδονται κατατάσσουν τις θεωρίες σε δύο μεγάλες κατηγορίες: Την *μονοκρατία* και την *πολυκρατία*.

Μονοκρατία (*singularismus*, *monismus*) ονομάζεται η θεωρία η οποία διδάσκει ότι υπάρχει μία και μόνη πρώτη αρχή, από την οποία προέρχονται τα όντα. Η αρχή αυτή μπορεί να γίνεται δεκτή είτε ως υλική, είτε ως πνευματική, είτε ως αμφότερα. Και εάν μεν η αρχή είναι υλική, η μονοκρατία καλείται *υλιστική*. Εάν είναι πνευματική, λέγεται *ιδεαλιστική*. Και, τέλος, η μονοκρατία καλείται *ταυτίζουσα* όταν αποδέχεται μίαν ουσία που εμφανίζεται με διπλές ιδιότητες, ή μίαν ενέργεια η οποία εμφανίζεται με διπλή μορφή (υλική ή πνευματική).

Οπαδοί της *υλίζουσας μονοκρατίας* ήσαν οι Ίωνες φιλόσοφοι, οι Ατομικοί και οι Επικούρειοι. Κατά τον Θαλή (ήκημασε περί το 585), αρχή των όντων είναι το ύδωρ· κατά τον Αναξίμανδρο (611-545 περίπου), το άπειρο· κατά δε τον Αναξίμενη (588-524 περίπου), ο αέρας. Κατά τους Ατομικούς και τους Επικούρειους, τα πάντα στον κόσμο συνίστανται από άτομα, τα οποία είναι μεν πολλά, αλλά είναι ομοειδή. Κατ' αυτούς, η

διαφορά μεταξύ των όντων προέρχεται από το σχήμα, την τάξη και την θέση των ατόμων.

Εκπρόσωποι της *ιδεαλιστικής μονοκρατίας* είναι, από μεν τους αρχαίους, ο Πλωτίνος (205-270), από δε τους νεώτερους, ο Leibniz (1646-1716) και ο Hegel (1770-1831), καθώς και άλλοι οπαδοί του ιδεαλισμού.

Τέλος, ως εκπροσώπους της *ταυτίζουσας μονοκρατίας* αναφέρουμε τους Ελεάτες φιλοσόφους, τον Ηράκλειτο (535-475 περίπου) και τους Στωικούς, από δε τους νεώτερους τον Spinoza (1632-1677).

Πολυκρατία (*pluralismus*) καλείται η θεωρία η οποία πρεσβεύει ότι τα όντα γενικώς προέρχονται από πολλές αρχές ή δυνάμεις, οι οποίες είναι διαφορετικές και χωριστές μεταξύ των, είναι δε αυτοτελείς απλές και μόνιμες, και όχι φαινόμενα μιας ενιαίας και απόλυτης αρχής. Από αυτές τις αρχές γεννώνται και μεταβάλλονται οι επί μέρους αρχές και τα επί μέρους όντα, διά μίξεως ή αποσυνθέσεως. Τίποτε το νέο δεν γίνεται και τίποτε δεν καταστρέφεται τελείως.

Οπαδοί της *πολυκρατίας* από τους Έλληνες είναι ο Εμπεδοκλής (495-435 περίπου), ο οποίος θεωρεί ότι όλα τα όντα αποτελούνται από τέσσερα στοιχεία -το πυρ, τον αέρα, το ύδωρ και την γη. Επίσης ο Αναξαγόρας (500-428 περίπου), ο οποίος θεωρούσε ότι τα όντα παράγονται από σπέρματα, τα λεγόμενα *ομοιομερή*. Αυτά είναι άπειρα κατά το πλήθος, αγέννητα, άφθαρτα, αναλλοίωτα, αόρατα, διαιρετά, και έχουν όλα την ίδια ποιότητα το καθένα. Έτσι, άλλα είναι τα μόρια του χρυσού, άλλα της σαρκός, άλλα των οστών, και ούτω καθ' εξής.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

1. Το πρόβλημα ορισμού της έννοιας της τεχνολογίας

Εκ πρώτης όψεως, η έννοια "τεχνολογία" φαίνεται ως απολύτως ξεκάθαρη. Και τούτο, διότι καθημερινώς βλέπουμε μπροστά μας συσκευές, μηχανισμούς, ακόμη και κάθε είδους μεθόδους διά των οποίων δημιουργείται για χάρη του ανθρώπου αυτό που έχει ονομασθεί "δεύτερη φύση". Τα προβλήματα όμως αρχίζουν όταν κάποιος κληθεί να δώσει ένα σαφή ορισμό της τεχνολογίας κατά τρόπο επιστημονικό· έναν ορισμό που να μη περιέχει ούτε περισσότερες ούτε λιγότερες λέξεις από αυτό που είναι η τεχνολογία.

Η δυσκολία στην διατύπωση ενός ορισμού εν προκειμένω δεν είναι πρωτοφανής. Είναι ακριβώς η ίδια δυσχέρεια του να πει κάποιος *τί είναι* κάτι το οποίο είναι πολύ κοντά μας, ζούμε μέσα σέ αυτό, είναι ένα ουσιώδες κομμάτι της ζωής μας. Πρόκειται ακριβώς για την ίδια δυσκολία του να υπάρξει ένας καθολικώς αποδεκτός (και ικανοποιητικός, χωρίς αμφισβητήσεις) ορισμός για έννοιες τόσο γενικές και (φαινομενι-κώς) οικείες όπως "δύναμη", "επιστήμη", "πολιτική", ή "κοινωνία". Αν, συνεπώς, λάβουμε υπόψη το πόσο πολυμερές φαινόμενο είναι η τεχνολογία και το πόσα (υποκειμενικά και αντικειμενικά) στοιχεία την συνθέτουν, τότε δεν πρέπει να θεωρηθεί ως απροσδόκητο ότι πολύ δύσκολα θα υπάρξει ένας ορισμός γενικής αποδοχής.

Για τους σκοπούς όμως αυτού του βιβλίου, είναι απαραίτητο να δώσουμε έναν (όσο το δυνατόν περισσότερο

ικανοποιητικό) ορισμό. Οχι μόνο διότι η επιστημονική συγκρότηση του Μηχανικού βασίζεται πάντοτε στην πλήρη καθαρότητα και διαύγεια των θεμελιωδών εννοιών που συγκροτούν τους επί μέρους τομείς της επιστήμης και της εφαρμογής. Αλλά και διότι δεν είναι δυνατόν να οικοδομηθεί μία Φιλοσοφία της Τεχνολογίας αν δεν γνωρίζουμε ποιά είναι το πρόβλημα και γιατί υπάρχει αυτός ο κλάδος που λέγεται Φιλοσοφία της Τεχνολογίας.

Έχει ακουστεί η άποψη ότι "το μόνο που προσφέρουν οι ορισμοί είναι να μπερδεύουν τα πράγματα". Τούτο έχει λεχθεί με διάθεση μάλλον ευτράπελη. Προκειμένης όμως της προσπάθειας για ένα ορισμό του όρου "τεχνολογία" η παρατήρηση αυτή εκφέρεται και με κάποια αμηχανία, μπροστά στην όχι μικρή δυσκολία να δοθεί ένας ορισμός καθολικής αποδοχής.

Συνεπώς, αφ' ενός δεχόμεθα ότι όντως υπάρχει ένας βαθμός εγγενούς αοριστίας του αντικειμένου που θέλουμε να ορίσουμε, ίσως λόγω της συνεχώς διαφεύγουσας ιδιοσυστασίας του. Αφ' ετέρου όμως, υπάρχουν περιθώρια να προχωρήσουμε στην αναζήτηση της επιστημονικής ακρίβειας περί τον ορισμό του όρου "τεχνολογία":¹ Μπορούμε να αντιπαραβάλουμε και να συγκρίνουμε ορισμούς που έχουν ήδη προταθεί· μπορούμε να προσπαθήσουμε να εκφράσουμε με λέξεις αυτό που όλοι (άλλος περισσότερο, άλλος λιγότερο) συλλαμβάνουμε άμεσα όταν μιλούμε (ή ακούμε να μας μιλούν) για "τεχνολογία". Και μπορούμε να θέσουμε υπό κάπως πιο συστηματική εξέταση τα αποτελέσματα αυτών των προσπαθειών μας, δηλαδή των όποιων στοιχείων θα προκύψουν για τον ορισμό του όρου "τεχνολογία". Το

¹ Για τους σκοπούς του παρόντος διδακτικού εγχειριδίου, που προορίζεται για φοιτητική χρήση, σε αυτό και το επόμενο κεφάλαιο δανειζόμεθα αναλύσεις του F. Rapp από το *Analytical Philosophy of Technology*, Dordrecht, 1981, κυρίως από κεφ. III, IV. Για μία κριτική παρουσίαση του θέματος επιφυλασσόμεθα μελλοντικώς.

πρόβλημα είναι κυρίως ότι η "τεχνολογία" αποτελεί λέξη του καθημερινού λεξιλογίου -περιβεβλημένη, πάντως, με αρκετή ασάφεια, σύγχυση και επαμφοτερίζουσες σημασίες. Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος, δεν είναι δυνατόν να εισαγάγουμε έναν ορισμό που να ανατρέπει τα πάντα και να μη λαμβάνει υπόψη του τίποτε από την περί τεχνολογίας αντίληψη. Από το άλλο μέρος, όμως, είναι απαραίτητο και σκόπιμο να ευρεθούν και να συζητηθούν τα θεμελιωδώς καθοριστικά στοιχεία (αυτό που η Σημειολογία θα ονόμαζε: τα σημαντικά -δηλαδή αυτά που σημαίνουν το τί όντως είναι το προς ορισμόν αντικείμενο) που υπάρχουν στους διαφόρους περί τεχνολογίας ορισμούς.

2. Τρόποι προσεγγίσεως του προβλήματος

Ο Nietzsche είχε διατυπώσει την άποψη ότι "μόνο ό,τι δεν έχει ιστορία μπορεί να ορισθεί"⁵⁷ Αν ακολουθήσει κανείς αυτόν τον ορισμό αυστηρά, τότε θα έπρεπε να δεχθεί ότι ένας μη-ιστορικός (ή, ακριβέστερα: αν-ιστορικός) ορισμός της τεχνολογίας είναι αδύνατος. Διότι προφανώς η τεχνολογία είναι ιστορικό φαινόμενο -και μάλιστα το φαινόμενο της τεχνολογίας είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτό μόνον εάν εκάστοτε τοποθετείται σε ένα ιστορικό πλαίσιο, ή θεωρείται σε μία διαδοχή ιστορικών εποχών. Άλλωστε, η παραγωγή και η χρήση των προϊόντων της τεχνολογίας συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και τοποθετείται μέσα στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της κάθε εποχής.

Όντως, από εποχή σε εποχή τα τεχνολογικά συστή-

⁵⁷ F. Nietzsche, *The Birth of Tragedy' and The Genealogy of Morals*, μεταφρ. Francis Golffing, New York 1956, σελ. 212.

ματα διαφέρουν πολύ μεταξύ των· οι αξίες που τα παρήγα-γαν και τα δικαίωσαν είναι πολύ διαφορετικές· ο τρόπος παραγω-γής των επίσης διαφέρει σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας. Και οι διαφορές αυτές είναι τόσο σημαντικές ώστε διερωτάται κανείς εάν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για διαφορετικές ιστορικές στιγμές ενός φαινομένου -ή μήπως πρόκειται για "γενικές ομοιότητες" μεταξύ διαφόρων φαινομένων, όπως ισχυρίσθηκε ο Wittgenstein.

Αυτή η δεύτερη άποψη όμως αποτελεί μάλλον μία υπερβολή. Διότι περιορίζεται σε μία πολύ εκ του σύνεγγυς θεώρηση των προϊόντων της τεχνολογίας και αγνοεί το γεγονός της ιστορικής συνέχειας της τεχνολογικής εξέλιξης. Κάποτε υπήρχε μία πρωτόγονη μεταλλουργία που εξελίχθηκε στην τέχνη των άκρως ειδικευμένων τεχνιτών σε πολιτισμένες κοινωνίες -και σήμερα έχουμε φθάσει στον συνδυασμό θεωρητικής και εφαρμοσμένης Μηχανικής, η οποία έχει εξαπλωθεί σε όλες τις κατασκευές ανά τον κόσμο. Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για μία συνεχή διαδικασία και εξέλιξη, η οποία έχει αρχίσει από την εποχή που ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε λίθινα εργαλεία. Με μία μακροσκοπική θεώρηση, γίνεται απολύτως προφανές ότι πρόκειται για μία διαδικασία -παρά τις κατά εποχές διαφορές σε μεθόδους, αποτελεσματικότητα ή ποιότητα των προϊόντων της τεχνολογίας. Βεβαίως, όταν η εξέταση πάψει να είναι μακροσκοπική, τότε αναφαίνονται σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονται στο πέρασμα του χρόνου ή σε γεωγραφικές ιδιομορφίες. Όλες όμως οι διαφορές (ή και αλληλο-επηρεασμοί) αποτελούν απλώς επί μέρους φαινόμενα μιας γενικής πορείας και εξέλιξης προς την τεχνολογική τελειοποίηση.

Χωρίς, συνεπώς, να αγνοούμε τις επί μέρους ιστορικές

διαφορές, παραμένει το γεγονός ότι η τεχνολογική εξέλιξη πάντοτε είχε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Όταν τα προϊόντα παρουσιάζονται με την υλική τους μορφή, τότε ασφαλώς αναδύονται ανάγλυφες οι διαφορές και ο επί μέρους χαρακτήρας της κάθε εποχής. Εν τούτοις, τα κοινά χαρακτηριστικά της τεχνολογικής εξέλιξης επιτρέπουν μίαν αν-ιστορική περιγραφή της τεχνολογίας.

Κατ' αρχήν, η τεχνολογική δραστηριότητα είναι πάντοτε εγγενώς συνυφασμένη με ορισμένες ιδεολογικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις: Τέτοιες, λόγου χάρη, είναι μία ορισμένη αντίληψη περί του κόσμου, της ιστορίας, του ανθρώπου, της κοινωνίας, καί, όχι λιγότερο, είναι συνδεδεμένη με ένα ορισμένο επίπεδο θεωρητικών φυσικών γνώσεων.

Πέραν αυτών των θεωρητικών προϋποθέσεων, υπάρχει πάντοτε η πολιτική ή κοινωνική βούληση έτσι ώστε η τεχνολογική δραστηριότητα να διοχετευθεί προς αυτήν ή εκείνη την κατεύθυνση. Το πώς ή από ποιούς εκφράζεται αυτή η βούληση είναι προφανώς ένα στοιχείο άμεσα συνδεδεμένο με την δομή και την οργάνωση της κάθε επί μέρους κοινωνίας.

Επί πλέον, για να έλθει εις πέρας ο τελικός σκοπός της τεχνολογίας, είναι απαραίτητη η ύπαρξη μιας υλικής υποδομής. Απαιτούνται πρώτες ύλες, απαιτούνται εργαλεία και μηχανήματα, τα οποία θα συνδυασθούν με τις κατάλληλες μεθόδους οργάνωσης (εξειδίκευση, καταμερισμός εργασίας, διαδικασίες και θεσμοί οικονομικών συναλλαγών).

Τέλος, πέραν των συνειδητών στόχων οι οποίοι επιδιώκονται μέσω της τεχνολογικής διαδικασίας, υπάρχουν και παράλληλες (όχι πάντοτε δευτερεύουσες) συνέπειες από την τεχνολογική δραστηριότητα. Αυτές οι συνέπειες αφορούν είτε

στον άνθρωπο (τίς ανάγκες του, τις επιθυμίες του, τα συναισθήματά του, τον τρόπο οργανώσεως της ζωής του), είτε στο περιβάλλον (ποιότητα, αλλαγή του τοπίου, μόλυνση κ.τ.τ.). Το είδος και η μορφή των συνεπειών αυτών καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τον χαρακτήρα της κάθε ιστορικής στιγμής· καθορίζει επίσης την εκάστοτε περί τεχνολογίας γενικήν αντίληψη. Ετσι, ένα συγκεκριμένο επίπεδο τεχνολογικής αναπτύξεως καθορίζει και τον ρόλο, τον οποίον η τεχνολογία θα διαδραματίσει στην κοινωνία και τον πολιτισμό.

Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα που σχετίζονται με την τεχνολογία είναι δυνατόν να προσεγγισθούν από δύο οπτικές γωνίες: Την ιστορική και την καθαρά θεωρητική. Το να αναλύσουμε τη μία και να αγνοήσουμε την άλλη θα έχει ως συνέπεια τον μονόπλευρο χαρακτήρα θεωρήσεως του προβλήματος. Συνεπώς, είναι αναγκαίο να δούμε συνοπτικά την τεχνολογική εξέλιξη και από μία ιστορική άποψη.

3. Η τεχνολογία στην ιστορία

Αποτελεί, ως γνωστόν, θεμελιώδες χαρακτηριστικό του ανθρώπου η συν-είδηση: Η επίγνωση του γεγονότος ότι ο ίδιος υπάρχει, ότι αποτελεί ένα *είναι*, το οποίο υπάρχει εν ταυτώ μέσα στον κόσμο και *απέναντι* στον κόσμο. Και αυτό το γεγονός αποτελεί, κατ' ουσίαν, την πηγή της θεμελιώδους φιλοσοφικής διερωτήσεως.

Στην περίπτωση της φυσικής υπάρξεως του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, αυτό το *απέναντι* προσλαμβάνει ένα χαρακτήρα κυριολεκτικά δραματικό. Διότι δεν πρόκειται απλώς για μία σχέση

του τύπου "εγώ - εσύ". Πρόκειται για μian αυτόχρονα σχέση "εγώ εναντίον σου". Και βεβαίως αναφερόμεθα στην δραματική σύγκρουση του ανθρώπου με την φύση.

Το φυσικό σκηνικό, μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται το ανθρώπινο δράμα, επεφύλαξε στον άνθρωπο σκληρές δοκιμασίες καθ' όλη την διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής. Οι σκληρές συνθήκες μέσα στις οποίες βρήκε τον εαυτό του ο άνθρωπος τον ανάγκασαν να επινοήσει μεθόδους, μέσω των οποίων θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις (αλλά και τις επιθέσεις) της φύσεως.

Εκείνο το οποίο πολύ γρήγορα ανέκαλυψε ο άνθρωπος είναι ότι ακόμη και οι στοιχειώδεις ανάγκες του (η τροφή, η ενδυμασία, η στέγη) απαιτούν την επινόηση, παραγωγή και χρήση των προς τούτο καταλλήλων εργαλείων. Τούτο έπραξε, και επεβίωσε, και ανεπτύχθη αυτό που είναι γνωστό ως πολιτισμός. Αλλά δεν ήταν μόνο οι στοιχειώδεις ανάγκες που προαναφέραμε. Ήταν η ιατρική περίθαλψη, οι μεταφορές, τα μέσα αμύνης -όλα αυτά, σε όλες τις εποχές, τελούσαν υπό τη στενή εξάρτηση των μέσων που θα προσέφερε η τεχνολογία.

Πρέπει εν τούτοις να σημειωθεί ότι δεν ήταν μόνο η ικανοποίηση των θεμελιωδών φυσικών αναγκών εκείνο που προκάλεσε τις τεχνολογικές επινοήσεις. Ήταν επίσης η αυθόρμητη ανάγκη για καλλιτεχνική δημιουργία, καθώς επίσης και η ανάγκη για θρησκευτική έκφραση.

Υπάρχει λοιπόν μία σχέση διαλεκτικής αλληλεξάρτησης θεωρούμενη *a posteriori*: Σε κάθε εποχή ο άνθρωπος χρησιμοποίησε τις ικανότητές του για να επιτύχει εκείνο το επιθυμητό *modus vivendi* με την φύση που του επέτρεπε το εκάστοτε επίπεδο του πολιτισμού που ο ίδιος είχε οικοδομήσει. Εν ταυτώ όμως,

κάθε μέθοδος και κάθε αντικείμενο της τεχνολογίας αντανakλά μία συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, ένα επίπεδο της ανθρώπινης ζωής σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή. Ταυτοχρόνως, αυτά τα μέσα και αυτές οι μέθοδοι αποτελούν την βάση για κάθε μελλοντική τεχνολογική εξέλιξη. Συνεπώς, η κάθε ανθρώπινη γενεά και η κάθε ιστορική εποχή αποτελούν ένα κρίκο σε μία προοδευτική εξέλιξη. Εκείνο στο οποίο (μακροσκοπικώς, από ιστορική άποψη) διαφέρουν οι επί μέρους εκφάνσεις της τεχνολογίας αποτελεί ακριβώς έκφραση των επί μέρους διαφορών στην παράδοση, στην πολιτιστική τους κληρονομιά, και στην ιδιαίτερη πολιτιστική και κοινωνική τους φυσιογνωμία.

Σύμφωνα με μία μάλλον επιπόλαιη στάση, υπάρχει η τάση να υποτιμηθούν τα τεχνολογικά επιτεύγματα παλαιότερων εποχών. Ένας βαθύτερος όμως στοχασμός πάνω στο σημείο αυτό θα απεδείκνυε μάλλον το αντίθετο: Θα δημιουργούσε την τάση να υποτιμηθούν τα επιτεύγματα του ιστορικού παρόντος. Πράγματι, η σύγχρονη πραγματικότητα μαρτυρεί ότι αποτελεί απλώς ένα στάδιο που εκτυλίχθηκε βαθμιαία -ένα στάδιο το οποίο προέκυψε από διαδικασίες που υπήρχαν ήδη μέσα στην ιστορική εξέλιξη. Εάν λάβει κανείς υπόψη του ότι σήμερα η ανακάλυψη νέων αρχών είναι κάτι το σπάνιο, τότε θά μπορούσε να εκτιμήσει καλύτερα το πόσο σπουδαιότερο στάδιο στην ιστορία της τεχνολογίας αποτελούν η επινόηση και κατασκευή τεχνολογικών μέσων, όπως ο τροχός, η σφήνα, το τρυπάνι, η βελόνα, ο μοχλός, το άροτρο. Εάν τα πράγματα θεωρηθούν υπό αυτό το πρίσμα, τότε κάποιος θα μπορούσε ίσως να ισχυρισθεί ότι η προϊστορική και η πρωτοϊστορική εποχή αποτελούν τις πιο σπουδαίες περιόδους στην ιστορία της τεχνολογίας. Αυτό τούτο το γεγονός ότι μεγάλες περίοδοι της ανθρώπινης ιστορίας ονομάστηκαν Λιθίνη

Εποχή, Εποχή του Χαλκού, Εποχή του Σιδήρου, υπογραμμίζει κατ' εξοχήν τον εξέχοντα ρόλο που διαδραμάτισε η τεχνολογία κατά τα διάφορα στάδια εξέλιξεως της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο Ισπανός φιλόσοφος Ortega y Gasset θεωρεί ότι η θεμελιώδης αρχή, για την διάκριση της ιστορίας της τεχνολογίας σε διάφορες περιόδους, είναι η ειδικότερη περί τεχνολογίας αντίληψη, η οποία εκάστοτε επικρατούσε. Ο ίδιος διακρίνει τρεις τέτοιες αντιλήψεις:

1. *Η τεχνολογία του τυχαίου.* Είναι χαρακτηριστική του προϊστορικού ανθρώπου και εξακολουθεί να υπάρχει και στους σύγχρονους πρωτογόνους. Σε αυτό το στάδιο, η τεχνολογία ευρίσκεται απλώς ενσωματωμένη στην φυσική εξέλιξη μιας ασυνείδητης, περίπου ζωώδους, φυσικής ζωής. Δεν υπάρχουν εκπαιδευμένοι τεχνίτες και η οποιαδήποτε επινόηση προκύπτει ως αποτέλεσμα συμπτώσεως μάλλον παρά συνειδητής προθέσεως.

2. *Η τεχνολογία του πρακτικού τεχνίτη (εμπειροτεχνία).* Αποτελεί περίοδο που χαρακτηρίζει την κλασσική αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα. Οι τεχνολογικές μέθοδοι είναι τόσο ποικίλες και πολύπλοκες ώστε προκύπτει η ανάγκη καταμερισμού της εργασίας. Η γνώση και η εφαρμογή μιας συγκεκριμένης τεχνικής μεθόδου είναι περιορισμένη ανάμεσα σε λίγους τεχνίτες. Έτσι, ό,τι θα ονόμαζε κανείς "τεχνολογία" αποτελείται από ένα παραδοσιακό σύνολο από δεξιότητες ή "τέχνες" (των τεχνιτών, που συγκροτούν συνάφια, ή συντεχνίες). Αυτό το σύνολο αποτελείται από ένα αρκετά μεγάλο αριθμό από τέχνες και τεχνικές, οι οποίες όμως ελάχιστα αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου.

3. *Η τεχνολογία της επιστήμης του Μηχανικού.* Αυτή ακριβώς η τεχνολογία είναι που χαρακτηρίζει την εποχή μας, εποχή η οποία κυριαρχείται από την πρωταγωνιστική δραστηριότητα

του Μηχανικού. Το στοιχείο το οποίο είναι ριζικά διαφορετικό εδώ είναι το ότι τα εργαλεία (όπως οι μηχανές και άλλες συσκευές) έχουν αποκτήσει ένα βαθμό αυτονομίας. Ο χειρισμός τους δεν γίνεται πλέον από ανθρώπους -θα έλεγε κανείς ότι έχουν αποχωρισθεί από τον άνθρωπο. Στην περίπτωση μιας υφαντουργικής μηχανής, για παράδειγμα, ο άνθρωπος απλώς ελέγχει την ροή της εργασίας. Δεν χρησιμοποιεί την προσωπική μύική του δύναμη προκειμένου να λειτουργήσει η μηχανή. Η διαφορά είναι ριζική. Διότι η δυνατότητα του ανθρώπου για φυσική εργασία είναι περιορισμένη, ενώ η χρήση των αυτοκινούμενων μηχανών διανοίγει δυνατότητες, ο αριθμός των οποίων δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί αυτή την στιγμή.

Ο M. Scheler προσεγγίζει το θέμα των περιόδων της τεχνολογικής προόδου κάπως διαφορετικά. Διακρίνει τέσσερις θεμελιώδεις εξελίξεις:

1. Μετάβαση από την τεχνολογία της μαγείας στην θετική τεχνολογία των όπλων και των εργαλείων.

2. Από την καλλιέργεια με το σκαλιστήρι (μητριαρχικοί πολιτισμοί), στην γεωργία (χρήση του αρότρου) και την κτηνοτροφία.

3. Από τα χειροκίνητα εργαλεία (που κατασκευάζονται με βάση κάποια τεχνική βασισμένη στην παράδοση από τους παλαιότερους), στις αποδοτικές αυτοκινούμενες μηχανές, η κατασκευή των οποίων βασίζεται στην επιστημονική γνώση.

4. Από το σύστημα της πρώιμης κεφαλαιοκρατίας στην χρήση του άνθρακα ως πηγής ενέργειας.⁵⁸

Εξ άλλου, ο A. Gehlen έχει την άποψη ότι στην

πραγματικότητα έχουν υπάρξει μόνο δύο κρίσιμες φάσεις με θεμελιώδη σημασία:

1. Η "νεολιθική επανάσταση", με την οποία η ανθρωπότητα προχώρησε από την ζωή του νομαδικού κυνηγιού σε μια ζωή μόνιμης εγκαταστάσεως, οπότε αρχίζει και η κτηνοτροφία.

2. Η ριζική αλλαγή την οποία σηματοδοτεί η μετάβαση στον "πολιτισμό της μηχανής" και συντελείται με την Βιομηχανική Επανάσταση.

Κατά τον Gehlen, και οι δύο ανωτέρω αλλαγές είχαν συνέπειες πολύ μεγάλου βεληνεκούς. Η εγκατάσταση των νομάδων κυνηγών σε μόνιμο μέρος οδήγησε σε μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμών, σε ανάπτυξη σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής, σε καταμερισμό εργασίας -ακόμη και στην εμφάνιση τοπικών θεοτήτων, με δικούς των ναούς και ιδιαίτερες λατρείες. Ομοίως, η Βιομηχανική Εποχή έχει επιφέρει θεμελιώδεις αλλαγές, των οποίων οι συνέπειες δεν είναι ακόμη δυνατόν να εκτιμηθούν σε όλη τους την έκταση.

Ο Ladislav Tondl κατέληξε σε μία συστηματική κατάταξη των τύπων των τεχνολογικών συσκευών. Αυτές οι κατηγορίες, χονδρικώς, αντιστοιχούν στις φάσεις της ιστορίας της τεχνολογίας. Η κατάταξη βασίζεται σε μία σύγκριση του ποσοστού εργασίας που εκτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος σε σχέση με το ποσοστό εργασίας που εκτελείται από τεχνολογικούς μηχανισμούς. Με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, η απόδοση των τεχνολογικών μηχανισμών έχει αυξηθεί κατά το ποσοστό που η απαιτούμενη ανθρώπινη εργασία έχει μειωθεί.

Κατά τον Tondl, οι τρεις αντιπροσωπευτικοί τύποι τεχνολογικών μηχανισμών είναι:

⁵⁸ M. Scheler, *Problems of a Sociology of Knowledge*, London 1980, σσ. 137-8.

1. *Το εργαλείο*: Είτε πρόκειται για ένα μαχαίρι, είτε για πέλεκυ, είτε για σμίλη, τό κοινό χαρακτηριστικό του εργαλείου είναι ότι ενεργοποιείται διά της ανθρωπίνης μυϊκής δύναμης. Με την βοήθεια ενός εργαλείου, ο άνθρωπος ενεργεί πάνω στο αντικείμενο της εργασίας του και το διαμορφώνει σύμφωνα με τους σκοπούς του.

2. *Η μηχανή*: Κατά την κλασσική αντίληψη, μηχανή είναι ένα σύστημα, το οποίο τροφοδοτείται με ενέργεια η οποία δεν προέρχεται από τον ίδιο τον άνθρωπο. Η εισαγωγή της ατμομηχανής είχε ως αποτέλεσμα μεγάλη αύξηση της αποδόσεως. Πάντως όλες οι μηχανές (οι οποίες αποτελούνται από μία πηγή ενέργειας, ένα μηχανισμό μετασχηματισμού της ενέργειας και ένα ορισμένο μηχανισμό λειτουργίας) λειτουργούν υπό τον έλεγχο του ανθρώπου.

3. *Το αυτόματο σύστημα*: Με τις αυτοματοποιημένες μηχανές, η εφαρμογή των αρχών της Κυβερνητικής σε ό,τι αφορά τον έλεγχο και την ρύθμιση του συστήματος καθιστά πλέον περιττή (σχεδόν εξ ολοκλήρου περιττή) την λειτουργία ελέγχου η οποία εκτελείται από τον άνθρωπο. Βεβαίως δεν έχουμε ακόμη φθάσει στον απόλυτο αυτοματισμό, διότι ο έλεγχος και η διαδικασία λήψεως αποφάσεων καθορίζεται ακόμη από ένα πρόγραμμα το οποίο έχει σχεδιασθεί από ανθρώπους. Εν τούτοις, ήδη εκτελούνται πειράματα για την κατασκευή μηχανών οι οποίες "μαθαίνουν" και αυτο-οργανώνονται. Ο τελικός σκοπός αυτών των πειραμάτων είναι η περαιτέρω εξάλειψη του ανθρωπίνου παράγοντα και η αντικατάστασή του από αυτόματες διαδικασίες.⁵⁹

⁵⁹ L. Tondl, 'On the Concept of Technology' and 'Technological Sciences', στο F. Rapp (ed.), *Contributions to a Philosophy of Technology - Studies in the Structure of Thinking in the Technological Sciences*, Dordrecht & Boston 1974, σσ. 9-11.

Από την άποψη αυτή, είναι αξιοσημείωτη η απόπειρα του D. Ribeiro να δώσει μίαν άλλη περιγραφή της ανθρωπίνης προϊστορικής και ιστορικής αναπτύξεως ως αποτελέσματος της τεχνολογικής εξελίξεως. Οι έννοιες που συνιστούν μία τεχνολογική επανάσταση θεωρούνται ως ο βασικός παράγων που προκαλεί αυτή την ανάπτυξη. Οι κοινωνικοί και οι πολιτιστικοί θεσμοί θεωρούνται ως τα θεωρητικά πρότυπα διά των οποίων ο πολιτισμός ανταποκρίνεται σε αυτές τις τεχνολογικές επαναστάσεις. Οι δε πολιτισμοί καθ' εαυτούς θεωρούνται ως οι συγκεκριμένες ιστορικές ενότητες οι οποίες αποκρυσταλλώνονται ως αποτέλεσμα των ανωτέρω θεσμών.⁶⁰

Ο Ribeiro δέχεται τις τρεις γενικώς αποδεκτές "πολιτιστικές επαναστάσεις", την αγροτική, την αστική, και την βιομηχανική. Πάντως εισάγει ενδιάμεσα στάδια μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης: Η επανάσταση της αρδευτικής, της εκτροφής ποιμνίων και η εμπορική. Τελικώς, πέρα από την Βιομηχανική Επανάσταση (εισαγωγή των αυτοκινουμένων μηχανών) διακρίνει την εν εξελίξει "Θερμοπυρηνική Επανάσταση" (αυτοματισμός, τεχνολογία των υπολογιστών, χρήση της ατομικής ενέργειας), την οποίαν άλλοι συγγραφείς έχουν ονομάσει "Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση".

Η αξία μιας τέτοιας κατατάξεως είναι προφανής. Διότι προσφέρει ένα τρόπο ώστε να καταταγούν κατά τρόπο συστηματικό μεγάλα χρονικά διαστήματα της ιστορικής διαδρομής του ανθρωπίνου γένους. Και είναι φανερό ότι αυτά τα μεγάλα χρονικά διαστήματα χαρακτηρίζονται θεμελιωδώς από τα κύρια χαρακτηριστικά της αντίστοιχης τεχνολογίας των. Αυτό ουδόλως

⁶⁰ Βλ. D. Ribeiro, *The Civilizational Process*, Washington D.C. 1968.

είναι παράξενο ή απροσδόκητο. Διότι η συντήρηση της ζωής και η διασφάλιση των πολιτιστικών κατακτήσεων επετεύχθη διά των μεθόδων και των μέσων που παρείχε η τεχνολογία. Αυτό ακριβώς είναι ο αποφασιστικός ρόλος τον οποίο διεδραμάτισε η τεχνολογία κατά την ιστορική εξέλιξη. Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα προφανές στην περίπτωση των ενόπλων συγκρούσεων: Κατά κανόνα, η πιο "αποτελεσματική" τεχνολογία εξασφαλίζει την πρωτοπορεία στην μάχη για επιβίωση.

Εν τούτοις, ο Ribeiro προχωρεί πέρα από τον ισχυρισμό ότι η τεχνολογία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο κατά την ιστορική εξέλιξη: Προβάλλει την άποψη ότι, υπό μακροπρόθεσμη προοπτική, η τεχνολογία είναι ο αποφασιστικός παράγων. Αλλά υπάρχουν δύο τουλάχιστον επιχειρήματα, τα οποία είναι δυνατόν να αντιταχθούν εναντίον μιας τέτοιας απόψεως:

Πρώτον, το είδος της πολιτικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ζωής δεν είναι δυνατόν να εξαχθεί άμεσα από την κατάσταση της τεχνολογίας στην αντίστοιχη κοινωνία. Κατά τον Μεσαίωνα, λόγου χάρη, τα επίπεδα της τεχνολογίας σε Ευρώπη, Κίνα και Ισλαμικές χώρες ήταν σχετικώς συγγενή· ταυτόχρονα, όμως, τα χαρακτηριστικά της ατομικής και κοινωνικής ζωής σε κάθε μία από τις περιοχές αυτές ήσαν τελείως διαφορετικά μεταξύ των. Βεβαίως, θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι οι διαφορές αυτές πρέπει να θεωρηθούν ως αμελητέες, εάν τεθούν υπό την οπτική της μακροπρόθεσμης αναλύσεως. Αλλά, εάν υιοθετηθεί μία τέτοια αντίληψη, τότε τα πάντα εκπίπτουν σε ένα γενικό, αφηρημένο και αποψιλωμένο μονοδιάστατο χαρακτηρισμό της ιστορίας -όπου όλες οι πραγματικές διαφορές και η ποικιλία των ιστορικών εξελίξεων εκπίπτουν απλώς σε διαφορές χαρακτηριστικών της τεχνολογικής εξελίξεως.

Ένα δεύτερο αντεπιχείρημα κατά των απόψεων του Ribeiro είναι το εξής: Ο ισχυρισμός ότι η τεχνολογία είναι ο μόνος παράγων διαμορφώσεως όλων των ιστορικών εξελίξεων πολύ δύσκολα θα ήταν δυνατόν να επιβεβαιωθεί εμπειρικά. Τα δεδομένα τα οποία τίθενται στην διάθεση του ιστορικού δείχνουν ότι υπάρχουν ταυτόχρονα ορισμένα φαινόμενα τεχνολογικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά. Δεν υπάρχει τίποτε που να πείθει αργιστί ότι τα τεχνολογικά φαινόμενα είναι αιτιατικώς πρότερα σε σχέση με τα πολιτικά, κοινωνικά ή πολιτιστικά. Το θέμα χρήζει περισσότερο λεπτομερούς αναλύσεως, η οποία είναι πιθανόν να δείξει ότι δεν ισχύει κάποιος γενικός ιστορικός κανόνας, αλλά ότι κατά περίπτωση οι αλληλεπιδράσεις αυτών των παραγόντων παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Έτσι, ο Jakob Burckhardt,⁶¹ καταδεικνύει ότι μία αρκετά ικανοποιητική παγκόσμια ιστορία είναι δυνατόν να γραφεί χωρίς, πρακτικώς, καμμία αναφορά στην τεχνολογία. Κατ' αυτόν, η ιστορική εξέλιξη διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση τριών παραγόντων: κράτος, θρησκεία και πολιτισμός.

Υπάρχει ένα στοιχείο το οποίο θα πρέπει να προσέξει ιδιαίτερα ο μελετητής της φιλοσοφίας της τεχνολογίας: Σήμερα (οπότε ο ρόλος της τεχνολογίας έχει γίνει τόσο σημαντικός και εξωφθάλμως καθοριστικός για την ζωή και τον πολιτισμό) αναπτύσσεται η τάση να υπερτονισθεί ο ρόλος της τεχνολογίας αναδρομικώς, όταν κάποιος επιδίδεται σε φιλοσοφία της ιστορίας και επιχειρεί μία ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων και των αιτίων της διαμορφώσεώς των. Θα πρέπει όμως να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη ότι, κατά τον 19ον αιώνα, λόγου χάρη, ο ρόλος

⁶¹ Jakob Burckhardt, *Force and Freedom: Reflections on History*, New York 1955, σσ. 147-213.

της τεχνολογίας ήταν πολύ λιγότερο σημαντικός από αυτόν του ιστορικού παρόντος.

Ο ρόλος της τεχνολογίας θα φαινόταν ίσως πολύ έντονος σε όλες τις εποχές εάν κανείς έμενε σε μια πολύ εξωτερική περιγραφή των φαινομένων. Εάν, δηλαδή, δεν προχωρούσε σε συνεκτίμηση των υποκειμενικών παραγόντων, οι οποίοι επηρεάζονται άμεσα από την τεχνολογία -αλλά και άμεσα επιδρούν στην εξέλιξή της επίσης. Δεν θα πρέπει, συνεπώς, να θεωρηθεί ως απλή σύμπτωση το γεγονός ότι ο Ribeiro (ο οποίος θεώρησε την τεχνολογία ως τον αποφασιστικό παράγοντα για την διαμόρφωση των ιστορικών φαινομένων) ήταν ανθρωπολόγος, ειδικευμένος στην έρευνα των ιθαγενών της Αμερικής. Όταν κανείς σταθεί μόνο στα εξωτερικά φαινόμενα, τότε ο ρόλος της τεχνολογίας φαίνεται δεσπόζων, είτε ο λόγος αναφέρεται στους προϊστορικούς πολιτισμούς, είτε στον καιρό μας.

4. Διάφορες σημασίες του όρου τεχνολογία

Οι προηγηθείσες αναλύσεις δείχνουν ότι αυτό που ονομάζουμε "τεχνολογία" έχει δώσει το παρόν στην ιστορία υπό μία μεγάλη ποικιλία μορφών. Επομένως, είναι δύσκολο να δοθεί κάποιος ορισμός της με βάση την ιστορική έκφανση του φαινομένου. Αλλά και σε ό,τι αφορά τον θεωρητικό ορισμό του φαινομένου, υπάρχει επίσης ασυμφωνία στον καθορισμό της έννοιας.⁶²

Υπό στενή έννοια, αντιλαμβανόμεθα την τεχνολογία ως κάποια "τεχνική", ένα είδος διαδικασίας. Στην απλούστερη περι-

πτωση αυτό αναφέρεται σε μία δεξιότητα η οποία είναι δυνατόν να διδαχθεί από έναν άνθρωπο σε κάποιον άλλο -όπως η οδήγηση ενός αυτοκινήτου, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου ή το παίξιμο του τέννις. Υπάρχουν όμως και σύνθετες διαδικασίες, οι οποίες είναι αποτέλεσμα συλλογικής δραστηριότητας. Αυτές επίσης διέπονται από κάποιους συγκεκριμένους κανόνες, σκοπεύουν προς έναν ορισμένο σκοπό και, συνεπώς, απαιτούν μίαν ορισμένη τεχνική. Αναφερόμενοι σε μια τέτοια περίπτωση, μπορούμε να μιλήσουμε για την τεχνολογία της μαζικής διαφημίσεως ή προπαγάνδας, για την τεχνολογία παραγωγής ενέργειας ή για την τεχνολογία παραγωγής αυτοκινήτων. Αυτή είναι βεβαίως μία σημασία της "τεχνολογίας" κάπως πιο ευρεία, αλλά και ο ορισμός είναι λιγότερο ικανοποιητικός. Με αυτή πάντως την έννοια, μέσα στον όρο "τεχνολογία" συμπεριλαμβάνονται και τα αντικείμενα, τα οποία συνδέονται με τις προαναφερθείσες διαδικασίες.

Τέτοια αντικείμενα είτε χρησιμοποιούνται στις μεθόδους της τεχνολογίας (π.χ. όργανα, εργαλεία, μηχανές), είτε παράγονται ως αποτελέσματα των μεθόδων αυτών (π.χ. προϊόντα επεξεργασμένα πλήρως, ή μερικώς). Μία συνηθισμένη απλοποίηση είναι να θεωρούνται ως ένα, τόσο οι μέθοδοι όσο και τα αντικείμενα της τεχνολογίας. Τούτο, διότι η αποτελεσματικότητα της τεχνολογικής δραστηριότητας εξαρτάται κατά πολύ από τον τύπο των εργαλείων που χρησιμοποιούνται -τα οποία εργαλεία πάντως αποτελούν προϊόντα άλλων τεχνολογικών μεθόδων.

Τα ανωτέρω όμως αποτελούν, στην πραγματικότητα, απλώς περιληπτικούς χαρακτηρισμούς. Διότι εάν εξετάσει κανείς με κάπως μεγαλύτερη ενδελέχεια το θέμα της τεχνολογίας από την άποψη της αποτελεσματικότητάς της, τότε αναδύονται δύο καιρίες πλευρές του ζητήματος: Η τεχνολογία ως γνώση μεθόδων

⁶² Για την ιστορική εξέλιξη του όρου "τεχνολογία", βλ. Winfried Seibicke, *Technik - Versuch einer Geschichte der Wortfamilie τέχνη in Deutschland vom 16. Jahrhundert bis etwa 1830*, Düsseldorf 1968.

και η τεχνολογία ως *εκτέλεση στην πράξη*. Βεβαίως, αυτές οι δύο πλευρές συνδέονται στενά μεταξύ των. Διότι στην περίπτωση των συνθέτων τεχνολογιών δεν αρκούν οι εμπειροτεχνίες. Σε μια τέτοια περίπτωση, η προηγούμενη θεωρητική γνώση αποτελεί το *ex tōn ōn oŭk ἄνευ* για μία επιτυχή πρακτική εκτέλεση μιας τεχνολογικής μεθόδου.

Αυτή ακριβώς η ανάγκη για θεωρητική γνώση ωθεί την τεχνολογία εγγύτερα προς την *επιστήμη*. Στην πραγματικότητα, η ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων της Επιστήμης του Μηχανικού και των σχετιζομένων με αυτήν κλάδων των θετικών επιστημών (κυρίως, ανώτερα μαθηματικά, φυσική). Υπάρχουν τομείς της σύγχρονης τεχνολογίας (όπως οι τηλεπικοινωνίες, ή η ηλεκτρονική επεξεργασία δεδομένων) οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να έχουν φθάσει ποτέ στο σημερινό τους επίπεδο χωρίς την υποστήριξη των αντιστοιχών θεωρητικών γνώσεων από τις θετικές επιστήμες.

Είναι όμως ανάγκη να επισημανθεί ότι υπάρχουν και σήμερα ευρείς τομείς της τεχνολογίας (όπως η κατασκευή κτιρίων, η κατασκευή ορυχείων, λιμενικών έργων ή υδραυλικών έργων) στις οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο εμπειροτεχνικοί κανόνες, η ορθότητα των οποίων έχει επιβεβαιωθεί από την παραδοσιακή εμπειρία. Και ίσως, σε αυτού του είδους τις τεχνολογικές εφαρμογές, αυτοί οι εμπειροτεχνικοί κανόνες έπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο από την γνώση που προήλθε κυρίως από την καθαρή θεωρία.

Οι σύνθετες τεχνολογικές δραστηριότητες έχουν πάντα και τον χαρακτήρα *μεθόδων κοινωνικής δραστηριότητας*, στις οποίες συμμετέχουν ομάδες της κοινωνίας. Το σημερινό

επίπεδο υψηλής αποδόσεως της τεχνολογίας βασίζεται σε μία συντονισμένη συνεργασία, η οποία πραγματοποιείται μέσα σε ένα πλαίσιο εξειδίκευσης και καταμερισμού εργασίας. Αυτό το θεμελιώδες στοιχείο ισχύει για την τεχνολογική έρευνα, για την παραγωγή, αλλά και για την αξιοποίηση των προϊόντων της τεχνολογίας.

Μπορεί πολλά από τα προϊόντα της τεχνολογίας να προορίζονται για καταναλωτές -το γεγονός όμως είναι ότι η τεχνολογία, συνολικά θεωρούμενη, αποτελεί αποτέλεσμα *ευρείας* κοινωνικής δραστηριότητας. Το γεγονός αυτό μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό εάν διευρυνθεί η οπτική γωνία θεώρησής του φαινομένου της τεχνολογίας. Ας λάβουμε ως παράδειγμα την παραγωγή ενός αυτοκινήτου. Για να πει κανείς ότι στοχεύεται πραγματικά πάνω στο τεχνολογικό αυτό φαινόμενο, θα πρέπει να λάβει υπόψη του την παραγωγή πρώτων υλών και καυσίμων, την μεταφορά τους, την αποθήκευσή τους, την υποδομή για επισκευές, την κατασκευή δρόμων, καθώς και τις συνέπειες όλων αυτών των δραστηριοτήτων επί του περιβάλλοντος. Ετσι, πέραν της άμεσου ικανοποίησής κάποιων αναγκών (οι οποίες τείνουν να ικανοποιηθούν διά της παραγωγής ενός ορισμένου προϊόντος -όπως η παραγωγή ενός αυτοκινήτου, για την ικανοποίηση αναγκών μεταφοράς) τα αποτελέσματα της τεχνολογικής δραστηριότητας αφορούν πάντοτε ολόκληρη την κοινωνία. Και τούτο, διότι ο τρόπος ζωής στα πλαίσια μιας ορισμένης τεχνολογίας καθορίζει και διαμορφώνει όχι μόνο το περιορισμένο πεδίο του χώρου εργασίας, αλλά (αμέσως ή εμμέσως) και την κοινωνική οργάνωση, τους επί μέρους κοινωνικούς θεσμούς, καθώς και την στάση των ανθρώπων απέναντι στις κοινωνικές αξίες.

Κατά την προσπάθεια ορισμού της έννοιας της τεχνολογίας είναι δυνατόν να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας όχι τόσο στις μεθόδους, όσο στο υπόβαθρο επί του οποίου αυτές οι μέθοδοι εφαρμόζονται. Σε μια τέτοια περίπτωση, η τεχνολογία θεωρείται ως το αποτέλεσμα φυσικών διαδικασιών, οι οποίες προκαλούνται συνειδητά και για ένα ορισμένο σκοπό. Τέτοιες διαδικασίες είναι:

1. *Τεχνητές*, εφόσον τα αντικείμενα και οι διαδικασίες δεν απαντούν στην φύση (εννοούμε την φύση που δεν την έχει αγγίξει χέρι ανθρώπου).

2. *Φυσικές*, εφόσον πρόκειται απλώς για εφαρμογή νόμων του υλικού κόσμου.

Αυτός ο δυαδισμός φαίνεται πολύ παραστατικά στην λέξη *τέχνη* -μία λέξη της ελληνικής γλώσσας η οποία έχει ενσωματωθεί στο λεξιλόγιο δεκάδων γλωσσών του σημερινού κόσμου και αποτελεί την ρίζα του όρου *τεχνολογία*. Η λέξη αυτή σημαίνει τόσο την *επινόηση* (το *τέχν-ημα*, όσο και την *δημιουργική ικανότητα του ανθρώπου* (του *τεχν-ίτη*). Η πρώτη σημαίνει, προφανώς, την *διανοητική λειτουργία* η οποία καταλήγει στην *διαμόρφωση μιας τεχνολογικής μεθόδου*, ενώ η δεύτερη σημαίνει το *αποτέλεσμα και την πρακτική έκφραση*, διά της οποίας η *διανοητική σύλληψη* πραγματοποιείται στο πεδίο του υλικού κόσμου. Στις μέρες μας είναι προφανές ότι ο καταμερισμός εργασίας έχει επιβάλει *διαχωρισμό των ειδικοτήτων*: Άλλοι ασχολούνται με την *διανοητική πλευρά της τεχνολογίας* και άλλοι με την *πρακτική έκφρασή της*. Παλαιότερα όμως ήταν δυνατόν (και μάλιστα σε μεγάλες στιγμές της ιστορίας της τεχνολογίας) *αμφότερες οι λειτουργίες να συγκεντρώνονται στο πρόσωπο του ιδίου ανθρώπου*. Ένα τέτοιο τυπικό παράδειγμα

είναι η περίπτωση του Leonardo da Vinci, κατά την Αναγέννηση.

5. Προς ένα ορισμό της τεχνολογίας

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο ορισμός της τεχνολογίας εξαρτάται αποφασιστικά από το ποιο από τα στοιχεία που την συνιστούν θα ληφθεί κυρίως και θεμελιακώς υπόψη. Είναι δυνατόν να θεωρηθεί η τεχνολογία κατά βάση ως *δραστηριότητα* (βάσει ορισμένων μεθόδων): αλλά είναι επίσης δυνατόν να θεωρηθεί ως *καθοριστικό στοιχείο το υλικό υπόβαθρο*, επί του οποίου εφαρμόζονται οι μέθοδοι της τεχνολογίας: ή, ακόμη είναι δυνατόν να εκληφθούν ως *θεμελιώδεις άλλες πλευρές του πολυμερούς αυτού φαινομένου*.

Εν όψει αυτού του γεγονότος, ήδη υπάρχουν δύο τρόποι για να προχωρήσουμε σε έναν ορισμό της τεχνολογίας: Και αυτοί είναι είτε να δώσουμε έναν συνοπτικό (και μάλλον ασαφή) ορισμό, είτε να κατατάξουμε όλες τις πλευρές οι οποίες άπτονται του φαινομένου "τεχνολογία" (και τελικώς, το συνιστούν). Αλλά, στην τελευταία περίπτωση, υπάρχει ο κίνδυνος να ξεφύγει κάποιος από τον βασικό σκοπό (που είναι ένας σαφής και περιεκτικός ορισμός) και να χαθεί σε μίαν (πιθανώς ατελείωτη) περιπτωσιολογία.⁶³

Προτιμώντας την μέση οδό, ας κάνουμε μια σύντομη ανασκόπηση ορισμών που έχουν προταθεί και, εν συνεχεία, θα καταλήξουμε σε μία πρόταση δική μας -όντας τουλάχιστον ενημερωμένοι για το πώς το θέμα έχει απασχολήσει διάφορους

⁶³ Για μία ανασκόπηση ορισμών, καθώς και επιγραμματική ιστορική επισκόπηση της ανάπτυξης της τεχνολογίας, βλ. H. Lenk & G. Ropohl, 'Praxisnahe Technikphilosophie', στον τόμο W.C. Zimmerli (ed.), *Technik - Oder wissen wir, was wir tun?*, Basel & Stuttgart 1976, σσ.110-111.

στοχαστές.

Ο Heinrich Beck δίνει έναν ευρύ χαρακτηρισμό της τεχνολογίας, υπό την οπτική μιας μεταφυσικής θεωρήσεως του φαινομένου. Κατ' αυτόν, η τεχνολογία συνίσταται σε ένα "μετασχηματισμό της φύσεως διά του ανθρωπίνου νού. ... Ο άνθρωπος μετασχηματίζει και αλλάζει την ανόργανη και οργανική φύση, καθώς και την δική του ψυχολογική και διανοητική φύση (και την αντίστοιχη φυσική συμπεριφορά του), στον βαθμό που ο ίδιος έχει κατανοήσει τους φυσικούς νόμους".⁶⁴

Έναν παρόμοιο ορισμό δίνει ο M. Eyth:⁶⁵ "Τεχνολογία είναι κάθε τι το οποίο δίνει υλική μορφή στη ανθρώπινη βούληση. Αφού η ανθρώπινη βούληση σχεδόν συμπίπτει με το ανθρώπινο πνεύμα (το οποίο συνίσταται από μίαν απειρία εκδηλώσεων καθώς και δυνατοτήτων στην ζωή του ανθρώπου), ομοίως και η τεχνολογία -παρά το γεγονός ότι είναι ανεξάρτητη από τον υλικό κόσμο- έχει κάτι από το απεριόριστο του κόσμου του καθαρού πνεύματος". Εδώ περιοριζόμαστε να σημειώσουμε τον επιπόλαιο τρόπο με τον οποίο ο Eyth θεωρεί τη σχέση βουλήσεως και πνεύματος και επιχειρεί να τα ταυτίσει, χωρίς να υποψιάζεται πόσο τεράστιο θέμα είναι αυτό στην ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και της Χριστιανικής θεολογίας.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Friedrich Dessauer εστιάζει το ενδιαφέρον του στην ιδέα του δημιουργικού μετασχηματισμού. Αφού παραθέτει έναν αριθμό από ορισμούς που έχουν προταθεί, προσφέρει τον δικό του ορισμό για την φύση της τεχνολογίας: Τεχνολογία είναι μία πραγματικότητα, η οποία προέρχεται από

ιδέες, μέσω ενός σχηματισμού από φυσικές πηγές, και από διαδικασίες, που επινοούνται για την επίτευξη ορισμένων σκοπών.

Σε αντιδιαστολή με τους ανωτέρω, άλλοι συγγραφείς βλέπουν την ουσία της τεχνολογίας όχι στο γεγονός της ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλά στον *συστηματικό χαρακτήρα* των μεθόδων που υιοθετούνται από την τεχνολογία.

Σχετικώς, ο Hans Sachsse τονίζει ότι η επιτυχία των τεχνολογικών μεγεθών επιτυγχάνεται διά της υποδιαίρεσεως σε ενδιάμεσα στάδια και εξειδικευμένες λειτουργίες. Αυτή η διαδικασία αποτελεί, στην πραγματικότητα, μία παρακαμπτήριο οδό· εν τούτοις όμως είναι αυτή που οδηγεί πιο γρήγορα από κάθε άλλη στον επιδιωκόμενο σκοπό.

Στο ίδιο πνεύμα, ο Fr. von Gottl-Ottlilienfeld ορίζει την "τεχνολογία από άποψη υποκειμενική, ως την τέχνη του να βρίσκει κανείς τον σωστό τρόπο που θα οδηγήσει σε ένα σκοπό ... και από άποψη αντικειμενική, ως ένα λεπτομερώς επεξεργασμένο σύνολο διαδικασιών και οργάνων μέσα σε μία καθορισμένη περιοχή της ανθρώπινης δραστηριότητας.". Όπως εξηγεί περαιτέρω, "αυτός ο τρόπος είναι πάντοτε ο πιο λογικός· κρινόμενος δε με την οικεία μονάδα επιτυχίας του, απαιτεί το χαμηλότερο κόστος. Διότι είναι μόνο ο λογικός τρόπος εκείνος ο οποίος, κρινόμενος με την μονάδα κόστους, αποδίδει την μέγιστη επιτυχία". Και πράγματι, η συνεχής τεχνολογική πρόοδος από την Βιομηχανική Επανάσταση και εξής, έχει βασισθεί στην αύξηση της αποτελεσματικότητας (αυτού, που ο Fr. von Gottl-Ottlilienfeld ονομάζει "επιτυχία") των τεχνολογικών μεθόδων.⁶⁶

Η κατηγορία η οποία περιλαμβάνει τις τεχνικές, ή τις

⁶⁴ A. Huning, *Das Schaffen des Ingenieurs - Beiträge zu einer Philosophie der Technik*, Düsseldorf 1974, σσ. 29-31 (πρόκειται για εισαγωγική ιστορική και συστηματική επισκόπηση).

⁶⁵ M. Eyth, *Lebendige Kräfte - Sieben Vorträge aus dem Gebiet der Technik*, Berlin 1905, σσ. 3-4.

⁶⁶ H. Skolimowski, 'The Structure of Thinking in Technology', στο *Technology and Culture* 7 (1966), σσ. 371-383.

μεθόδους, που συστηματικά τελειοποιούνται είναι πάρα πολύ ευρεία. Διότι, εάν κανείς θελήσει να κυριολεκτήσει, κάθε συστηματική μέθοδος (οσοδήποτε υποτυπώδης ή στοιχειώδης) ακολουθεί ένα κάποιο σχέδιο. Συνεπώς, κάθε ενέργεια (ατομική ή συλλογική) η οποία τείνει στην πραγματοποίηση ενός ορισμένου σκοπού πρέπει να θεωρηθεί ως τεχνολογική ενέργεια.

Άρα, προκύπτει η ανάγκη να γίνει διάκριση ανάμεσα σε μία πολύ *ευρεία* έννοια της τεχνολογίας, και μία πιο *εξειδικευμένη* έννοια τεχνολογίας -εκείνην ακριβώς, κατά την οποίαν η "τεχνολογική δραστηριότητα" περιορίζεται στην *δραστηριότητα του Μηχανικού*.

Υπό αυτήν την έννοια, ο Fr. von Gottl-Ottlilienfeld ομιλεί περί "υλικής τεχνολογίας". Ο σκοπός, τον οποίον αυτή επιδιώκει να πραγματοποιήσει, είναι *η κυριαρχία επί της φύσεως μέσω μετασχηματισμού του υλικού κόσμου*.

Καθ' όμοιον τρόπον είναι προσανατολισμένος και ο ορισμός του L. Tondl.⁶⁷ Κατ' αυτόν, τεχνολογία είναι "κάθε τι που ο άνθρωπος τοποθετεί μεταξύ εαυτού, ως υποκειμένου, και του αντικειμενικού κόσμου, επιδιώκοντας να αλλάξει ορισμένα χαρακτηριστικά του κόσμου, έτσι ώστε να καταστήσει δυνατή την επίτευξη ορισμένων σκοπών."

Ο K. Tuchel δίνει ένα παρόμοιο, αλλά πιο συγκεκριμένο ορισμό: "Τεχνολογία είναι ένας γενικός όρος, αναφερόμενος σε αντικείμενα, μεθόδους και προγράμματα, τα οποία βασίζονται στην δημιουργική επινόηση, και τα οποία παράγονται για την ικανοποίηση ατομικών και κοινωνικών αναγκών. Μέσω εντελώς καθορισμένων λειτουργιών, αυτά υπηρετούν ορισμένους σκοπούς,

⁶⁷ L. Tondl, *op. cit.*

και, στο σύνολό τους, αλλάζουν τον κόσμο."

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με έναν ευρύτερο ορισμό, η *τεχνολογία συνιστά κάθε συστηματική διαδικασία, η οποία υπερβαίνει τις απλές στοιχειώδεις και αδιαμόρφωτες ενέργειες, και η οποία κατευθύνεται προς συγκεκριμένους σκοπούς*. Υπό το φως αυτού του ορισμού, ως τεχνολογία θεωρούνται μεν σύνθετες δραστηριότητες (όπως η διαστημική τεχνολογία και η παραγωγή ενέργειας -που περιλαμβάνουν διαφορετικά στάδια, καταμερισμό εργασίας και συντονισμένη δράση)· αλλά επίσης και δραστηριότητες όπως το ποδόσφαιρο ή το παίξιμο του πιάνου θα πρέπει να ενταχθούν στον όρο τεχνολογία.

Ένας στενότερος ορισμός αντιστοιχεί σε μια πιο περιορισμένη αντίληψη της τεχνολογίας· εδώ ως σημείο αναφοράς θεωρούνται *τα συγκεκριμένα υλικά κατασκευάσματα, διά των οποίων ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τις δυνάμεις της φύσεως για τους σκοπούς του*.

Φυσικά ούτε ο πρώτος ούτε ο δεύτερος ορισμός αποτελούν την οριστική λέξη επί του θέματος. Και ο ένας και ο άλλος είναι δυνατόν να αμφισβητηθούν. Και τούτο δείχνει ότι το φαινόμενο της τεχνολογίας είναι αρκετά ευρύ, ώστε να περιλαμβάνει τόσο τις *διαδικασίες* όσο και τα *υλικά συστήματα*. Αυτή η ευρύτητα του φαινομένου της τεχνολογίας δεν μπορεί να περιορισθεί από τον ένα ή τον άλλο ορισμό.

Πάντως, αν αναλογισθούμε την ευρεία κλίμακα στην οποίαν η σύγχρονη τεχνολογία μετασχηματίζει τον κόσμο σήμερα, ο δεύτερος ορισμός εμφανίζεται ως πιο πρακτικός για τις εδώ αναλύσεις μας. Αν όμως χρειασθεί να μελετήσουμε τις διαφορετικές τεχνικές και τα διαφορετικά εργαλεία που συνιστούσαν το φαινόμενο τεχνολογία σε διαφορετικές ιστορικές

εποχές, τότε ο πρώτος ορισμός εμφανίζεται καταλληλότερος για αυτόν τον σκοπό.

Στις αναλύσεις που θα ακολουθήσουν, όταν ομιλούμε περί "τεχνολογίας", θα εννοούμε (εκτός εάν ειδικώς το ορίζουμε διαφορετικά) την υλική τεχνολογία, η οποία βασίζεται σε δραστηριότητα σύμφωνα με τις Επιστήμες του Μηχανικού και τις γνώσεις που παρέχουν οι Θετικές Επιστήμες.

Αυτός ο ορισμός ήδη ευρίσκεται πολύ κοντά στην τρέχουσα περί τεχνολογίας αντίληψη. Επί πλέον, για τους σκοπούς αυτού του βιβλίου, είναι η μόνη πρακτική προσέγγιση. Διότι, εάν επρόκειτο να περιλάβουμε στις αναλύσεις μας και την μη υλική τεχνολογία, τότε θα έπρεπε να μελετήσουμε θέματα όπως η *σύνθεση νομικών συστημάτων, οι μέθοδοι πολιτικής δραστηριότητας, οι αρχές της κοινωνικής προνοίας, ή οι μέθοδοι διεξαγωγής ενός πολέμου*. Αλλά μία τέτοια μελέτη αναπόφευκτα θα ωθούσε στο περιθώριο τα προβλήματα που σχετίζονται με την τεχνολογία της Επιστήμης του Μηχανικού.

Βεβαίως, είναι δυνατόν να μελετήσει κανείς ταυτόχρονα διαφορετικούς τύπους πρακτικών διαδικασιών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το ότι βασίζονται σε κάποια μέθοδο και εκτελούνται έτσι ώστε να επιτευχθεί κάποιο αποτέλεσμα.⁶⁸ Αλλά μία τέτοια μελέτη θα είχε πολύ μικρή σχέση με το κυρίως θέμα αυτού του βιβλίου, δηλαδή με την Φιλοσοφία της Τεχνολογίας.

⁶⁸ T. Kotarbinski, *Praxiology - An Introduction to the Science of Efficient Action*, Oxford and Warsaw 1965.

6. Ο ρόλος και η φύση της τεχνολογίας

Αν αναλογισθούμε την ισχύ, την κλίμακα και την πανταχού παρουσία της σύγχρονης τεχνολογίας, αλλά και την σοβαρότητα των προβλημάτων που αυτή φαίνεται να δημιουργεί, τότε δεν είναι απροσδόκητο το γεγονός ότι υπάρχει έντονη διχογνωμία σχετικά με την θεμελιώδη φύση της και τον ουσιαστικό ρόλο της. Και η διχογνωμία αυτή δεν αφορά μόνο σε προβλήματα ορισμού, όπως αυτά που είδαμε παραπάνω, αλλά αφορά και στην φύση και την λειτουργία της τεχνολογίας.

Από την μία πλευρά είναι η άποψη του Τεχνοκράτη και αυτοί που την πιστεύουν είναι μάλλον οι περισσότεροι: Η τεχνολογική πρόοδος τελικώς ωφελεί την ανθρωπότητα, άσχετα από τα μειονεκτήματα και τις βλάβες που προέρχονται από συγκεκριμένες επί μέρους τεχνολογίες. Εδώ δεν υπάρχει ανησυχία για το γεγονός ότι η ύπαρξη του ανθρώπου διακινείται μέσα σε ένα κόσμο όπου τα πάντα είναι τεχνητά, κατασκευασμένα από τον άνθρωπο. Όντως, στις βιομηχανικές κοινωνίες τα προϊόντα της τεχνολογίας που ο άνθρωπος βλέπει παντού γύρω του συνιστούν ένα είδος δευτέρας φύσεως. Σε μεγάλο βαθμό ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει με όλα αυτά τα εξαρτήματα της σύγχρονης ζωής. Αλλά αυτή η πραγματικότητα θεωρείται ότι αποτελεί την επιβεβαίωση της νίκης της ανθρώπινης ευφυίας επί της φύσεως και την έμπρακτη επιβεβαίωση του δικαιώματος του ανθρώπου να κάνει ό,τι θέλει με την φύση. Εν τέλει η διαδικασία της τεχνολογικής αναπτύξεως θεωρείται ως η έκφραση της ανθρώπινης ελευθερίας. Και συμπεραίνεται ότι αυτή η διαδικασία αποτελεί αυτοσκοπό, αφού πραγματώνει την ανθρώπινη ελευθερία.

Σε αντίθεση με αυτή την στάση, υπάρχει η αντίληψη

του Ανθρωπιστή, ο οποίος θεωρεί ότι η σύγχρονη τεχνολογία έχει καταστεί ένα πρόβλημα. Τα μειονεκτήματα από την ανάπτυξή της εξουδετερώνουν κάθε ωφέλεια από αυτήν. Η πλευρά αυτή δίδει περισσότερο βάρος στον τεχνητό χαρακτήρα της σύγχρονης ζωής, την απογύμνωση του ανθρώπου από την ανθρωπιά του, η οποία συντελείται στο όνομα της τεχνολογικής προόδου. Δίδουν έμφαση στην καταστροφή και μόλυνση εκείνης της φυσικής υποδομής, η οποία είναι απαραίτητη για την διατήρηση της ζωής. Βλέπουν τις χρήσεις της ατομικής ενεργείας ως απειλή για το μέλλον. Αναγνωρίζουν ότι έχει πάψει να αποτελεί πρωταρχικό στόχο του ανθρώπου η μάχη του εναντίον των εχθρικών στοιχείων της φύσεως. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος κατέκτησε τον "κόσμο της ελευθερίας", που αποτελούσε την υπόσχεση του Διαφωτισμού και του δέκατου ένατου αιώνα. Διά τούτο, ο Ανθρωπιστής επιζητεί τον έλεγχο της τεχνολογίας, την επιβολή ελέγχων επ' αυτής και τον περιορισμό της από την κοινωνία σε συγκεκριμένα πλαίσια.

Είναι λοιπόν φανερό ότι η θεώρηση της τεχνολογίας μπορεί να κυριαρχηθεί είτε από υλικούς είτε από ιδεαλιστικούς παράγοντες. Στην πρώτη περίπτωση, κυριαρχεί ένας τεχνολογικός ντετερμινισμός, ο οποίος θεωρεί τον καλπασμό της τεχνολογίας ακάθεκτο, αλλά και επωφελή. Στην δεύτερη περίπτωση, κυριαρχεί ένας ηθικός ντετερμινισμός, ο οποίος υποτάσσει την τεχνολογική εξέλιξη στις αξίες της κοινωνίας.

Στην πρώτη περίπτωση, η τεχνολογία θεωρείται ως μία φυσική διαδικασία. Στην δεύτερη περίπτωση, αυτή θεωρείται ως πολιτιστικό φαινόμενο.

Ποιά είναι η πραγματική φύση της τεχνολογίας λοιπόν; Ποιά από τις δύο ανωτέρω στάσεις είναι πιο κοντά στην

πραγματικότητα;

Προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα πρέπει να δούμε από πιο κοντά τις ανωτέρω προσεγγίσεις.

Για τον τεχνολόγο, η τεχνολογία είναι μία διαδικασία αυτοσυντηρούμενη. Αυτή βασίζεται στην συσσωρευμένη γνώση από τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα, ωθείται προς την πρόοδο από τον ανταγωνισμό, και συνεχώς μας παρέχει νέες τεχνολογικές δυνατότητες. Αυτές περνούν μέσα από τα κανάλια των οικονομικών λειτουργιών της κοινωνίας (επιχειρήσεων, οργανισμών, κυβερνητικών οργάνων) και εν τέλει ορισμένες από αυτές τις τεχνολογικές καινοτομίες αξιοποιούνται στην πράξη. Με βάση αυτό το πρότυπο ερμηνείας, η πολιτιστική εξέλιξη επέρχεται ως αποτέλεσμα της τεχνολογικής προόδου, ακολουθεί τις τεχνολογικές εξελίξεις μετά από κάποιο χρονικό διάστημα.

Από την άλλη πλευρά όμως, υπάρχει η δεδομένη κοινωνική κατάσταση, η οποία έχει διαμορφωθεί από προηγούμενα στάδια, από προηγούμενες επιλογές της κοινωνίας με βάση τις αξίες της. Είναι άρα δυνατόν να υπάρξουν επιλογές και άλλες αξιολογήσεις, που δεν προκύπτουν από μόνη την τεχνολογική εξέλιξη. Λόγου χάρη, είναι δυνατόν να αποφασισθεί η προστασία του περιβάλλοντος, ή η προστασία ορισμένων πρώτων υλών που φθίνουν. Έτσι τίθενται άλλου είδους προτεραιότητες, οι οποίες οδηγούν σε άλλη λογική, και άλλη τροχιά, αναπτύξεως. Η επιστήμη, η τεχνολογία, ο κόσμος των επιχειρήσεων συνυπάρχουν και δρουν παράλληλα με τις αξίες και τις προτεραιότητες της κοινωνίας.

Άρα, η τεχνολογική εξέλιξη διαμορφώνεται όχι από μόνους τους υλικούς ή μόνους τους ιδεαλιστικούς παράγοντες που κυριαρχούν στις συνειδήσεις των μεν (των τεχνοκρατών) ή

των δε (των ανθρωπιστών). Αλλά εμφανίζεται ως φαινόμενο το οποίο είναι ταυτοχρόνως και φυσικό και πολιτιστικό. Δηλαδή, προκύπτει τόσο ως εξέλιξη του τεχνολογικού συστήματος (επιστήμη, τεχνολογία, επιχειρήσεις), όσο και αποτέλεσμα προσαρμογής σε θεμελιώδεις προτεραιότητες του κοινωνικού συνόλου. Αν ο βαθμός που ο κάθε παράγων επηρεάζει την όλη εξέλιξη είναι ο απαιτούμενος από τα ιστορικά πράγματα, αυτό είναι κάτι που πρέπει να μελετηθεί. Εδώ τονίζουμε ότι αμφότεροι οι παράγοντες συλλειτουργούν, ώστε η τεχνολογία να είναι σήμερα ένα σύνθετο φαινόμενο. Αντανακλά δε το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι και βιολογικό ον, αλλά και πνευματική ύπαρξη. Όπως είπε και ο Καρτέσιος, η ανθρώπινη ύπαρξη είναι ταυτοχρόνως *res cogitans* και *res extensa*. Φαίνεται όμως ότι ο *Homo Sapiens*, ως βιολογικό ον, ήταν ανεπαρκώς εξοπλισμένος απέναντι στην φύση. Διά τούτο και χρειάστηκε να κατασκευάσει τα απαραίτητα εργαλεία, ώστε να καλύψει τις αδυναμίες του και να αντεπεξέλθει στους κινδύνους μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον. Διά τούτο και μερικοί είδαν τον άνθρωπο ως το ζώον που κατασκευάζει εργαλεία (Benjamin Franklin), ή ως *Homo Faber* (Henri Bergson).

Το πρώτο κίνητρο για την δημιουργία τεχνολογίας προέκυψε από φυσικές ανάγκες. Αλλά η εξέλιξη της τεχνολογίας δεν προέκυψε μόνο από τέτοιες ανάγκες. Από μακρού χρόνου ο άνθρωπος έχει καλύψει τις ανάγκες αυτές έναντι της φύσεως. Αλλά η τεχνολογία συνέχισε να εξελίσσεται, μέσω διανοητικών διαδικασιών και θεωρητικής σκέψεως. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας ήταν τμήμα της αναπτύξεως του πολιτισμού γενικά, και ειδικότερα της αναπτύξεως του ανθρωπίνου πνεύματος.

Αυτός είναι ο λόγος, ένεκα του οποίου η τεχνολογία

δεν μπορεί να ερμηνευθεί απλώς ως αποτέλεσμα φυσικής (υλιστικής) διαδικασίας. Είναι φαινόμενο το οποίο εξελίχθηκε ιστορικά εντός του πολιτισμού, ως φαινόμενο σύνθετο και πολυμερές.

Επομένως, η εξέλιξή της δεν είναι απλώς η διαδικασία τελειοποίησης των τεχνολογικών μέσων· ούτε απλώς η σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία, την επιστήμη και την βιομηχανία. Αυτοί οι παράγοντες (είτε μόνοι τους, είτε σε συσχετισμό μεταξύ των) δεν μπορούν να δώσουν μία πλήρη εξήγηση του φαινομένου. Ούτε αποτελεί καθολική εξήγηση το να πούμε ότι η τεχνολογική εξέλιξη εξηγείται από τις ανθρώπινες ανάγκες ή τα πολιτικά συμφέροντα που έπρεπε να ικανοποιηθούν μέσω της τεχνολογίας.

Η τεχνολογική εξέλιξη, ειδικά όπως παρουσιάζεται στην εποχή μας, συνιστά έκφραση της *θειλήσεως* του ανθρώπου, θεωρουμένου στο σύνολο της υπάρξεώς του.

Τα πιο θεμελιώδη όρια τα οποία τίθενται στην ανθρώπινη ελευθερία είναι τα όρια που θέτει η ίδια η φύση. Η βιοσφαιρα της γης συνιστά ένα απειροστό χώρο, στον οποίον είναι δυνατή η ανθρώπινη ζωή· οι δε φυσικοί μηχανισμοί αναπαραγωγής συνιστούν τον τρόπο με τον οποίον η ζωή εκτείνεται σε μάκρος χρόνου. Ο θάνατος είναι η πλέον αδυσώπητη μοίρα όλων των ζώντων οργανισμών. Οι χωρικές αποστάσεις επίσης συνιστούν όρια της ανθρώπινης ύπαρξης -ο άνθρωπος μπορεί να φθάσει μόνο σε πεπερασμένες αποστάσεις του αχανούς διαστήματος. Αλλά τα όρια που θέτει η φύση δεν είναι μόνον αυτά. Η βιολογική δυνατότητα του ανθρώπου να αντισταθεί σε ασθένειες· το μήκος της ζωής του· οι ανάγκες του για τροφή, νερό και θέρμανση· αλλά και οι φυσικές και διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου -όλα αυτά συνιστούν όρια, εντός των οποίων η ανθρώπινη ύπαρξη είναι υποχρεωμένη να διακινηθεί μέσα σε αυτό τον κόσμο. Το βασίλειο

της φύσεως είναι μία κλειστή σφαίρα όπου επικρατεί η Ανάγκη, η οποία και ορίζει κατά τρόπο αδυσώπητο τα όρια των πεπερασμένων δυνατοτήτων του ανθρώπου.

Η ιστορία, θεωρούμενη από την άποψη αυτή, συνιστά την επίπονη προσπάθεια του ανθρώπου να κατανικήσει αυτά τα όρια. Είναι ο αγώνας της ανθρώπινης *θελήσεως* να υπερβεί αυτά τα όρια.

Τεχνολογία είναι ακριβώς η δραστηριότητα, μέσω της οποίας ο άνθρωπος, διά της ευφυΐας του, επιζητεί να κατανικήσει την φύση και να την υποτάξει. Επιζητεί να δώσει πρακτική έκφραση στην θέλησή του. Τεχνολογία είναι άρα εκείνη η δραστηριότητα, διά της οποίας η *ελευθερία* του ανθρώπου εκφάινεται κατά τρόπο πρακτικό και συγκεκριμένο. Ειδικότερα, η προσπάθεια που έχει την αφετηρία της στην Βιομηχανική Επανάσταση συνιστά την ενσυνείδητη μάχη του ανθρώπου για πραγμάτωση ενός κόσμου μεγαλύτερης ελευθερίας έναντι των φυσικών περιορισμών ενός κόσμου που θα υπερβαίνει, όσο το δυνατόν περισσότερο, τα όρια που θέτει η φύση.

Η εξέλιξη αυτή συνιστά πραγματική έκφραση αυτού που ο άνθρωπος *θέλει*. Είναι έκφραση της ουσίας του ανθρώπου (τουλάχιστον στην ενδοκοσμική της έκφραση), ως όντος που δίδει το παρόν με *θέληση και δύναμη*. Όχι θέληση για δύναμη, όπως υπεστήριζε ο Nietzsche. Με την ανθρώπινη ύπαρξη εμφανίζονται τα θεμελιώδη στοιχεία του ανθρώπου: θέληση και δύναμη εν παραλλήλω, αλλά όχι απαραίτητως θέληση για δύναμη. Η τεχνολογική εξέλιξη συνιστά ακριβώς την πραγματωμένη έκφραση αυτής της ανθρώπινης ύπαρξης κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο -που δεν είναι όμως ο μοναδικός τρόπος, έστω και αν στην εποχή μας έχει καταστεί δεσπόζων.